

OSMANLI ORDUSUNDA DÖRT YIL {1915 - 1919}

Rafael de Nogales

Çeviren
VEDİİ İLMEN

**OSMANLI
ORDUSUNDA
DÖRT YIL**

Rafael de Nogales

"Eski Ermenistan'a yolculuğum tehlikesiz değildi. Oraya varmak için kış ortasında Bingöl dağlarını aşmam gerekiyordu. Bu sıra dağlar 4300 metre yükseklikte olup, yazın bile geçmek güçtü. Buzla uğraşmanın yanında, bu yüksekliklerde yaşayan yarı vahşi Kürt aşiretleriyle de uğraşmam gerekecekti. Bu aşiretler Sultanı ismen tanıyorlardı ve yaşamlarını eşkıyalıkla geçiriyorlardı. Doğrusunu isterseniz, bin bir güçlük vardı. Türk İran sınırına varmak istersem benim için bir tek yol vardı. Hasan Kale vadisini, neredeyse geçilemeyecek kar yığınlarını, bata çıka geçmek. O dağları tırmanmaya çalıştık. Bizden iki bin yıldan fazla bir zaman önce, On Binlerin çekilişi esnasında, Xenophon'da geçmişti.

Kürtleri veya Karduchos'ları, silahları dışında, Anabasis'in anlattığı gibi buldum. Ok ve mızrak yerine, şimdi Mavzer tüfekleri ve yinemeli ateşli tabancalar kullanıyorlardı. Kamaları, değişik adetleri ve ekmek pişirecek küçük fırınları, eski zamanların aynıydı. Bingöl dağının doruklarını hiç unutmayacağım. Sarımtırak bir sise bürünmüş doruk, sanki ölüm uykusundaydı.

...Düşünceme göre Kürtler Yakındoğuda geleceğin ırkıdır. Onlar daha eski uygarlıkların kötülükleriyle körelmemişlerdir. Genç ve canlı bir ulustur. Kuzey İran ile Anadolu'nun Güneybatısını yavaş, yavaş ele geçirmektedir. Fetih ettikleri halklara, kendi dilleri ve adetlerinin kabulünü zorlayan Kürtler, kendileriyle temasa geçen bütün yarı barbar halkları özümseyiyorlardı. Birçok Kürt, Hristiyan olup, Nesturi mezhebindedir. Başkaları Şeytana tapan Yezidilerdir. Çoğunluk Sünni olup aralarında Şii olanlarda vardır." (kitaptan)

İspanyol asıllı Nogales'in anıları tarihimizde ilk kez karşılaştığımız ve bizi sarsan bir tanıklıktır aynı zamanda. Bu diziyi kitaplığınızda mutlaka bir yer açın.

Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915 -1919)

Yazan:
Rafael de Nogales

İngilizce'den çeviren:
VEDİİ İLMEN

yaba

YABA YAYINLARI: 146

Tarih / Mezopotamya Kitaplığı: 15

Four Years Beneath Cerescent

-I Join The Turkish Army-

ISBN 978-975-386-124-3

Hakları saklıdır.

Tanıtımlar dışında alıntı yapılamaz, çoğaltılamaz.

- 1. Basım: Ocak 2008
- Editör: A. Doğan
- Redaksiyon: Arife Şirin
- Kapak düzeni: D. Piranlı
- Teknik uygulama: Kadir Turgut
- Montaj: Engin
- Basım, cilt: Engin Matbaacılık, Topkapı

YABA YAYINLARI

Genel Dağıtım ve satış:

Yaba Sahaf, Galipdede Cad. 55 / 1

34420 Tünel - Beyoğlu / İSTANBUL

Tel/Faks: 0 212- 293 36 06

web: www.yabaedebiyat.com

e-posta: yabasahaf@yahoo.com.tr

İnternetle sipariş: • www.ideefixe.com

• www.kitapyurdu.com • www.kitapgaleri.com • www.eren.com.tr

Four Years Beneath the Crescent

By

RAFAEL DE NOGALES

*Inspector-General of the Turkish Forces in Armenia and Military Governor of
Egyptian Sinai during the World War*

TRANSLATED FROM THE SPANISH BY

MUNA LEE

WITH AN INTRODUCTION BY

LIEUTENANT-COLONEL EDWARD DAVIS, D.S.M., D.S.O.

Formerly Military Observer with the British Forces in Palestine

**yaba
sahaf**

Kitap-Pla
Calipded
Tünel / E
Tel: (021

LONDON

CHARLES SCRIBNER'S SONS

1926

Vedi İlmen'in bu dizide çıkan çevirileri:

- 1- Antakya Akademisi, Albert Harrent
- 2- Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi, Gertrude L. Bell
- 3- Ninova Sarayı Kütüphanesi, M. Joachim Mannet
- 4- Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921), M. Caroline Holmes
- 5- I. II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi, anonim
- 6- İslam'ın Savaşı, Yonan Şahbaz
- 7- Osmanlı Ordusunda Dört Yıl, Rafael de Nogales

İÇİNDEKİLER

Önsöz / Edward Davis,	7
İngilizce Çeviriye Önsöz / Muna Lee,	9
1 / TÜRK ORDUSUNA KATILIYORUM,	13
2 / SAVAŞIN BAŞINDA TÜRKİYE,	24
3 / KAFKASYA'YA YOLCULUK,	36
4 / ERZURUM'DA KIŞ,	46
5 / KÜRTLER'İN ARASINDA YOLCULUK,	50
6 / VAN'A GİDEN KANLI YOL,	58
7 / VAN KUŞATMASI,	68
8 / HALİL BEY VE RUS SALDIRILARI,	85
9 / HALİL BEY RUSLAR'IN ÖNÜNDEN ÇEKİLİYOR,	92
10 / BİSMİL'DEN HALEP'E,	112
11 / SURİYE'DEN ZORUNLU GÖÇLER,	126
12 / BEYRUT, ŞAM VE KUDÜS'E TURİSTİK GEZİ,	138
13 / MUSUL'A ÇÖL YOLU, 147	
14 / DİCLE ÜZERİNDEN KELEKLE BAĞDAT'A,	158
15 / BAĞDAT'TA HALİL PAŞA,	163
16 / IRAK CEPHESİNDE SAVAŞ,	171
17 / İNGİLİZ SUBAYLARIYLA KARŞILAŞIYORUM, ..	183
18 / TİFÜS SALGINI,	195
19 / ES-SALT'DA SAKİN BİR YAŞAM,	201
20 / FİLİSTİN CEPHESİNDEKİ HAZIRLIKLAR,	212
21 / İLK GAZZE SAVAŞI,	228
22 / İKİNCİ GAZZE SAVAŞI,	241
23 / MİSİR'DAKİ SİNA'YA BİR ASKERİ SEFER,	255
24 / OYUNUN SONU,	271
Nogales Bey'in Tehris Belgesi,	288
YER VE ADLAR DİZİNİ,	289

Rafael de Nogales
d. 14 Ekim 1877
ö. 10 Temmuz 1937

Asıl adı; Rafael de Nogales Mendez'dir. 14 Ekim 1877 tarihinde Venezüella'nın Taçira kentinde doğdu. 10 Temmuz 1937'de Panama'da öldü.

18 yaşındayken ailesini yitirdi. Aileden kendisine yüklü bir miras kaldı. Bolluk içinde gününü gün etmek yerine, askeri okulda okumak için Avrupa'ya gitti. Almanya ve Belçika'da harp akademilerinde okudu. Yüzbaşı oldu. 1898 yılında İspanyol ordusuna katılarak Amerika Birleşik Devletlerine karşı savaştı. Nogales bu savaşta ağır yara aldı. Savaştan sonra dünyayı dolaştı; Küba, Haiti, Fas, Tunus, Mısır, Eritre, Cibuti, Yemen, Afganistan, Endonezya, Güney Afrika, Angola ve Arjantin'i gezdi. Birinci Dünya Savaşı-

nın başladığı Ağustos 1914'te önce Belçika, sonra Fransız ordusuna yazılmak için başvurduysa da Venezüella yurttaşlığından vazgeçmediği için bu ordulara katılamadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girdiği günlerde, Sofya'da, tarihçi olarak da bilinen General Savoff ile tanışması, hayatında bir dönüm noktası oldu. Savoff,'un etkisiyle Osmanlı bayrağı altında savaşmaya karar verdi. Üstelik bu orduya katılmak için Venezüella vatandaşlığından çıkması da gerekmiyordu. Sultan V. Mehmet'in ordusuna katılmak üzere Sofya'dan İstanbul'a hareket etti. Osmanlı başkentinde Harbiye Nazırı Enver Paşa ile görüştü. Venezüellalı subayı çok seven Enver Paşa, ona tugay komutanlığı görevini tevdi ederek, emrine bir Arnavut yaver verdi. Üzerinde Türk üniformasıyla Kafkas cephesine gideceği zaman, Haydarpaşa Garı'nın müdürü tarafından sıcak bir şekilde "Merhaba Nogales Bey" diye karşılandı ve o günden sonra hep "Nogales Bey" diye anıldı. Bu hatırat kitabı 1924 yılında Buenos Aires'te bir Alman yayınevinde basıldı. 1931 yılında ilgili bölümleri Türkçeye çevrilerek "Hilal Altında Dört Sene" adıyla kaynak broşür olarak yayınlandı ve birçok araştırmacı, tarihçi bu bölümlerden yararlandı, kaynak gösterdi.

Osmanlı Ordusunda Dört Yıl adıyla sunduğumuz eser, eksiksiz tam metindir.

Önsöz

Balkanlar ve Küçük Asya'yı geçerek, yüzyıl önce Kutsal Topraklara giden bir gezginin serüvenlerini çok hoş bir biçimde anlatan küçük bir kitabı yıllarca önce okumuştum. Yazarın şaşırtıcı mizahını, güçlü söyleyişini, az bulunur deneyimlerini belleğimde güzellikleriyle birlikte sakladım. Çok yakın bir zamanda aynı kitabın yeni baskısını bulunca sevinçle yeniden okuma isteğine girdim. Fakat birinin bu edebi değere önsöz yazdığını görünce üzuldüm. Neden bu önsözü okumak zorunda bırakılıyorum diye düşündüm. Üzüntüm önce kızgınlığa sonra da heves kırıklığına dönüştü. Sevgili kitabımın önsözünün kuru ve karışık bölümlerini sabırsızca okudum.

Kahraman arkadaşım Nogales Bey, bu önsözü yazma isteğiyle beni onurlandırınca, parlak eserine bir ek yapmak istemedim. Ancak isteğinde haklı bir yan vardı. Gezintilerimizde bir paralellik olmakla birlikte karşılaştığımız çelişkili durumlarda hep karşı karşıyaydık. 1898'de Küba, Santiago'da birbirimize düşmandık. Deneyimlerimiz bizi Filipinler'e ve Uzakdoğu'ya taşıdı. Sonra Meksika sınırında karşılaştık. Daha sonra Arnavutluk, Yunanistan ve Makedonya'da tekrar karşılaştık. Filistin ve Mezopotamya'da o Türkler'leydi, bense İngilizler'le. Daha sonraları onun Alman savaş arkadaşları benim barış arkadaşlarım oldu.

Türk Ordusunda Dört Yıl kitabında Nogales Bey, çok yönlü nitelikleri olan bir hikâye yazmıştır. Paralı bir asker olarak romanlardaki en çılgın serüvenlere eş serüvenler geçirmiştir. Bu kitabı ciddiyetle okuyacaklar için, Orta ve Yakındoğu'daki ırksal düşmanlıklara karşı, yansız ve sert yorumlar yapmaktadır. Ermeni toplu-kıyımlarından birkaçını gördüğünden, bunlara dair gözlemlerini yazmaktadır.

Görünümleri anlatmayı seven, gezileni iyi anlatan, arkeolojik ve tarihsel yerleri bilen Bay Nogales'in kaleminden bunların hepsini okuyacaksınız.

Savaş meraklıları bu kitapta kayda değer birçok şey bulacaklardır. Kut-sal topraklarda savaşan Mareşal Allenby'nin ve Mezopotamya'da savaşan General Maude ve Marshal'ın yanındaki arkadaşlarımın, Bay Nogales'in bu savaşların ayrıntıları üzerindeki yorumlarına karşı çıkmalarına ben de katılı-rım. Ancak bu durum, yorumların değerini arttırmaktadır. Bay Nogales o an-da düşmanın durumunun nasıl görüldüğünü anlatmaktadır. Kendi tarafımı-zın eylemlerini bildiğimizden karşı tarafın görüşlerinin ne kadar ayrı olduğuna şaşırmaktayız.

Bir yabancı ve Hristiyan'a, bir Müslüman ordusunda bu kadar önemli işlerde güvenilmesi bazıları için şaşırtıcı gelebilir. Bu doğal bir duygu ol-makla beraber, Türk-Alman yüksek komuta kurulu, bizim Bay Nogales'te ortaçağlardan gelen şövalyelik ruhunu görmüştür. Almanlar onun ailesini ta-nıyor ve başka bağlarını da biliyorlardı.

Ermeni toplu-kıyımı üzerine yaptığı yorumu çok yüzeysel okuyanlara bir uyarım olacak. O, ne diyorsa onu kastediyor. Ancak bu kötülükleri yapan Kürt ve Türk gruplarını ayırdığına dikkat edilmeli. Bütün Türkler'i suçlu gö-ren boş kafalı kişilerin suçlamalarına, onun yazdıkları destek olamaz. Örne-ğin "Kuşkusuz, Türk bütün kusurlarına rağmen Doğunun ilk askeri ve ilk centilmenidir" demektedir. Ermeni toplu-kıyımlarında bir gözlemci olarak "Düzenli Osmanlı Ordusu'nun tamamen suçsuz olduğunu" kanıtlamaktadır.

Edward Davis

Amerikan Büyük Elçiliği,
Mexico City, 1 Şubat 1926

İngilizce Çeviriye Önsöz

“İyi bir savaşın haberini alırsanız, oraya gidin” Kraliçe Elizabeth zamanındaki asker şairin bu deyişi, Bay Nogales’in ki de olabilirdi. Kendisi birçok ülkedeki savaşlara memnuniyetle katılmıştır. Kalıtım ve eğilim birbirine uymuştur. İlk Conquistadores’lerden¹ bir Don Diego de Mendez’le bir Kızılderili prensesin evliliğinin ardılı olan Rafael de Nogales, Don Pedro de Inchauspe’nin torunudur. Bir İspanyol soylusu olan dedesi, Güney Amerika’nın özgürlüğü hareketine katılmış ve Venezuela’ya özgürlük kazandıranlardan biri olmuştur. Kılıcın yolu, Bay Nogales için çocukken Küba’da başlamış ve onu Güney Amerika’nın ormanlarına götürmüştür. Sınırı takip edip Kuzey Meksika’nın taşlık dağlarına, oradan da yaralandığı Port Arthur’a ve Kore’ye kadar gitmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nda da Yakındoğu’da savaşmıştır. Barış zamanı bile onun için dinlenme vesilesi olmamıştır. Gümüş çılgınlığında Nevada’daymış, Mançurya’nın bazı yerlerini gezmiş, 1904’de Alaska’da altın aramıştır. Alaska’daki Fairbanks kentinin kurucularındandır.

Bay Nogales'in kitabının tamamına baktığımız zaman ve çevirirken, yazarın içinde hem şairi hem de savaşçıyı bulmak çevirmeni şaşırtmamıştır. Bu durum, hem İspanyol "Altın Çağının" hem de Kraliçe Elizabeth İngilteresi'nin geleneğidir. Alonso de Ercilla, Kızılderililer'le savaşır ve İspanyollar'ı komuta ederken, Voltaire'in beğenisini kazanan, La Araucana efsanesini yazmıştır. Kendisi şimdi yaşasaydı, silah ve şiir arkadaşını tanıyacaktı. Yapısal olarak Bay Nogales gününün adamı değildir. Kitabının anlattığı kişi, cesaret, şövalyelik ve onuru ortaçağlardaki gibi yorumluyor. Aynı zamanda bir dikkatli gözlemciyi ve gördüklerini bir şair gibi anlatan birini gösteriyor. Kitaptaki canlı cümleler arasında Vehip Paşa'yla ilgili şöyle bir cümle kuruyor. "Tiger and grand seigneur" ²

Güzel bir rastlantı, 1925 yılında New York'ta Bay Nogales'le Colonel Edward Davis'i karşı karşıya getirdi. Bu iki kişi son 25 yıldaki bütün savaşlarda karşılıklı cephelerde bulunmuşlar. Bay Nogales, paralı asker olarak birçok bayrak altında çarpışmıştır. Albay Davis, ordumuzun dışişlerinin en eskisidir. Birçok ülkede Amerikan Ordusu'nda hizmet etmiş ve çeşitli halklarla ilişki kurmuştur. Birinci Dünya Savaşı deneyimlerini, İngiliz, Fransız, İtalyan, Rus, Sırp, Yunan, Hint, Avustralya ve Yeni Zelanda ordularında geçirmiştir. 1915-19 yıllarındaki görevleri "Türk Ordusunda Dört Yıl" kitabında söz konusu olan yerlerin hepsine götürmüştür. İngiliz Hükûmetinden madalya alan ilk Amerikalı'dır. Savaştan sonra Almanya'daki ilk askeri ataşemiz olmuştur. Şimdi ise Meksika'ya askeri ataşe atanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda, Albay Davis, İngiliz ordusunda Amerika gözlemcisiyken, Bay Nogales Türk tarafında savaşıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çevresindeki çelik halkanın iki tarafında bu ikisince oynanan saklambaç oyununun benzeri, serüven hikâyelerinde yoktur. Karşılaşan güçler ileri yada geri gittik-

çe, bunlardan biri diğ erinin az önce bulunduğ u yerde oluyordu. Bazen de biri kayboluyor sonra 1000 km ötede tekrar meydana çıkıyordu. 1915 yılında Bay Nogales, [Batı] Ermenistan dağlarından iniyor, Albay Davis'de Fransız, İngiliz, Rus, Sırp cephesinden Aşağı Filistin'den çekilmekte olan Türkler'in karşısına, Sina Yarımadası'nın kumları arasında ilerleyen İngilizler'le birlikte çıkıyor. Birden kayboluyor ve başka yerlerde tekrar ortaya çıkıyorlar. Albay Davis, Atina, Selanik arasındaki Yunan İçsavaşı'nda, Bay Nogales'de Mezopotamya'da Dicle'nin alçak kıyılarında görünüyorlar. Albay Davis ertesi yıl, Arnavutluk'un karlı dağlarını ve derin vadilerini iki kere geçiyor ve ortadan yok olup, Filistin'de, General Allenby'nin ünlü süvarisinin içinde gözükp, Kutsal Toprağın alınmasına katılıyor, Kudüs'e mareşalla birlikte giriyor. Bu arada Bay Nogales, Allenby gelmeden, Türkler'le birlikte 2. Gazze Savaşı'nda çarpışıyor. Oradan Kafkas Cephesi'ne geçiyor. 1918 yılında bir suikasttan kurtulan Bay Nogales, Suriye ve Filistin'de ortaya çıkıyor. Bu sırada Albay Davis, Hindistan'dan gelerek İran ve Mezopotamya'ya giriyor. Daha sonra Bay Nogales'in yolunu sürerek, Kut-el-Amara'ya ve Bağdat'a, oradan da Dicle üzerinden Musul'a doğru ve Fırat'ı takip ederek Hit'e ulaşıyor. Bay Nogales, İstanbul'da sakin bir yaşama giriyor, bu arada Albay Davis bir balıkçı motorunda, Ege Denizi'ndeki denizaltıları kovalıyor.

Teknik ve askeri terimlerin İngilizcesi ve birçok değerli tavsiye ve eleştirileri için Albay Davis'e şükranlarımı bildiririm.

Muna Lee

1. Conquistador: 16. yüzyılda Güney Amerika'yı fetheden İspanyol komutanlarına verilen ad. [ç.n.]

2. Tiger and grand seigneur: İngilizce, Fransızca karışımı bir cümle. Tiger İngilizce kaplan demek. Grand Seigneur Fransızca, büyük efendi demek. [ç.n.]

Enver Paşa

1

TÜRK ORDUSUNA KATILIYORUM

Uyuşmaz durumumu, Ermeni toplu-kıyım ve zorunlu göçüne resmen tanık olmuş tek Hıristiyan olarak anlatmak isterim. Üstelik de o zamanlardaki görevim, [Batı] Ermenistan'daki Türk Güçlerinin genel denetçiliği idi. Hıristiyan olmama rağmen, benim o göreve atanmamın nedeni olan o çapraşık olayları anlatmam gerekir.

İspanyol, Kızılderili karışımından bir Venezuelalı olarak dünyaya geldim. Çocukluğumu ve eğitimimin çoğunu Almanya'da geçirdim. Bundan ötürü Dünya Savaşı, bende çelişkiler doğurdu. Bir yandan gençliğimin Almanya'daki anıları, öteki yandan da Latinler'in özgürlük tutkusu vardı. Sonunda, Avrupa'daki Latin halkının çoğunluğuna uyarak, kişisel yakınlığımdan vazgeçip, küçük ama kahraman Belçika'ya hizmetimi sunmak istedim. Belçika, özgürlüğüne ve onuruna düşkün bütün zayıf ülkelerin bir gecede önderi olmuştu.

Alman kruvazörlerinin o denizlerde müttefik gemilerinin seyrini engellemelerine rağmen, eylülün sonunda Avrupa'ya giden Cayenne adlı bir posta gemisine binmeyi başardım. İki yada üç hafta sonra Bordeaux'da karaya çıktım. O zamanlar orası küçük Paris olmuştu. General Von Kluck'un saldırısından kaçan Fransız Dışişleri Bakanlığı personeli ve hükûmet adamları oraya sığınmışlardı. Savaşta olup bitenleri anlayıncaya kadar orada kaldım ve oradan Paris üzerinden Flanders'e gittim. Havre'da, Anvers'in düştüğünü öğrendim. Elimdeki Belçika'ya transit pasaportuyla Londra'ya gittim. Oradan dönüp Calais'de karaya çıktım. Kent Belçikalı ve Fransız sığınmacılarıyla dolmuştu. Oteller de yer kalmamıştı. O geceyi bir koltukta oturarak geçirdim.

Ertesi sabah Belçika Askeri Komisyonunun başkanına kendimi tanıttım. Beni incelikle dinleyen yaşlı albay, benim düzenli Belçika ordusuna kabul edilmem için bir Müttefik ülkesinden olmam gerektiğini söyledi. Buna karşın, bir kez de Dunkirk'teki Belçika Dışişleri Bakanıyla durumumu görüşmemi tavsiye etti. Tavsiyesi için teşekkür edip, o gün uygulamak istedim. Tren vakti gelinceye kadar halkın arasında sokakları dolaştım. Kim bilir nerede bir savaş oluyordu. Bitmez tükenmez bir biçimde dost ve düşman yaralılarıyla dolmuş otomobiller geliyordu. Taze yada yeniden düzenlenmiş Belçika birlikleri, kadın ve çocuklardan oluşmuş kalabalığı yarararak geçmeye çalışıyorlardı. Bu kimseler harap olmuş yerlerden kaçarken kurtardıkları bir parça ev eşyası ile sığınmışlardı. Evsizlik o kadar kötüydü ki, sığınmacılar sokaklarda yatıyorlardı. Halkın mırıldanmalarına ek olarak, kaldırımdaki tahta ayakkabıların sesleri ve kentin ana yollarından geçmekte olan topçunun sağır edici gürültüsü vardı. Zaman zaman Üstümüzden, kartala benzer Alman uçakları gürültüyle geçiyorlardı. Yorucu bir yolculuktan sonra, akşamüstü Flaman kenti Dunkirk'e girdim.

Trenden doğruca bir otele gidip, yemek söyledim. Tam çorbamı içerken, bir ziyaretim olduğunu söylediler. Kalkıp baktığımda, beni almaya gelen, süngü takmış bir postayla karşılaştım. Hiç konuşmadan beni alıp, dar, kıvrımlı sokaklardan geçirip, kocaman, kasvetli bir binaya soktular. Binanın zerinde Commandance d'Armes yazıyordu. Yani komutanlık. Beni bir casus sanmışlardı.

Nöbetçi subayı beni nezaketle kabul etti ve pasaportumu iyice inceledikten sonra, yaptıkları yanlış için özür diledi. Otele döndüğümde yiyecek bir şey bulamadım ama hâlâ sağ olduğum için memnundum. Bu devrede Dunkirk, cephenin yakınlığının bilinci-ne varıyordu. Bütün gün topçu ateşi sürüyordu. Gece topların kalık olduğunu saptamak mümkündü. Bana dediklerine göre, her sabah bir ift Alman uçağı, trenlerin hareketini tespit için havalanıyormuş. Kafeler subaylarla doluydu. Aralarında İngilizler de gözüküyordu. Onların askeri görünüşlerini, kusursuz niformalarım çok beğeniyordum.

Ertesi gün, belediye binasındaki Belçika Dışışleri Bakanlığı'na gittim. Ayağım kapının eşiğindeyken, İngiliz üniforması giymiş birinin çıktığını gördüm. evresinde onu götüren bir askeri posta vardı. Adamın yüzü bembeyazdı, arada dudakları oynuyordu. Postanın başındaki avuşa sorunca, adamın, üzerinde Almanca bir mektup bulunmuş bir yabancı olduğunu söyledi. Adamın İngiliz üniforması giymiş bir Alman subayı olmasından, yani casus olmasından kuşku duyuyorlardı. Gittikleri yönden, bir gece önce gittiğim yere gittiklerini anladım. Ona hiç imrenmedim ama acıdım. Bu yolculuğunun sonunda % 99 kuşşuna dizilecekti. Bu olağanüstü günlerde en küçük kuşku ölüm nedeniydi.

Bu arada Bakanın zel sekreterince kabul edildim. Zayıf, sarışm, gözlüklü bir gençti. Baron önünden de keyifleniyordu. Londra'daki Belçika Elçilik danışmanının ve Calais'teki yaşlı albayın

Cemal Paşa

dediğini, bana dostça dedi: “Çok üzgünüz ama olanağı yok”. Bakanın bir imzalı teşekkür mektubunu ve Furnes’teki Genel Karargâhtaki Krala gitme teklifini verdi.

Ben gerekli bütün özverileri yapmaya kararlıydım. Bu nedenle tavsiyeyi yerine getirmek istedim. Şans olarak iyi mi, kötü mü olduğunu bilmediğim bir olay oldu. O sabah bir Alman uçağı Dunkirk üzerine ilk kez, iki bomba attı. Bir tanesi hastanenin damından içeri girdi, diğeri de belediye binasının bütün camlarını kırdı. Bu olayın sonucu olarak, beklenildiği gibi, bir kararnameyle, Dunkirk’te yerleşik olmayan bütün yabancıların kenti terk etmeleri istendi. Bu durum benim Belçika’yla ilgili kahramanlık düşüme son verdi. Ertesi gün Commandance d’Armes’de bir imza için beklerken, yüksek rütbeli bir Fransız subayı yanıma yaklaşarak, bir yetkili havasıyla, “Belçikalılar sizi reddettiğine göre, niçin bize katılmıyorsunuz” diye sordu. “Büyük memnuniyetle” dedim. “Yeter ki düzenli Fransız ordusu beni alsın.”

“Nasıl yani! Sizi düzenli Fransız ordusuna almak mı? Hayatta olmaz! Sizin gibi Mösyöler için, Yabancı Lejyon vardır.”

Bu kendini beğenmiş yanıt, bana Savoi’lı Prens Eugene’i anımsattı. XIV. Louis, aynı biçimde bir eylemle onu gücendirerek, Avusturya hizmetine girmesine neden olmuş ve tarihteki bilinen sonuçlara katlanmıştır. Bu iyi Mösyö gibilerinin benzer yanıtlarına maruz kalmamak için, aynı ikindi Marsilya trenine bindim. Amacım General Pepino Garibaldi’nin görüşünü almaktı. Kendisi 4000 gönüllüyle geldiği halde, Yabancı Lejyonuna bir binbaşı ya da yarbay olarak kabul edilmişti.

Montpensier’ye vardığımda, kendisi gitmişti. Onun için kardeşi Manfredo’yu gördüm. Onunla daha önce de tanışmıştım. Hikâyemi dinledikten sonra “İtalya’nın geleceği Dalmaçya kıyısındadır. Karadağ ordusuna katıl ve gelmemizi bekle.”

Bu düşünceye aklım yattı. Ondan dolayı acele Roma’ya git-

tim. Oradaki Konsolostan gerekli mektupları aldım ve Bari'den vapura bindim. Fırtınalı bir havada seyrederek ve yüzer bir mayından ancak kurtularak, ertesi sabah Arnavutluk'taki San-Giovanni di Medua kentinde karaya çıktım. Güzel kokulu hava ve Balkan kıyısının doğulu görünümü beni çok sevindirdi. Yoluma, İşkodra'ya doğru arabayla devam ettim. Aynı addaki gölü geçtikten ve kurak yamaçları çıktuktan sonra, Karadağ'ın mikroskobik başkentine vardım. Başkentte Kral Sarayı ve birkaç Büyükelçilik dışında, o zamanlar, 5-6000 kişinin oturduğu harap evlerden başka bir şey yoktu. Ancak dorukların arasında özgür, kahraman bir ulus vardı. 700 yıl bütün Sultanların baskısına dayanmıştı. Şimdi de yaklaşık 15.000 kişilik ordusuyla, Cataro'dan, Saray Bosna'ya kadar, Avusturyalılar'a dayanıyordu.

Beklediğim yanıt Karadağ genel Karargâhından bir türlü gelmiyordu. Zaman geçirmek için ne yapacağımı bilmiyordum. Bir sabah aklıma, doruğunda yuvarlak bir kalenin yıkıntısı olan bir tepeye çıkmak geldi. Geçmişin büyük düşlerinden, zaferlerinden sözeden yıkıntıların, benim için büyük bir çekiciliği vardır. İki buçuk saat tırmandıktan sonra, dinlenmek için yarı yolda bir kar kümesine oturdum. Birden, ellerinde tabancalar olan bir grup köylüyle çevrildim. Beni bağlayıp, küçük bir tepenin ardındaki Karadağ siperlerine ve top bataryalarına götürdüler. Siperler Cataro'ya hakim durumdaydılar ve uzaktan ünlü körfezi parlıyordu.

O zaman öğrendim ki, çıktığım dağ Loevzen Dağı'ymış ve gözüne alındığım yer ise Avusturya sınırıymış.

Daha korkulu bir durum olamazdı. Karadağ siperlerinin gözü önünde Avusturya sınırını geçmeye çalışan bir yabancı. Sonumun geldiğini anladım. Gezintiye çıkmış olduğuma kimi inandırabilirdim? Her şakağımda bir namlu, karın içinde durup, büyük olasılıkla ölüm olacak kararı beklerken, çok uzaklardaki ülkemi düşündüm. Birden içimde büyük bir acı duydum. Ama talihliyimi-

şim, Kralın akrabası olan bir Karadağ subayı, tesadüfen oradaymış. Savunmamı duyunca, öldürün buyruğunu vereceği yerde beni öğle yemeğine çağırdı ve daha sonra da herhangi bir tacize uğramamam için Çetince'ye kendisi götürdü.

Bu arada Genel Karargâhtan da yanıt gelmişti. O da diğerlerinin dediğini diyordu. Ancak müttefik ulusların uyrukları düzenli ordulara girebiliyorlardı. Müttefik veya merkezi güçlerin düzenli ordularına girmek için, milliyetimi değiştirmeye ne isteğim, ne de niyetim vardı. Gecikmeden ülkeme dönmeye karar vermiştim. Dış İlişkiler Bakanı Dr. Martinoviç'e vedaya gidince, Sırbistan'da bir girişim daha yapmamda ısrar etti. Niş'teki Savaş Bakanlığı'na telgrafla, geleceğimi bildirdiğini ekledi. Bu ana kadar eksiksiz bir incelik ve şövalyeliikle davranan bu bayı düş kırıklığına uğratmamak için dediğini yapmaya karar verdim. Önce birkaç gün dinlenmek üzere İşkodra'ya gittim. Bu dinlenme lafta kaldı. Her gece sokaklarda Müslüman, Hristiyan kavgası oluyordu. Korkudan ölenlerin sayısı, kurşundan ölenlerden fazlaydı. İşin içindeki Avusturya tarafından desteklenen Katolik "Melsor"la, İtalya'nın desteklediği Müslümanlar, destekleyenlerden para, silah ve cephane alabilmek için bu çelişkiyi sürdürüyorlardı.

Orada dinlenemeyeceğimi anladığımdan Draç'a gittim. Tiran, Elbasan ve Berat'tan büyük olduğundan Arnavutluk'un başkenti sayılıyordu. Orada da dinlenmenin olanağı olmadı. Oraya vardığım gibi, Kanlı Esat Paşa'nın yardımcısı Prens Bibdoda'dan bir mektup aldım. Birkaç ay orada kalıp, ordularını tekrar düzene koymalarında yardımcı olmamı istiyordu. Bu onura erişecek kadar değerli olmadığımdan, derhal Yunanistan'a hareket ettim. Vahona, Patras Korent yoluyla Atina'ya gittim. Selanik'e giden ilk vapurla yoluma devam ettim. Oradan da hiç duraklamadan Niş'e vardım. Niş'te, Noel gecesini Ruski Kral lüks lokantasında, oraya sığınmış Belgrad'ın yüksek sosyetesıyla birlikte geçirdim. Ha-

Sadrazam Talat Paşa

nımlarm giydikleri gece elbiseleri, oradaki köy ortamıyla çelişki yaratıyordu. Şafak sökerken Katolik kilisesinde duaya gittim. Ayini Belçikalı papaz yönetti. Dua edenlerin arasında birçok Avusturyalı esir vardı. Aralarında yaralılar çoktu. Duygularını kontrol edemeyen bu kişileri görmekten üzüntü duydum. O gün ikindiüstü, genç bir albay olan Savaş Sekreterine başvurdum. Bana derhal başvurumun reddedileceğini bildirdi. Bana Fransızca “Hayranlık duyduğum arkadaşım, eğer Bulgaristan’daki Rus elçisine gidersen, kendisi iyi biridir, belki çıkar bir yol bulur.” dedi. “Tamam” deyip, Sofya’ya gittim. Rus Elçisi de bana Fransızca “Olanağı yok, Monşer” deyince, döşemesi ve dekorasyonu ile odanın çevremde döndüğünü duydum. Bu darbeyi yumuşatmak için bana imzaladığı bir teşekkür mektubunu verdi. (Daha sonra, Binbaşı Von Der Goltz’a Belçika, Karadağ ve Sırbistan’dan aldıklarımla birlikte gösterdim). Ayrılırken bu diplomat bana “Belki İngiltere veya Japonya alabilir” dedi. Elçilikten çıktığım zaman duygularımı dışavurmaktan kendimi alıkoydum ama son kurşunumu da atmıştım.

Doğrusunu isterseniz, benim Latin ırkı üzerine olan sonsuz tutkum, bana çok pahalıya mal olmuştu. Neredeyse de hayatıma mal olacaktı. Bana deli gözüyle bakmayanlar, casus gibi görüyorlardı. Şimdi ne yapacaktım, nereye gidecektim? Sorunun yanıtı olarak, bu savaşta hiçbir şey yapmayacaktım. İkinci sorunun yanıtı ise, aradığım bütün yollar çıkmazdı. Ülkeme dönmek? Ülkem çok uzaklardaydı ve dönmeye başlasaydım da varabilir miydim? Bir tavşan gibi, köpeklerden kah kaçarak, kah saklanarak Avrupa’yı geçmiştim ve dolayısıyla da seyahatin rahat ve güvenli olmadığını öğrenmiştim. Bir olanaksız durumda, hiçbir şey yapmadan olduğum yerde kalmaktı. Bu tutum benim açlıktan olmasa bile can sıkıntısından yok olmam demektir. Bu düş kırıklığıyla oteleme döndüm. Orada birkaç gün kaldım. İleri gelen kişilerden iletişim kurduğum Türk Elçisi Fethi Bey³ ile Bulgaristan’daki Al-

Mustafa Kemal Paşa

man askeri ataşesi Binbaşı Von der Goltz, vardı. Her ikisi de başıma gelen her şeyi biliyorlardı. Bana bir düşman muamelesi yaptıktan sonra, beni teselli etmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Çabalarında o kadar başarılı oldular ki, 1915 Ocak ayının başında kendimi İstanbul yolunda buldum. Orada yalnız Enver Paşa'dan değil, General Liman ve Bronsart Paşa'dan da kabul gördüm. Üç hafta sonra tekrar Doğuya doğru yola çıktım. Görevim Osmanlı İmparatorluğu'nun düzenli ordusunun bir subayı olarak Kafkas Dağları'nın karlı tepelerinde Ruslar'la savaşıyordu. Bu durumda bayrağa bağlılık yemini etmemiş ve Venezuela uyruğundan çıkmamıştım. Yalnız, şeref sözümle savaşıyordum.

Müttefiklerin kapısında aradığım konukseverliği, hiç ummadığım yerde, Türkler ve Alman ordusunun parlak subay kadrosunda bulmuştum.

3- Fethi Okyar, devlet adamı. Atatürk'ün yakın arkadaşı. Fethi Bey Sofya'da elçiyken, Mustafa Kemal de askeri ataşeydi. Ancak anlaşılıyor ki Bay Nogales'le aynı zamanda orada bulunmamışlar. [ç.n.]

SAVAŞIN BAŞINDA TÜRKİYE

Bana öyle geliyor ki, hikâyemi sürdürmeden önce, 1915 yılının başındaki Türkiye'nin siyasi durumuna ve bugünü doğuran geçmişteki tarihsel nedenlere, bir bakmak yerinde olur. Bu ulus için bu savaş, özgürlüğü de içinde olmak üzere, her şeyini tehlikeye attığı bir kumardı.

Almanya'nın bu savaşta en önemli müttefiği Osmanlı İmparatorluğu'ydü. Tartışılmaz bir gerçektir ki, önce Almanlar bunun ayrıntısına vardılar. Avusturyalılar sürekli olarak açıkça barış isterken ve Bulgarlar asker karavanasının devamlı azaldığından yakınırlarken, Türk askeri, bir ekmek kabuğundan veya bir avuç zeytinden başka yiyeceği yokken, Kafkas dağlarının karları veya çölün kumları arasında, hiç şikayet etmeden, hatta ateş içindeki dudaklarından bir fısıltı bile çıkmadan, açlıktan yada kanını dökmekten ölüyordu. Hiç kuşku yok ki Türk, bütün kusurlarına karşın, Doğunun ilk askeri ve centilmenidir. Eğer Türkiye savaşa girmeseydi, Almanya'nın durumu son derecede kötü olacaktı. Doğu Prusya'yı ele geçiren Ruslar ve Macaristan'ın üzerine yürüyen

Sırplar, güçlerini Romenler, Yunanlılar, Bulgar ve İtalyanlar'la birleştirseydi bu yürüyüşte Avusturya lokma lokma yutulacaktı. O zaman Almanya, Büyük Frederick döneminde 7 yıl süren savaşta gibi savunmada kalacaktı. Rusya, Çanakkale Boğazı'nı serbest bulsaydı, ihtiyacı olan bütün savaş malzemesini getirtebilirdi. Hiçbir zaman Bolşeviklik olmazdı. Rus ordularında yiyecek ve cephane olsaydı, anarşi eğilimi olmazdı. Türkiye Almanya tarafına geçmeseydi, Bulgaristan da geçmezdi. Eğer Türkiye Almanya'ya karşı çıksaydı, Balkan ülkeleri de onu takip ederdi. Bunlardan ve Osmanlı halkının bildiği birçok nedenlerden, Tefik Paşa ve Sebahattin Bey gibi, açıkça barış ve tarafsızlık isteyenler de vardı. İttihat ve Terakki komitesinin Müslüman din adamlarını kandırıp, cihat isteyen kurnazlıklarıyla karşılaşınca, istekleri gerçekleşmedi. Halkın bu konudaki kararsızlığını yenmek için Rusya'nın Kafkaslar'da sürekli tehlike oluşturduğunu, Fransa ve İngiltere'nin Suriye ve Filistin'i alabileceğini ileri sürdüler. Bu tartışmalarda, durumlarını daha da güçlendirmek için "Kapitülasyonlar"ı kaldırdılar. Pan-İslamizmi kullanarak ulusal sınırları genişletmek, Ermeniler'i ve Osmanlı Hristiyanları'nı ortadan kaldırmak bahanesiyle halkı kandırdılar.

Savaş sırasında Almanlar Türkler'den hep kuşkulandılar. Komitedeki asker üyeler, sivil üyelere göre hep azdı. Sivillerin başındaki değersiz Talat Paşa şiddetle tutucuydu. Enver ve arkadaşları ise gelişme yanlısıydı. Ama iyi, ama kötü, ama sürekli gelişme. Siyasi atmosfer çok bulutlanınca, Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) savaş gemileri Dolmabahçe sarayı önünde talim yaparlardı. Bu ima yeterli olurdu. Bu iki savaş gemisi olmasaydı İmparatorlukta oturan Almanlar, Cihat'ın ilk kurbanları olurlardı. General Von Seeckt gelip, askeri kontrolü ele alıncaya kadar, Demokles'in kılıcı tepelerinde sallandı.

Genç Türkler üzerindeki bu kadar tartışmaya rağmen, bu garip

topluluğun tarihini ve kökenini pek az kişi bilmektedir. Başlangıcı ilerici ve onurlu bir siyasi partidir. Savaş sırasında barbarlığın en alt düzeyine inmişlerdir. Bu kayda değer dönüşümü anlamak için, eski Osmanlı İmparatorları'nın fetihlerinin, Yeniçerilerin kahramanlığına dayandığını hatırlamak gerekir. Yeniçeriler imparatorlukları yıkıp Viyana kapılarına giderken, Türk halkı işiyle gücüyle uğraşıyordu. Bu devrede Müslümanlar'la, Hristiyanlar kardeş gibi ülkenin yararına çalışıyorlardı. Sultan II. Mahmut 1826'da Yeniçeriler'i kaldırdıktan sonra, Türkiye'de zorunlu askerlik kondu. Gülhane Hattı-Şerifiyle, Osmanlı uyruğu olan Hristiyanlar, ufak bir bedel ödeyerek, askerlikten muaf tutuluyorlardı. Sınırlı bir geliri olan Müslümanlar er olarak hizmet ediyorlardı. Askerlik bazen 10-12 yıl sürüyordu. Bu adaletsiz ve keyfi düzen, çok kötü sonuç verdi. İmparatorluğun Hristiyan uyrukları zenginleşip, çocuklarını okuturken, Müslümanlar, özellikle Orta ve Batı Anadolu'nun çiftçileri, fakirleşiyorlardı. Bu işler 1876 yılına kadar böyle sürdü gitti. O tarihte Sultan Hamit tahta çıktı. Anında kendisi zengin Hristiyanlar'la fakir Müslümanlar'ı uzlaştıramayacağını anladı. İkisini birbirine düşürmemek için siyasi manevralar yapmaya başladı.

Müslümanlar'ın haklı kızgınlıklarıyla, Kürtler'in vahşi eşkıyalıkları, önceden de görüleceği gibi 1894-1896 toplu-kıyımları sonucunu verdi. Bunun nedeni Ermeniler'in 10 yıl önceden başladıkları, Nihilist propagandaları ve ölçüsüz milliyetçi tutkularıydı. Ruslar'ın yardımına güvenerek, Türkler'in Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerini zorla ele geçirmeye kalktılar. Oralardaki Ermeni nüfusu toplam halkın % 30'u kadardı. Bu vilayetleri özgür Ermenistan'ın temeli yapıp, oraları Rusya adına yöneteceklerdi. Oysa ki oraların % 70'i Müslüman'dı. Doğal olarak ne Türk'ün, ne de Kürt'ün böyle bir düzeni kabul etmeye niyeti yoktu. Bu ayaklanma Hamidiye denen başıbozuk Kürt alaylarınca bastırıldı. Her iki taraf da öç almaya çalıştı. Bu durum Türkler'i bunalıttı ve 1894

ve 95 toplu-kıyımlarını gerçekleştirdiler. Kıyım Sason'da, Ağustos 1894'de başladı ve oradan da Trabzon, Akşehir, Bitlis, Zeytin, Maraş ve Erzurum'a sıçradı. Bu ayaklanmalarda 5000'den az adam öldü.

Küçük Asya Hristiyanlığı için son derecede tehlikeli olan bu durumdan dolayı İngiliz Hükümeti, diğer büyük güçlere, Türkiye'ye silahlı müdahaleyi teklif etti. Fransa ile Rusya bu teklife karşı çıktı. İngiltere'nin Yakındoğu kıyısına hakim olması işlerine gelmedi. Avrupa'dan umduğu desteği bulamayan Ermeniler, Ağustos 1896'da, bir baskınla İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nı ele geçirdiler. Eğer büyük güçler yardıma gelmezse bankayı uçuracaklarını bildirdiler. Bu yanlış iş, başkentin sokaklarında 6000 Ermeni'nin öldürölmesi için bir bahane oldu. Büyük güçlerin protesto etmeye fırsatı bile olmadı. Toplu-kıyımlar bütün Anadolu'da birbiri arkasından 1908'e kadar sürdü gitti. Bunu genç Türkler durdurdu.

Dünya Savaşı çıkınca toplu-kıyımlar yeniden başladı. 1914 yılından önce Türkiye'de yaşayan 2,5 milyon Ermeni'den, 500.000'inin bile yaşadığından kuşkuluyum. İstanbul ve İzmir'de yaşayan 3-400.000 kişinin zorunlu göçten kurtulup, yaşadığını bilemiyorum. Ermeniler daha sađđörölü olup, daha az tutkulu olsaydılar, bugün Türkiye'yi kontrol ederlerdi. Halbuki onlar Doğu vilayetlerindeki Türkler'e, kendilerini zorla kabul ettirmeye çalıştılar. Sonucun ne olduğunu hepimiz biliyoruz. Ermeniler bütün hatalarına rağmen, bir uygarlığın çekirdeği olabilirlerdi ve Batı uygarlığı sessizce oraya gelebilirdi. Ermeniler niyetlerini daha iyi saklamak için, Ermeni aşırıları, 1890 yılında sınır dışında çeşitli merkezlerde siyasal organlar kurmuşlardı. Bunlar açıkça Türkiye'de anayasal bir rejim istiyorlardı. Ancak gerçek niyetleri bu değildi. Onlar Avrupalı güçlerle Osmanlı İmparatorluğu arasında kötü duyguların oluşmasını istiyorlardı. Daha da iyisi, sonraları,

kurtuluşları esnasında kullanmak üzere, kuşku dolu bir atmosfer oluşturmak istiyorlardı. Ermeniler için bir talihsizlik olarak, Ahmet Rıza, Dr. Nazım ve Ömer Naci Beyler tam zamanında gelecek. Genç Türkler'in manifestosunu yayınladılar. Savaşta her iki parti de çöktü.

Genç Türkler'in yardımıyla, Abdülhamit'in kardeşi V. Mehmet 1909 yılında tahta çıktı. Abdülhamit'in despot rejiminin yerine liberal bir rejim gelmişti. O zamanlar partinin askeri kanadının başında akıllı ve onurlu bir kişi olan Bağdatlı Mahmut Şevket Paşa vardı. O yaşadıkça Genç Türkler'in arasında onur ve düzen hüküm sürmekteydi. Ölümünden sonra adı, bir kanlı suikast rejimini maskeliyordu. Savaş başladığı gibi toplu-kıyımlar başladı ve kontrol edilemeyen yağmalar olup, İmparatorluğu çökertti.

Bir Osmanlı subayı olarak Ermenistan'daki Türk kuvvetlerinin Genel Denetçiliğine terfi edince, Genç Türk liderlerinin bir çoğuyla yakınlık kurdum. Aynı üniformayı giymekle ve aynı tehlikeleri paylaşmakla, savaşta doğan arkadaşlıkta doğal bir sınırlama vardı. Ben bir gâvurdum, yani bir Hristiyan olarak, bazı Türk politikalarının kalıtsal düşmanıydım. Savaşın ihtiyaçları beni bir cepheden bir cepheye attıkça ve bir Hristiyan'ın görmemesi gereken şeyleri gördükçe, daha sonra anladığım gibi, isim bitince öldürülecektim. Doğu ruhbilimini inceleyen biri için, bu durum çok ilgi çekicidir. Savaş yıllarının gerginliği içinde, Türk ordusundaki deneyimlerime ilgi çekici bir tat verdi. Arkanda çekilmiş bir kamanın, önünde çevrilmiş bir silahın olması, insanı yaşama bağlıyor ve bütün dikkatini toplamasına neden oluyor. Kısacası bu durumun da özel zevkleri var.

Beni öldürecek olanlar arasında küçük göreceklemlerimle birlikte, birbirimizden hoşlandığımız ve saygı duyduğumuz kişiler de var. Bu ikinciler arasında da, Savaş Bakanı Enver Paşa var. Savaşın ve entrikanın labirenti içerisindeki kişisel serüvenlerimi anlatma-

dan önce, Batı yarım küresinden olmamdan doğan özel problemim nedeniyle, eylemdeki kişileri kısaca tanıtmak isterim. Hiçbir Batılı'nın içine giremeyeceği, Yakındoğu'nun minyatür aklını birlikte anlatırlar. Gaddar, dalavereci, çıkarı için her yolu deneyen bir akıl. Ama aynı zamanda, parlak bir cesaret, özveri, şövalyelik ve cömertlikle dolu bir kişilik. Oralarda insaf yoktur.

Bahriye Nazırı, Suriye ve Filistin Genel Valisi ve Ordu komutanı Cemal Paşa'dan başlayabilirim. Nedeni, gözüme ilk o çarptı. İstanbul'a gelir gelmez, Cemal Paşa'nın ordusunun Süveyş Kanalı'nın fethi üzerine yüksek bir kutlama töreni yapıldı. Gece İstanbul'un sayısız kubbeleri, Haliç'in durgun sularına kırmızı mücevherler gibi yansıyan, ışığa boğuldu. Minarelerin ışıktandırılmış şerefeleri, akşamın göğünde alevli taşlar gibi duruyordu. Toplar (*faithful celebrated their triumph in the Holy War against the detested Christians*) patlıyordu.

Evet sonunda Cihat başlamıştı. Allah İslam'ın ayrıcalıklı halkına nimetlerini dağıtmaya başlamıştı. Ayasofya'nın ve diğer camilerin kemerlerinin altında insanlar tekbir getiriyordu: *La ilah heille Allah!* Eğer müminler gerçek eylemleri ve Cemal Paşa'nın önemsiz rolünü bilseydiler bütün ışıkları söndürürlerdi. Aslında uzaklardaki Kanal savaşı, bir büyük çarpışmanın taklidinden başka bir şey değildi. Bu, Mısır seferinin başkomutanı Yarbay Von Kress Bey'in, Süveyş Kanalı'nın Batı kıyısındaki düşman güçlerinin adedini saptamak için, 6-7000 kişiyle yaptığı bir keşif hareketiydi. Bu karşılaşmanın dikkat çekici yanı, intihar yerine fedailik demek daha uygun olur. Bir bölük istihkâmcı, Kanalı geçtikten sonra teslim olmaksansa, hepsi öldürülmeyi tercih etmiştir.

Türkler'in geleneksel cesareti, Dünya Savaşı'nda en üst düzeyde karşı koymayı meydana getirmiştir. Tarihin başından beri onlar, Eski Dünyanın en kahraman savaşçılarıdır. Yukarıda anlatılan olayın dışında Kanal Savaşı, kesintisiz ateşten başka bir şey

değildi. Binbaşı Heibey'in kendini gösterip, İngiliz yardımcı kruvazörü Hardinge'de top ateşiyle yangın çıkartmasından başka bir olay olmadı. Cemal Paşa, düşmanın kanalı geçip geldiğini görünce, bir otomobile atlayıp ordusunu kaderine terk etmiştir. Şam'a varıncaya kadar hiçbir yerde durmamıştır. Orada yüksek sesle kanalı fethettiğini söylemiştir.

Daha sonra Hristiyanlar'ı ve Araplar'ı öldürten Cemal Paşa, zalim, fazlasıyla korkak ve adi birisiydi. Bir asker olarak, bir takımı düzenleyecek yetenekte bile değildi. Diğer yandan da denizciliği hiç yoktu. Siyaset hayatı boyunca Deniz Kuvvetleri Bakanı, Suriye ve Filistin'in askeri valisiydi. Almanlar onu yerinden etmek için Kayzer'i ziyaret etmesini söylediler. Döndüğünde yerinde başkasını buldu. Deniz Kuvvetleri bakanlığını, deniz kuvveti olmadan, Amiral Souchon'un yardımıyla, savaşın sonuna kadar yaptı. Cemal Paşa 62 veya 63 yaşındadır. Kimse onun askeriye girişiini hatırlamıyor. M. şrutiyet devriminin başında göze çarptı. O zamanlar emekli bir yarbay olarak, Bağdat'ta genel valiydi. Bir günde, albay oldu. Başka bir gün de, Tuğgeneralliğe yükseldi. Savaş başladığında, kendi kendine korgeneralliğe terfi etti. 4. Orduyla birlikte isyan edip, düşman tarafına geçer korkusuyla Enver Paşa karışmadı. Cemal yükselişini ve saygınlığını, herşeyden çok, Enver'in düşmanlarından kazandı. Enver'e karşı çıksın diye ona parti başkanlığını teklif ettiler. İttihat ve Terakki'nin çöküşü Enver, Cemal rekabetinden oldu. Cemal yönetici olarak, doğrusunu isterseniz, utanmaz bir hırsızdı. Bir siyasetçi olarak bir varlığı yoktu. Karşımızdaki Müttefiklere dostluk gösterisi yaparken, Lübnan Dağı'ndaki Hristiyan halkı, açlıktan öldürdü. Sıradan nedenle Araplar'ı Şam Meydanı'nda astı. Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in oğlunu orada idam ettirdi. Bundan doğan çelişki, Arabistan'ın, sonra Suriye ve Filistin'in ayrılmasına neden oldu. Savaş bittiğinde kendini, askeri rütbesi ve servetini kaybetmiş buldu ve kaçtı.

Arnavut Vehip Paşa, belki bir kaplandı. Aynı zamanda kahraman bir asker ve büyük bir efendiydi. Düşmanın dostu olacağına, Almanlar'ın dostu olsaydı, savaş sırasında rütbesi Enver kadar, hatta belki daha üstün olurdu. Vehip itaat etmemek, komuta etmek için doğmuştu. 3. Ordunun başındayken 1918'deki başarılı saldırısı, Sivas'tan çıkıp Bakü'ye kadar davullar çalarak, bayraklar dalgalanarak gitmesi, sefalet içindeki Kafkas ordusunun son başarısıydı.

İttihat ve Terakki'nin ünlü liderlerinden biri Mareşal Ahmet İzzet Paşa'ydı. Kendisi soylu bir Arnavut olup, süvari komutanı Albay Esat Bey'in kardeşiydi. Yaşlı bir adam olan İzzet Paşa'ya, tam da bir İttihatçı denemezdi. Yalnız memleketin ihtiyacı olduğu zaman onlarla işbirliğine girmiştir. İzzet parlak bir asker olmadığı gibi, kayda değer bir politikacı da değildir. Hiçbir kuşkuya yer vermeden, karakterli ve dürüsttür. Türk ulusu tehlike zamanında her zaman onun yanında olmuştur. Kendisinde Osmanlı'nın bütün iyi nitelikleri vardır. 30 Ekim 1918'de Ateşkes'i yaşlı gözlerle O imzalamıştır. Senato başkanı Ahmet Rıza, padişahı onun aleyhine çevirmeseydi, İzzet Paşa, ülkeyi müttefiklerin onur kırıcı yönetiminden kurtarabilirdi. İzzet düşünce İmparatorluk çöktü.

Halil Paşa'nın kendi cesaretinin dışında, Enver Paşa'nın amcası olmaktan başka bir niteliği yoktu. Ermenistan'ın kaybının sorumlusu oydu. Ermeni toplu-kıyımlarını gizlice düzenleyen, kendisini destekleyen subayları çökerten yine oydu. Daha sonraları Halil Paşa üzerine tekrar yazacağım.

Ermenistan kahramanı Köprülü Kasım ve Galiçya'da hak ettiği ünü alan Cevat, Halil Paşa'nın tam tersiydiler. Bu sözlerle onlar üzerine herşeyi söylemiş oluyorum. Her ikisi de, kültürleri, cesaretleri, yetenekleri ve askeri bilgileriyle olağanüstü bir gelecek vaad ediyorlar.

Dünya Savaşı'nda İttihatçılar'ın ünlü önderi olan Enver Paşa, orta halli bir ailedendi. Onunla karşılaştığım zaman 50 yaşının üzerindeydi. Her zaman kişisel nitelikleri ve sarsılmaz vatanseverliğiyle ünlüydü. En alt düzeydeki bir kişiye bile içtenlikle davranan ve çekiciliği olan birisi olmakla birlikte, İzzet gibi o da, gerek askerlikte ve gerekse siyasette yetenekli değildi. Ancak demir gibi bir kişiliği ve bir Doğulu'da olmayan enerjik bir ruhu vardı. Onun desteği ve içten dostluğu olmasaydı, Almanlar Türkiye'ye yerleşemezlerdi. Önce onlara bir köprü, daha sonra bir makine gibi hizmet etti. Doğrusu, kendini onlara hiçbir zaman satmadı. Ancak onların subaylarının kahramanlıklarına hayrandı. Almanlar'ın bir makine değil ama onların şükranlı öğrencisiydi. Prusya orduluğunun Yakındoğu'daki havarisiydi. Bir komutan olarak, etkin hizmetteki işi, bir yere kadar talihsizdi. Bu cesaretinin eksikliğinden değildi. Kendisi çok cesurdu ama askeri bilgisi yetersizdi.

Abdülhamid'in düşmesine neden olan 1908'deki ihtilalde, Enver, İstanbul'un kışlalarını başıbozuk askerlerin başında topa tuttu. Kısa bir süre sonra, yine yarı düzenli ordunun başında Libya'da İtalyanlar'la çarpıştı. O zamanlar bir yüzbaşıydı. İki yıl sonra bir albaydı. Zorunlu yürüyüşlerle Edirne'ye gidip, tek kurşun atmadan orayı aldı. Savaşın başında rakibi Cemal Paşa'nın Kanalı sözde fethetmesi dolayısıyla, büyük şöhretini görünce Enver onu söndürmek istedi. Gerçek bir asker olan Kurmay Başkanı General Bronsart'm uyarılarına kulak asmadan, kışın ortasında, 3. Ordu'nun başına geçip, Kafkasya'daki alınması mümkün olmayan yerlere saldırdı. Sonuç kaçınılmazdı. Ordusunun Erzurum bölümündeki işe yarar kanadını oluşturan 15 tane sahra bataryasını, çarpışma esnasında düşmana kaptırdı. Vurulmaktan, soğuktan ölen ve kaybolanlar 30.000 kişiden aşağı değildi. Böylece parlak bir ordu kendi çabasıyla bir gecede yokoldu. Enver Paşa'nın aşırı tutkusu olmasaydı, bu ordu, Rus-Ermeni sınırını her zaman savunabilirdi. Oynamak istediği Napolyon rolüne göre, çok küçük

düşmüştü. Bundan böyle Harbiye Nazırı ve Başkomutan olarak çalışıp, Kurmay Başkanı General Von Bronsart'ın getirdiği kâğıtları imzaladı.

Savaş başladığında Enver dürüst biriydi. Mücevherlere ve ipekli-
lilere tutkusu olan bir prensesle evlendi ve Türkiye'nin en büyük
hırsızı oldu. Ama talanın en büyük ustaları olan İsmail Hakkı ve
Cemal Paşalar'dan sonra.

Ekim 1918'deki Bulgaristan felaketi O'nu uyandırıp, tekrar
dönülmez kararlar vermeye ve heyecanlı eylemlere soktu. Kendi-
ne hakim olamayarak başkentin içinden ve çevresinden bulabildi-
ği bütün birlikleri topladı. Başlarına geçip, Trakya'yı işgal etmek-
te olanlarla savaşmak istedi. Halk artık onu desteklemiyordu.
Müttefikler İstanbul'a girmeden kaçtı gitti. Kaçtıktan hemen son-
ra Padişahın kararıyla malına el konuldu, askeri rütbesi ve vatan-
daşlık hakları geri alındı.

Bu yedi liderden başka, Osmanlı ordusunda birçok kahraman
genç subay ve general vardı. Bunlardan bazılarını, düşmanları bi-
le beğendiler. Türk ordusundan söz ederken, yanlış yapmaktan
çekinmeyerek derim ki; Osmanlı ordusu Ermeni toplu-kıyımın-
dan, tamamen suçsuzdur. Bu toplu-kıyıma karşı olduğu gibi, elin-
den gelseydi, güç kullanarak önlerdi. Orduyu bu işin içine kat-
mak, sözün her anlamıyla, büyük bir haksızlık olur. İttihat ve Te-
rakki komitesinin sivil üyesi bu işin düzenleyicisiydi. Bu Selanik-
li bir Yahudi'den dönmeydi. Bu katliamı organize eden Talat, Se-
lanik Yahudilerinden bir dönmeydi*. Kendisi posta memurluğun-
dan İmparatorluğun sadrazamlığına gelmişti. Teşkilatın diğer üye-
leri Dr. Nazım, Rahmi ve Bedri Beyler'di.

* Burada yazar, Talat için 'Yahudi dönmesi' diyorsa da gerçekte bu gö-
rüşü kanıtlayan, destekleyen güçlü bir kaynak yoktur. (ç.n.)

Ermeni politikacılar arasında gerçek bir lider niteliği taşıyan kişi Nubar'dı. Türkiye Ermenistanı'nın Kurtuluş Hareketi'ni sürdüren baş kişiydi. Kişisel olarak tanışmamakla beraber, tutumu, onun onurlu ve içtenlikle vatanını⁴ seven birisi olduğunu gösteriyordu. Ermeni uyruklu Osmanlılar'ın eylemcileri arasında, askeri nitelikleriyle dikkatimi çeken Aram'dı. Ben onu Van'da, Mart ortasından, 1915 Nisanı'nın başına kadar kuşattım. Diğer yandan Antranik, üst düzeyde bir katil ve hava atan bir gerilla lideriydi.

Bu kısa özeti bitirirken aşağıda, gözlemlerimi açıklayacağım. Dünya Savaşı'nda olan Ermeni toplu-kıyımlarının nedeni ve onun doğal sonucu, Ermeniler'in bağımsızlığa kavuşmak için yaptıkları ayaklanmadır. Bunun başını çeken aşırı partiler olan Ramgavar ve Hınçaklar'dır. Özerklik isteyen ve uzlaşmaya çalışan Taşnaklar'a karşı gelen ve hatta onlarla çarpışan bu aşırı partilerdir. Belki İttihat ve Terakki Partisi, Ermeniler'le Almanlar'ın işbirliği yaparak. Bütün Hristiyanlar'ın örgütlenmelerini kurmalarından korktu. Böyle bir örgütlenme kurulsaydı, o güne kadar olan İttihatçıların gücünü dengelerlerdi.

Şubatın 15'inde Kafkasya'ya gitme emrini aldım. Harbiye Nezareti'ne General Von Liman, Enver ve Bronsart Paşalar'la vedaışmaya gittim. Sarıkamış felaketinden Enver yeni dönmüştü. (Resmi tebliğlere göre 3. Ordunun başında Ruslar'ı kaçırmıştı). Başkomutanın bürosuna girince, yenilgisinin etkisinden dolayı derin bir acı çektiğini gördüm. Ordu içindeki bütün saygısını kaybetmişti. Almanlar da artık ona güvenmiyorlardı. Beni çok iyi ağırladı ve çıkarken, 3. Ordunun kurmay başkanı Teğmen Guse Bey'e selam söyledi. Oraya zaten General Von Bronsart'ın tavsiyesiyle gidiyordum.

Enver orta boylu, al yanaklı, kumral saçlı, ela gözlüydü. Bıyığı Kayzer'inki gibiydi. Çok alçak gönüllü olması dolayısıyla, çok hoş biri gibi dururdu. Daha sonraları bana çıkardığı güçlülere

rağmen kendisini ilk gün gördüğüm gibi içten bir sevgiyle hatırlayacağım. Çok iyi anlıyorum ki bir Hristiyan'ın görmemesi gereken şeyleri gören biri için yapmak istenilenden, beni birkaç kez korumuştur.

Bronsart Von Schellendorf Paşa, tipik, soylu bir Alman kurmay subayıydı. İnce, uzun boylu, kırpık bıyıklı, nazik ve soylu tutumuyla, askerce doğruluğu ve akıllılığıyla kendini sevdirmişti. Enver Paşa'nın faydalı gölgesiydi. Zaman geçtikçe kurmaylık görevini o kadar iyi yaptı ki, 1917 yılının sonunda görevinden çekildiğinde Osmanlı hükûmeti yerine gelen General Von Seekt'e soğuk ve ilgisiz davrandı. Bana gelince, General Von Bronsart Türkiye'de kaldığı sürece benim yalnız koruyucum değil, aynı zamanda dostumdu. Onu her zaman en içten gönül borcuyla anımsayacağım.

Liman Von Sanders Paşa çok başka bir tipti. Kendisi çok soyluydu. Von der Goltz yada Bronsart Paşalar gibi astlarıyla konuşurken bir salon adamı gibi davranmazdı. Uzunca boylu, son derecede sinirli biriydi. Von Liman, İttihatçılar'ın Üst subaylarınca saygı görüyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse Enver kendisini pek tutmazdı, ama hizmetlerinden de vazgeçemiyordu. Mareşal Liman İmparatorluğun kılıcıydı. Çanakkale'deki varlığı ve güçlü enerjisi orayı kurtardı. Filistin'deki yenilgisi (Eylül 1918) İhtiyat kuvvetinin olmamasındandı. Çanakkale'de kazandıklarını, Filistin çöllerinde gömdü.

KAFKASYA'YA YOLCULUK

1915 yılının 12 Şubatı'nı Kadıköy'de geçirdim. Yol hazırlığı yaptım. Doğuya doğru bir askeri trenle sabah sekizde yola çıktım. Nedense bir huzursuzluk duyuyordum. Bir tek Türkçe söz bilmeden Anadolu'yu bir baştan ötekine geçmek, Kafkasya'da hatta belki İran'da, kış ortasında savaşmak kolay bir iş değildi. Marmara Denizi'nin kıyılarında oturup bunları düşünürken, güneşin batışı düşüncelerimi dağıttı. Gökler ılık doldu, İstanbul'un minareleri meşaleler gibi yanmaya başladı.

Ertesi sabah, tren dağların arasındaki Bilecik'e girdi. Bir tepenin üzerinden geçerken, Uludağ'ı pembe göğün altında, rüya görürken gördüm. Dağdan indikçe bitki örtüsü azalmaya başladı. Birkaç saat sonra yalnız kuru, sarı alçak tepeler, ufka kadar giden stepler kaldı. Arada koyun sürüleriyle, onları güden yamçıya sarılmış çobanlar gözüküyordu. Saatler geçtikten sonra Eskişehir'in beyaz kubbeleri görüldü. Eskişehir Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli kentlerinden biridir. Civarındaki Sarıyık'ta silikat ve magnezyum hidrat madenleri vardır. Güneş batarken Kütahya'ya

vardık. 60.000 nüfuslu önemli bir kent. 13 Şubat sabahı, tren Afyon-Karahisar'da durdu. Burası tepenin üzerindeki kalesiyle uzak-tan dikkat çekiyordu. Altı saat ne dağ, ne çöl olan stepte gittikten sonra, Konya'ya vardık. Konya gri renkte, bir kütle olarak, harap kuleler ve kale duvarları ile Frigya dağlarının eteğinde, ünlü Tuz Gölü'nün batısında uzanmaktadır. Ertesi akşam alacakaranlıkta, Hasan Dağı ve Yeşil Dağ'ın doruklarını gördük. Ortalık ışıklan-dıkça, dağların yalçın yamaçlarını kaplayan sisin kalkmasıyla, ya-kındaki ve uzaklardaki mavi dumanlar göçerlerin yerlerini işaret-liyordu. 30-40 ölüye mal olan bir kazadan sonra, ayın 15'inde [Şubat], küçük Ulukışla istasyonunda indik. *Ulukışla* adı II. Se-lim'in inşa ettirdiği, oradaki büyük kervansaraydan geliyor. Yol hazırlığım için oradaki sabah serinliğinden yararlandım. Bir ara-banın içine bağdaş kurarak oturup, bilinmeyene doğru yola çık-tım. Yolum Doğuya doğruydu. Güneyimizde Aladağ'ın dorukları, elmas gerdanlıklar gibi parlıyordu. Öğle güneşi altında çölün yü-zeyi su varmış gibi titriyordu.

Geceyi, etrafı ağaçlıklı, Niğde denen yerdeki bir köy evinde geçirdim. Orası ürkütücü yalnızlıkların ortasında bir vaha gibiydi. Aynı yönde giden Türk subaylarıyla orada birleştik. Gün doğar-ken, mavi renkli Anti-Toros sıradağlarına paralel olarak yürüme-ye başladık. Uzaktan bir karaltı gibi görünen Nevşehir'i sağımıza aldık. Akşamüstü Araplıhan Kervansarayı'na vardık. Oranın adı *eşkıya yatağı* diye çıkmıştı. Basılmış toprak platformundan Erci-yes Dağı'nın, turuncu ve kan kırmızısı göğün altındaki, tek bir el-mas gibi parlayan doruğunu gördük. Bu ünlü doruk sönmüş bir volkandır. Deniz seviyesinden yüksekliği 4000 m olup, Küçük Asya'nın en yüksek dağıdır. 18'i [Şubat] sabah, Erciyes'in eteği-ni dolaşp, eski bir kent olan ve Kızılırmak'ın kolu Karasu'nun geçtiği Kayseri'ye girdik. Yıkılmış mezarlıklarla ve Selçuklu-lar'ın yaptığı duvarlarla çevrilmiş kentte bir çarşı bulunmaktadır. Uzaktan, kent neşesiz ve kasvetli görünmektedir.

Liman Von Sanders Paşa

Orada birkaç gün, İbrahim Efendi adındaki zengin bir Çerkez'in evinde zaman geçirdim. Bana karşı nazik ama törensel davranışı beni çok memnun etti. Osmanlı Beyleri misafirlerini onurlandırmaya alıştıktır. Bu kimse zengin ya da fakir olsun fark etmez, çünkü onu Allah göndermiştir. Güçlü olan tek Allah, evrenin *Allah*'ı. Burayı yazarken şunu da söyleyeyim; birisi Müslümanlığı anlamak isterse onu İstanbul'da aramamalı, Anadolu şehirlerine bakmalı. Oralarda insanlar ruhsalı, maddeselin üzerinde tutmaktan çekinmezler. Ülkü orada nicelik değil niteliktir. Yakındoğu kentlerinin, Avrupadakilerden daha az kültürlü olduğunu sananlar aldanıyorlar.

Çok önemli bir ticari merkez olmanın yanı sıra Kayseri, Küçük Asya'nın etnik sınırıdır. Doğuya doğru Lazlar ve Ermeniler, eski Hitit-Alardik ırkın ardılları (Kürtler, Moğollar ve Güneyde Sami ırkların karışması) ve batıda Rum ve Levantenlerin karışması. Yeni-Hitit yada basitçe Alardik diyeceğim, değişik dillerde ve örf ve adetlerdeki ulusların bu olağanüstü karışımıyla ırkların geri kalanı, iki bölüme ayrılır. Bunlardan biri olan Müslümanlar halkın % 80'ini kapsar. Geri kalan % 20'nin içinde Rum Ortodokslar, Ermeniler, Kildaniler [Katolikler, Yakubiler, Nasturiler] ve bir sıra çok küçük yarı puta tapar mezhepler vardır. Şeytana tapan Yezidiler'le, Bektaşiler, Aleviler, Kızılbaşlar gibi.

Eğer bir gün İstanbul'daki merkezin gücü tükenirse, bu uluslar tortusu ve etnik çekirdek, zaman kaybetmeden ikinci Make-donya'yı yada yeni bir Balkan'ı ortaya koyacaklardır. Bu volkanın karakteri İslam dünyasının merkezinde oldukça; belki zamanla, ama kesinlikle Avrupa İslami sömürgelerini tehlikeye atacaktır.

20 Şubat'ta Kayseri'den yola çıktım. Tarihi İpek Yolu'ndan gidiyorduk. Aralarda Selçuklu Sultanları'nın yaptıkları mor taştan inşa edilmiş çok büyük hanlara rastlıyorduk. 1000 yıl önce de bu-

günkü gibi bu kervanlar, Mançurya düzlükleri kadar kurak ve çamurlu olan, soluk bozkırlarda yalnızlık içinde yürüyorlardı. İkkinin sonunda güzel bir göle yaklaştığımızı gördük. Bu gölün adı Tuz Göl'dü. Ünlü Sultan Han'ın yıkıntısının yanında kamp kurduk. Belleğim yanıltmıyorsa, iç yolların yaptığı bir avluda bir eğri kule vardı. Bu kuleyi dört basık direk tutuyordu. Kapısı, İran-Selçuk biçiminde bir sanat eseri idi. İslam'ın sanat ve maddi gelişmeyle uyumlu olduğu zamanlarını, bana sessizce anlatıyordu. Bu yıkıntının kötü halde olduğunu üzülerek söylemek durumundayım. Bu tarafların ahalisi, yıkıntılardan temel taşlarını söküp, evlerini ve kiliselerini inşa ediyorlar. Zayıflayan duvarlar çöküyor ve moloz dağları bırakıyor. Yakınoğ'u'nun ahalisinin büyük kısmı, zaman içerisinde, mimarlık bakımından parazitleşmiş öncellerinin yaptıklarının dibinde sürünüyorlar. Şimdilerde kendilerine bir şey yaratamıyorlar. Başkalarının yaptıklarını yıkıyorlar. Bunun en iyi kanıtı İstanbul'un kendisidir. Kıyıları çürümenin her basamağında olan kalıntılarla doludur. Kent geçmiş zaferlerin bir mezarlığına benziyor.

Şafak sökmesinden az önce Gayri -Han⁵ köyünü geride bıraktık ve çok geniş bir yaylanın ortasına indik. Yaylanın güneyi Anti-Toros Dağları'nın ak doruklarıyla gümüşten bir şerit yapıyordu. Erkenden Gemerek köyüne geldik. Oranın askeri yetkilisinin evinde kaldım. Kendisi 1877'deki Rus savaşında, Gazi Osman Paşa'nın ordusunda Plevne'de çarpışmış eski bir askerdi. İçine badem, üzüm, fıstık doldurulmuş, yağda yüzen bir omlet, arkasından sarmısaklı pastırma, soğanlı salata, kaymaklı taze çilekler, sonunda bulgur pilavıyla Türk usulü kahvaltı yedikten sonra Gemerek'ten çıktık. Yine büyük ve ağaçsız bir yayladan geçerek, ikindiüstü Şarkışla kasabasına geldik. Geceyi orada geçirdik.

Ertesi sabah erkenden yola çıktık, Bogota'nın savanlarına benzer, yüksek ve düz bir araziden geçip, Kızılırmak'ın sol kıyısına

ındık. Güçlü bir taş köprüden geçtik. Köprünün üst tarafından Sivas'ın minareleri gözüküyordu. Bu kentin eski adları, Qabiza, Diyosopolis yada Romalılar'ın Sebasta'sı. Kentte, orta boylu devlet binalarını çıkartırsan, Avrupa taklidi bir düzine kadar ev vardı. Kentin içindeki Selçuklu türbeleri, camiler, medreseler dışında, taş ve ahşap karışımı, bazıları da tehlikeli halde çürümüş, halkın oturduğu evler vardı. 40.000 nüfusu olan Sivas'ta, Vali Muammer Bey tarafından iyi karşılandım. Orada, Ruslar'ın Türk Kazakları dediği Çerkez süvarisinin biniciliğini görme olanağını buldum. Yine Erzurum'dan gelmiş olan 1500 Rus esirini izledim. Bana yolda katılan Ukrayna delegesi, bu tutsakları görünce, heyecanlanıp, aralarında Pan-Ukrayna propagandası yapmak üzere kalmaya karar verdi. Bolşevik olsa da olmasa da Mr. Marcus bana çok iyi bir dost ve yol arkadaşı oldu.

25 Şubat, akşama doğru, Sivas'ı bir dolu fırtınası içinde bıraktık ve buzlu sıra dağların donmuş yamaçlarını tırmanmaya başladık. Ertesi sabah, derin kar yığınlarının arasından yürümeye çalışan piyade birliğini geçtim. Sonunda, Zara'ya geldiğimizde bizi Süleyman Nuri Paşa karşıladı. (Daha o zaman tabip albaydı, bir yıl sonra Harbiye Nezareti'nde, sağlık bölümünün başkanı olarak General olmuştu) Kendisi yıllarca Almanya'da kalmıştı ve daha o zamanlar dürüst biriydi.

Sonra O da, İttihatçıların yolundan gitti ve dürüstlükten yolsuzluğa saptı. Öz yapısındaki değişiklik o kadar büyüktü ki, kendisi Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin intiharında, dolaylı yoldan suçlandı. Zara civarında gezdiğim yerler arasında iki de askerlik öğrenim yeri vardı. Öğrenim bin kişilik taburlarla yapıliyordu. Öğretmenleri çok verimli çalışan yedek subaylardı. Bazıları ünlü aile çocuklarıydı ve hemen hepsi öğrenciliklerini Avrupa yada Amerika'da geçirmişlerdi. Birçok kimse bilmeyebilir ama Türk ordusu, Almanlar'ınki kadar olmasa bile, savaşın başında çok iyi

Anadolu yaylaları

hazırlanmıştı. Görevli subayların hepsi İstanbul'daki Harp Okulunu bitirmişlerdi. Yedek subaylardan pek azı üniversite bitirmemişti. Sultan Hamit'in ordusundan emekliye ayrılmış subaylar, belki askerlik yönetiminde bir büroda çalışabilirlerdi.

Kızılırmak'ın güney kıyısını çeviren yüksekliklerin ve kuru ırmazının arasında, üç günlük yorucu yolculuktan ve hiç eksilmeyen kar fırtınasından sonra, Erzincan'ın büyük vadisine inmeye başladık. Karasu ve Batı Fırat'la yıkanan Erzincan tamamen yüksek karlı dağlarla çevrilmiştir. Kentin varoşlarını sağımıza alarak gece olurken Erzincan'a geldik. Orada, çevresindeki manzaranın ve Roma kalesi Satala'nın yıkıntısı dışında, herhangi bir güzellik görmedik. Eski kentlerin yıkıntıları üzerine kurulmuş Anadolu kentlerinden biri. Yıkılmaya yüz tutmuş kulübeleri ve konakları, gıcırdayan kağınları, yüzü kapalı köylü kızlarıyla, Sivas'a benziyor. Vaktiyle oranın adı *Aziris*'miş ve orada Anahid'in tapınağı varmış.

Düzensizliğiyle ve ağır kanlılığıyla ünlü, 20.000 nüfuslu Erzincan'da, Albay Remzi Bey'le tanışmak mutluluğuna eriştim. Daha sonra Remzi Paşa oldu. Kendisi savaş başlayıncaya kadar Petersburg'da askeri ataşeymiş. Şimdi Erzurum'a 8. Kolordunun başına geçmeye gidiyormuş. Remzi Bey'e, Avusturyalı doğubilimci Dr. Pietchmann eşlik ediyormuş. Türk Hükûmeti bir anlaşma yapmış Dr. Pietchmann'la gelen kurul, 3. Orduda bir kayak birliği yetiştirecekmiş. Çoğu Tirol Dağları'ndan olan bu kurul, soğuğa dayanıklıydı ve bazı üyeleri kar banyosu yapıyorlardı. Yerel halk bunu şaşkınlıkla seyrediyordu.

Erzincan'da Süvari Yüzbaşısı Ekrem Bey'le de tanıştım. Kendisi Almanya'da öğrenim görmüş ve Erzurum'dan Binbaşı Lange ile gelmiş. Ondan Kafkaslar'daki durum üzerine birçok ilgi çekici ayrıntı öğrendim. Bu ayrıntılardan ilerde çok yararlandım. Kentteki son gecemde, tekrar bir kar fırtınası oldu ve ırmaklar taşı.

Beni Erzurum'dan ayıran sıradağların arasından geçen yollar geçilmez oldu. Her şeye rağmen, ertesi sabah Binbaşı Haki ve Teğmen Vefik Efendi'nin eşliğinde, etrafı doruklarla çevrili bu eşsiz yamacı çıkmaya başladım. Kar fırtınalarının hiç dinmediği, dağlara benzemeyen, donmuş büyüklüklerdi. Öyle zamanlar oluyordu ki burnumuzun ucunu göremiyorduk. Alaska'da altın aradığım zamanların dışında hiç böyle bir şey görmemiştim. Grubumuzdan karda kaybolan birini yada bir çukura düşmüş yük hayvanını bulmak için geri dönüyorduk. Gözümü ne yana çevirsem, at ve deve cesetlerinden yada kısmen kara gömülmüş, kurtlar ve köpeklerce yenmiş, donmuş bir asker vücudunun geri kalanlarından başka bir şey göremiyordum. Burada çektiklerimiz, kış ortasında, yalnız Kafkasya'da çekilebilirdi.

Bazen bütün gece kamp ateşinin çevresinde kanımızı hareket ettirmek üzere dolaşüyor, başka seferler, ölen insanların yada tifüse yakalanmışların yanında, pis kulübelerde yatıyorduk. Bu vahşi yaylaların doruğuna, nihayet hafta sonunda çıktık. Doruklar kurşuni gökte, gümüş piramitler gibi parlıyor ve kar durmadan yağıyordu.

Dibi gözükmeyen uçurumları aşarak, sonunda donmuş Erzurum ovasına indik. Bu ovada Fırat Suyu'nun kaynağı vardır. Dokuzuncu günün sonunda Gues⁶ köyüne vardık. Şafak sökerken tabyaları geçerek eski Erzurum kentine girdik. Erzurum 1049 yılında, Bizanslılar'ın Teosopolis dedikleri yerden gelen göçmenlerin kurdukları kentti. İkindiüstü, o istihkamın komutanı olan Albay Von Possalt'a saygılarımı sunmaya gittim. Ertesi gün Hasan-kale'deki genel karargâha gittim. Orada Yarbay Guse Bey, beni yeni Başkomutanımız Mahmut Kamil Paşa'yla tanıştırdı.

İstanbul'dan ayrıldıktan dört hafta sonra, kahraman 3. Ordunun bir bireyi olmuştum. Sarıkamış'ın karları arasında yenilip, neredeyse yok olduğu halde, aynı ordu sakın bir biçimde Sibir-

ya'nın, Demir Lejyonlarının karşısında, Köprüköy'e bakarak duruyordu. Ruslar'ın yerleştiği yerlerin geri alınmasının olanağı yoktu. Ruslar'ın her çaptaki topları patladıkça, Ağrı Dağı'nın gümüş doruklarından karlar sarsıntıyla Aras Irmağı'nın sessiz kıyılarına dökülüyordu.

Beni en çok etkileyen Küçük Asya'nın ağaçsızlığıydı. Dolayısıyla kuşlar da yoktu. Yerlerde çok leş olduğu halde, onları parçalayacak kuşlar da ortada yoktu. Yırtıcı kuşların bile kaçtığı topraklar gerçekten biçareydi.

ERZURUM'DA KIŞ

Savaştan önce nüfusu 70.000 olan Erzurum (20.000'i Ermeni'ymiş) Ortaçağların feodal kentlerinden biriydi. Aynı adı taşıyan volkanik yaylanın güney kenarındaydı. Kendini çeviren dağların arasında Kargapazarı ve Palandöken en ünlüleridir. Güneşli günlerde Doğuda Ağrı Dağı da gözüktür. Doruklarında sonsuz kar vardır. .

Doğusu, Rus cephesi dolayısıyla en açık yanıydı. O tarafta, yarım daire biçiminde, çeşitli korunaklı ileri mevkiller vardı. Bu pozisyonlar Hasankale geçidini kontrol ediyorlardı. Kafkasya'dan geçen dört kervan yolundan en önemlisi Hasankale'den geçiyordu. Sokakları karla dolmuş Erzurum'un genel görünümü kasvetli ve yaşanması güç bir yerdi. Ruslar bile oraya Türk Sibiryası'nın merkezi diyorlardı. İnsan ne yana baksa kardan, buzdan ve kurşunu gökyüzünden başka bir şey görmüyordu. Yollar boyunca ve köylerin çevresinde, yeni kazılmış siperler vardı. Oralarda yatan cesetler Kürtler'in sokak köpeklerini besliyordu. Bu köpekler, bazen bütün günlerini orada geçiriyor ve cesetler tamamen yenip bitmeden oradan ayrılmıyorlardı.

Bu arada kentte salgın hastalık sürüyordu. Askeri yetkililer koruyucu sağlık önlemleri aldığı halde, ordu, askerin % 20'sini tifüsten kaybetmişti. Erzurum o günlerde, Doğu kentlerinde görülmeyen hareketlilik içindeydi. Her yanda asker ve köylü grupları toplanıyor ve köylüler askeri birliklerin hareketlerini önlüyorlardı. Çifteminare'ye doğru, aralıksız giden cephane kervanlarını engelliyorlardı. Sokaklar ve çarşının yolları gürültülü kalabalıklarla doluydu. Kürklerine sarılmış, nargilelerini içen Türk tüccarlar, yüksek yerlerinde bağdaş kurmuş oturuyorlardı. Bir müşterinin geleceğini ümit ediyorlar ama müşteriye seslenmiyorlardı. Kentin alt başında geniş bir cadde üzerinde, Osmanlı Bankası'na ilaveten, daha çok Ermeni tüccarlarına ait mal dolu ticarethaneler buldum. Huzursuz ve güvensiz bakışları, milliyetlerini açıklıyordu. Bazıları beni bir kenara çekip, toplu-kıyım olup olmayacağını soruyordu. Israrlı soruları, beni bir şeyler olduğundan kuşkulanırdı. Gerçeği öğrenmek için dinlemeye ve daha çok gözlemeye başladım. Başka ilgi çekici şeylerin arasında, Savaş başlamadan birkaç gün önce, Ermeniler'in çete kurması yasaklanmış. Hükümetin niyeti savaş ilan edilince Kafkasya'yı çetelerle işgal etmişti. Savaş gerçekten başlayınca, Osmanlı Meclisi'nde Erzurum milletvekili Garo Pastırmacıyan, 3. Ordu'nun bütün Ermeni asker ve subaylarıyla Ruslar'a katılmış. Ruslar'la birlikte yürüyerek rastladıkları köyleri yakmışlar ve ellerine geçen masum köylüleri bıçaklamışlar. Bu olaylardan sonra, Ermeni jandarmaların kaçamayıp orduda kalan Ermeni askerlerin silahları alınmış. Bu kişiler yol yapmakta ve dağların arasında yiyecek taşımakta kullanılmış. Bu Ermeni askerlerin hainliği ve sonra Başkale, Saray ve Doğubeyazıt'ta yaptıkları, Türkler'i uyandırıp korkuttu. Sınır Vilayetleri olan Van ve Erzurum'daki Ermeniler'in ayaklanmasından korktular. Ben geldikten birkaç hafta sonra korkulan oldu. Van vilayetindeki bütün Ermeniler, İran'daki ordumuza karşı topluca ayaklandılar. Daha önceden görölüp önlem alınabilecek, çok

kanlı olaylar oldu.

Sarikamış Savaşı'nın sonuna kadar 3. Ordu'da çok Alman subayı vardı. Enver Paşa'nın keyfi yönetimi onların çekilmesine neden oldu. Benim oraya gelmemden beş altı hafta sonra Albay Von Possalt çekildi. Hakkı olan 3. Ordu Komutanlığı'na, Enver, Mahmut Kamil Paşa gibi bir zavallıyı atamıştı. Paşa'nın Osmanlı subayları arasındaki ünü sıfırın sıfırıydı. Mahmut Kamil Paşa'nın kendini bilmesi iyi bir şeydi. İstemese de, İstanbul'daki Genel Kurmay'ın dediklerini yapıyordu. Çok iyi bir asker olan Guse Bey'e bir işler yaptırıyor sonra da bozduruyordu. 500 km'lik, Kafkasya, Kuzey İran cephesinin savaş yönetimi albayın elindeydi. Onun Almanya'ya gitmesiyle, eski komutan tekrar geldi ve 18 ay sonra Ruslar'ın güçlü saldırısıyla cephe çöktü.

O zamanlar Yarbay Guse Bey, 42 yaşlarında, kırpık bıyıklı ufak tefek biriydi. Kendisi hassas, sinirli ve çok çalışkandı. Alman ordusu savaşı kaybetmeseydi, general rütbesini alırdı. Guse'ye ek olarak, Kafkas Ordusu'nda, Yarbay Stange, Binbaşı Strazowski (istihkamcı) ve Erzurum'daki Alman konsolosunun geçici askeri ataşesi Teğmen Scheubner'le birlikte Teğmen Meyer ve Thiel'i de buldum. Dokuz ay sonra, İttihatçı subayların çevirdikleri entrikalar dolayısıyla, bu beylerden, yalnız Guse Bey yerinde kalmıştı. Daha sonra kendisi tifüse yakalanıp, tedavi için Almanya'ya döndü. Sanki onun varlığı Ruslar'ın ilerlemesini önlüyordu. O gittiği gibi General Yudenitch saldırıya geçti ve nerdeyse orduyu tamamen yok etti.

Mahmut Kamil Paşa, gerçek Paşa'nın kendisi olmayıp, Guse Bey'in olduğunu sonunda kavradı. Pişman olarak onu geri çağırdı. Yarbay döndüğünde geç kalınmıştı. Ruslar, Erzurum vilayetini neredeyse tamamen ve Bitlis'i de kısmen işgal etmişlerdi.

Ben geldiğimde, Rus, Türk, İran cephesinde, kar dolayısıyla bir hareketsizlik vardı. Derin kar ilerlemeyi önlüyordu. Karade-

niz'in kıyısından başlayıp, Azerbaycan'ın ortasına kadar giden bitmez tükenmez cephe uzunluğuna yetecek kadar asker, aynı zamanda, iki tarafta da yoktu. Oltu civarında Ruslar'dan dar bir parça, Osmanlılar'daydı. Üç kilise ve Van vilayetinin bütün kuzey sınırı Ruslar'daydı. Sınır boyunca gerçekten savaşıyan Osmanlı gücü, Van Jandarma Tümeni'ydi. Komutanı Binbaşı Köprülü Kasım Bey'di. Bu tümen, Van ve Bitlis'teki düzenli ve başıbozuk güçlerle de, Urmiye Gölü'nün batı kıyısında, Rus ordusunu sıkıştırıyordu. Cesaretini yükseltmiş ve İran'ın Karadağ vilayetinde Tebriz'in ötesine geçmişti. Kasım bu mevsimde Yarbay Halil Bey'in gelmesini bekliyordu (daha sonra Halil Paşa). Halil zorunlu yürüyüşlerle Musul'dan Kasım'la birleşip, Ruslara saldırmaya geliyordu. Ruslar Dilman ve Salmas civarlarında siperlerdeydi.

Bizim Kafkas cephemizin merkezi ve Hasankale'den 7 km ötede olan, Köprüköy bölümünde, arada bir topa tutmaktan ve ileri karakollar arasındaki çatışmadan başka bir hareket yoktu. İşimiz soğuğa dayanmak, tifüsten korunmak ve kışın geçmesiyle eylemlere başlayacağımız umuduyla beklemektir. Hasankale'deki bu hareketsizlikten ve kurmay subaylık işlerinden sıkıldım ve bir sabah Guse Bey'in karşısına çıkıp, Van jandarmanında bir yer istedim. İsteğim derhal kabul oldu. Hazırlıklarımı yapıp, Mahmut Kamil Paşa'ya vedaya gittim. Korumasız gideceğimi öğrenince, bana hemen 30 atlı jandarma teklif etti. Çeşitli nedenlerden dolayı kabul etmedim. Yanıma emir erim Tahsin Çavuş⁷ ve Seyis Ali'yi aldım.

Bu ikisiyle birlikte Hasankale'den Ermeniler'in Urartusu'nu aramaya çıkmıştım. Gök gri renkliydi ve kar sürekli, sessizce yağıyordu.

7- Türkçe'de Tasım diye bir ad yoktur. Ben Tahsin'e benzettiğim için Tahsin Çavuş dedim. (çev)

KÜRTLER'İN ARASINDA YOLCULUK

Eski Ermenistan'a yolculuğum tehlikesiz değildi. Oraya varmak için kış ortasında Bingöl dağlarını aşmam gerekiyordu. Bu sıradağlar 4300 m yükseklikte olup, yazın bile geçmek güçtü. Buzla uğraşmanın yanında, bu yüksekliklerde yaşayan yarı vahşi Kürt aşiretleriyle de uğraşmam gerekecekti. Bu aşiretler, Sultanı ismen tanıyorlardı ve yaşamlarını eşkıyalıkla geçiriyorlardı. Doğrusunu isterseniz binbir güçlük vardı. Türk-İran sınırına varmak istersem benim için bir tek yol vardı. Hasankale vadisini, neredeyse geçilemeyecek kar yığınlarını, bata çıka geçmek. O dağları tırmanmaya çalıştık. Bizden 2000 yıldan fazla bir zaman önce, On Binlerin dönüşü esnasında, Xenophon'da geçmişti.

Kürtleri veya Karduxo'ları, silahları dışında, Anabasis'in anlattığı gibi buldum. Ok ve mızrak yerine, şimdi Mavzer tüfekleri ve yinelemeli ateşli tabancalar kullanıyorlardı. Kamaları, değişik adetleri ve ekmek pişirecek küçük fırınları, eski zamanların aynıydı. Bingöl Dağı'nın doruklarını hiç unutmayacağım. Sarımtrak bir sise bürünmüş doruk, sanki ölüm uykusundaydı. Hiçbir yönde

görülebcek tek bir ağaç yoktu. Hatta çalı bile. Yalnız sulu kar ve karla kaplı sonsuz adette göl. Üzerlerinden geçerken atlarımızın ayaklarından boş kabın sesi geliyordu. Eğer gölün birinin üzerindeki buz bizi taşıyamazsa gölde kaybolurduk. 5 Nisan'da geceyi, kara gömülmüş yarım düzine kulübesi olan, *Ketvan* adındaki bir köyde geçirdik. 6 Nisan'ı, Ketvan'dan farkı zavallılıkta ve pislikte olan Mejed'de geçirdik. Ayın yedi ve sekizinde, Haçun ve Barzinak'ta uyuduk. Anlattığımız ilk iki köyle sonuncusu ayrı cinslerden karışmış, anlatılmasının olanağı olmayan ırklardandı. Haçun ise tamamen Kürt'tü. Bir kayalık dağ yamacına yapışmış, düz toprak damlı, birbiri üstüne evlerden oluşmuştu. Evlerin baca deliğinden başka penceresi yoktu. Orada varolan şiddetli soğuğa rağmen, içeriler koyunların verdiği sıcaklıktan dolayı iyiydi. Baş odanın kenarlarında ağıllar vardı. Orada bütün aile pederşahi bir biçimde yaşıyor ve yatıyordu. Bütün erkekler kalın keçeden başlık giyip, etrafına sarık gibi renkli bir şal sarıyorlardı. Giyimin geri kalanı şalvar ve deri çarık içinde yün çoraplardı. Belden sıkılan bir gömleğin üzerine siyah kuzu yününden ceket üst giyimleriydi. 'Aşayir denen aşiretlere ayrılan Kürtler, toplumsal olarak soylularla, Goran denilen özgür insanlara ayrılır. Soylular veya Aşiretler fatihlerdi. Bunlar Hint-Aryan ırkindandı. Bazen saçları kırmızı olup, gözleri mavi, bakışları sertti. Diğer yandan Goranlar fethedilen topraklardaki halkın ardıllarıydı. Onlar aşiretlerin adetlerini almışlar ve yalnız Kürtçe konuşuyorlardı.

Soylu kadınları, gördüğüm kadarıyla Çerkez kadınlarından daha güzeldi. Ağırbaşlı duruşları, ince vücutları, çok güzel gözleri ve kıvrık burunları vardı. Saçlarını altın ve gümüş paralar taşıyan zincirlerle örüyorlardı.

Düşünceme göre Kürtler Yakındoğu'da geleceğin ırkıdır. Onlar daha eski uygarlıkların kötülükleriyle körelmemişlerdir. Genç ve canlı bir ulustur. Kuzey İran ile Anadolu'nun güneydoğusunu

Kağıyla köylüler

yavaş yavaş ele geçirmektedir. Fethettikleri halklara, kendi dilleri ve adetlerinin kabulüne zorlayan Kürtler, kendileriyle temasa geçen bütün yarı barbar halkları özümseyiyorlardı. Birçok Kürt, Hristiyan olup, Nasturi mezhebindedir. Bir kısmı Şeytan'a tapan Yezidiler'dir. Çoğunluk ise Sünnidir ve aralarında Şi'iler de vardır.

Tarihteki ünlü Kürtler arasında ilk yer Sultan Selahattin'indir. İngilizler'in, İspanyollar'm ve Doğulular'ın da sevdiği bir kişi. 12. yüzyılın sonuna doğru Kudüs'ü Hristiyanlar'dan aldı.

Nisanın 12'sinde Hınıs'ta attan indik. Eriyen karlar yüzünden orası bir bataklığa dönmüştü. Kaymakam beni zengin bir Ermeni tüccarın evine yerleştirdi. Adam bana hizmet için elinden gelenin fazlasını yapmaya çalıştı. Orada bu iyi insanların yaşam tarzını yakından görme olanağını buldum. Bu yaşam bana akla yatkın ve her şeyden önce pederşahi geldi. Rum, elmaslarını ve arabasını göstermek için icabında aç gezebilir. Ermeni gelirine göre iyi yer, rahat giyinir, rahat bir evde oturur. Ermeni'nin kötü tarafları gönül borcu tanımaması ve hasisliğidir. Öte açıdan iyi yanları da vardır. Ulusuna sarsılmaz bir bağlılığı ve Hristiyan diniyle sıkı bir bağlantısı vardır.

O gece diğer ileri gelenlerin yanında, Hınıs'ın papazı da geldi. Kendisi bir süre New-York'ta bulunmuş ve bir saat fabrikasında çalışmış. Hepsisi çok sıkıntılıydı ve bir toplu-kıyım olup olmayacağını soruyorlardı. Ulusal kıyafetlerini giymiş evin hanımıyla kızlarının da bulunduğu yemekte, ev sahibim, savaşın sonunda her şeyini satıp Amerika'ya göç edeceğini söyledi.

Ama bunu yapamadı. Beş hafta sonra, Mayıs'ın 19'nda yapılan toplu-kıyımda, kasabanın Ermeni ahalisiyle birlikte yok edildi ve herhalde cesedini kurtlarla, köpekler yedi. Ben hâlâ kasaba-dayken, bir Ermeni asker kafilesi geldi. Silahları alınmıştı ve un çuvalı taşıyorlardı. Hükûmetin verdiği miktar, günde yarım kilo

Zile, Sezar burada Roma Senatosuna ünlü sözü "Venî,vidî, vicî"yi göndermişti.

ekmekten azdı. Onları götüren jandarmalardan öğrendiğime göre, yol boyunca kafilenin yarısı soğuk ve açlıktan ölmüştü. Ondördünde, ikindiüstü yürüyüşe geçtik. Vahşi ama ihtişamlı derin bir dereyi geçip kar ve çamur içindeki bir yaylaya daldık. Gece batarken sonunda dar ve kayalık bir koyağın dibine indik. Orası eğreltiotu ve çalılıktı. Geceyi orada geçirmeye karar verdik. Kurtların uluması bizi uyutmadı. Zaman zaman, karanlıkta bize bakan gözlerinin parladığını görüyorduk. Bizim için onlardan daha tehlikeli olan Kürtler duymasın diye silah atamıyorduk. Gün doğarken kuzeye gitmeye başladık. Son kez Bingöl Dağı'nın beyaz domuşunu gri bulutların arasında gördük. Güneş batarken, yeşillenen alçak tepelerle çevrilmiş Gum-Gum köyüne geldik. İlkbaharın gelişine çok sevindik. Orada burada, kayaların arasındaki mor çiçekler sanki biz yolcuları selamlıyordu.

Geceyi Gum-Gum'da, zengin Kürt Şeyhi Mustafa Efendi'nin misafiri olarak geçirdim. Ev sahibim, İstanbul'daki Harp Okulu'nun bitirmişti. Başbozuk Hamidiye Alayları'na komuta etmişti. 1895 ve 96 toplu-kıyımlarında, Ermeniler'i adamakıllı taciz etmişti. Ertesi gece Sarkat adlı Ermeni köyünde, jandarma kışlasında kaldım. Gecenin birinde silah sesleriyle uyandım. Birkaç kurşun yatağımın yanındaki duvara gömüldü. İhtiyat askerlerinin başkalarını çağırıp ne olduğunu sordum. Birkaç geceden beri Ermenilerin onlara bu biçimde silah attıklarını söyledi. Yanıtı, bana önemli şeyler olduğu hakkında kanaat verdi.

Şafak sökmeden az önce, çok güzel bir köprüden Fırat'ı ve geniş Karasu Vadisi'ni geçtik. Geçerken uzaktan birçok Ermeni kilisesinin yıkıntısını gördüm. Öğleüstü, Muş güneyi dağlarından lüminin çıkıntısının dibindeki, Muş kasabasına girdik. Bu dağlar doğudan batıya doğru uzanırlar. Darkoş ve Şeytan Dağı, mor renkli dağların üzerinde gümüşü doruklardır. Muş ufak bir yerd. Pazarlarının dışında ilgi çekecek bir yanı yoktu. Mutasarrıfa say-

gılarımı bildirmeye gittiğimde, oranın askeri komutanının acele Bitlis'e çağrıldığını söyledi. Bitlis vilayet merkeziydi. Söz arasmada Muş'ta, Alman misyonerlerinin bir kız okulu olduğunu söyledi. Bu haber çok hoşuma gittiği için, okulu görmeye gittim. Ancak bunlar Alman olmayıp, Danimarkalı'ydılar ve bir Ermeni yetimhanesinin başmdaydılar. Onlardan dehşet verici ayrıntılar öğrendim. Korudukları küçüklerin geleceğinden endişe ediyorlardı. Yarbay Weisel Bey'in Bitlis'e gitmesi beni kuşkulandırdığı halde, onları elimden geldiği kadar avuttum. Onlar da bana Van'daki misyonun başındaki rahibeye verilmek üzere bir mektup verdiler.

O ikindi, ileri gelen bir Ermeni'den (kendisi bir Osmanlı milletvekili ya da senatörüymüş) Van'da durumun, Enver Paşa'nın kayını Genel Vali Cevdet Bey'in, kan dökücü olmasından dolayı çok karışık olduğunu öğrendim. Bu kişi, vilayetindeki ileri gelen Hristiyanlar'm haince öldürölmesini emretmiş olduğu halde, pis-koposu da yakalayıp kurşuna dizmek yada asmak istiyormuş.

Muş'ta iyice dinlendikten sonra, Fırat Vadisi'nin güney sınırını dolaşarak Kodneh köyüne vardık. Bu köy 2935 m yüksekliğindeki Nemrut Dağı'mn dibindeydi. Nemrut'un doruğunda 8 km çevresi olan bir volkanik göl vardı. Orası ünlü Karasu'nun kaynağıdır. Tarihçiler onu Doğu Fırat'la (Murat Suyu) karıştırmışlardır. Oysaki o ırmak Ağrı Dağı'nın çevresindeki Alan Dağı'ndan çıkmaktadır. Onyedinci günün ikindisinde, nihayet Tatvan kasabasına vardık.

Tatvan, Van Gölü'nün Güney batı açısına tünemiştir. Deniz seviyesinden 1700 metre yükseklikteki göl, gümüş bir ayna gibi parlıyordu. Derinliği yaklaşık 100 m olup, uzunluğu 125 km, eni ise 50 km'dir. Tuzlu sularında ringa balığı boldur. Dicle kanalından çıkışı, o zamanlar faal olan Nemrut Dağı'ndan, binlerce yıldır akan lavlarla tıkanmıştır. Fakat Van Gölü'nün hala yer altın-

dan Bitlis Irmağı'yla ve Doğu Fırat'la Nazuk Gölü aracılığıyla iletişimi vardır.

O zamanlar Tatvan önemsiz bir köydü. Önce yüksekliklerden geçen yolu tutmak istiyordum. Ama karlı dağları görünce, gölün kuzeyinden gitmeye karar verdim. Daha uzun olmakla beraber geçişi daha kolaydı. O ikindi tek başıma Tatvan'da çıplak bir yamaca oturdum ve Van Gölü'nün gümüş rengi sularına baktım. Etrafında oynayan gölgeler vardı. Süphan Dağı akşam, gökyüzünde, dumandan bir piramit gibi duruyordu. Yavaş yavaş onu kara bir bulut sarıyordu. Uzakta Ağrı Dağı parlıyordu. Bu manzara bana eski Ermenistan'ın kalbine vardığımı anlatıyordu.

Nemrut Dağı'nın çevresini dolaşarak Nisanın 19'unda, Van Gölü'nün kuzeybatısındaki Ahlat Kasabası'na geldik. Burası eski Ahlat yıkıntılarından uzak değildir. Kaldığım odadan, subaylarına emirlerini veren oranın askeri komutanını gördüm. Bir grup katip de bir tomar telgrafın şifresini çözüyordu. Bu alışılmamış eylem, kopacak fırtınayı haber veriyordu. Ertesi sabah 1915 Nisan'ın 20'siydi. Ahlat yakınında yol boyunca parçalanmış Ermeni cesetleriyle karşılaştık. Bir saat sonra gölün karşı kıyısından, yanan Van vilayetinin köy ve kentlerinden yükselen kalın dumanları gördük. Anlamıştım, Ermeni ayaklanması başlamıştı.

VAN'A GİDEN KANLI YOL

Akşam olmadan az önce eski Adilceviz kalesine girdik. Orası kurak dağlarla çevrilmiş bir zeytinlikti. Düz damlı evlerin arasında uzun kavaklarla gümüşi söğütler sallanıyordu. Eski camilerle türbelerin arasındaki çınar ağaçları onları gölgeliyordu. Kıyının yakınına bağlı küçük kayıklar gölde sessizce sallanıyordu. Terkedilmiş çarşılarda talan edilen Ermeni dükkanlarından başka, dikkat çekecek bir şey yoktu. Kurumuş kan izleri, ölenin düştüğü yeri işaretliyordu. Dışından, tırnağına kadar silahlı Türk ve Kürt grupları, her yönde sokakları dolaşıyorlardı.

Kaymakam beni, Hükûmet Konağı'nın önünde ileri gelenlerle birlikte bekliyordu. Ufak bir konuşmadan sonra toplantı salonuna girdik. Yerler halı kaplıydı, duvarlarda *Kur'an*'dan altın harflerle yazılı sureler vardı. Orada Ermeniler'den bizi tehdit eden tehlikenin büyüklüğünü öğrendim. Çevremizdeki yüksek yerler Ermeniler'in elindeymiş. Güneş ufku altında kaybolduğunda göğü kızıl boyuyordu. Doğuda Van kenti, Türk topraklarının ateşi altında geceyi sarsıyordu.

21 Nisan- Şafak sökerken silah sesleriyle uyandım. Ermeniler kasabaya saldırmışlardı. Derhal atıma atladım ve birkaç silahlı adamı takip ettim. Ermeniler'in saldırmadığını, onların yerine, bizim sivil yetkililerin silahları attığını görüp şaşırdım. Kürtler'in desteğiyle Ermeni mahallesine saldırıp talan ediyorlardı. Üç veya dört zanaatkâr kendilerini savunmaya çalışıyorlardı. Kapıları kırıp duvarlara tırmanıp, içeri atlayarak savunmasız mağdurları bıçaklıyor, sonra da öldürülenlerin karılarına, analarına, kızlarına cesetleri kollarından ve bacaklarından tutturup dışarı atıyorlardı. Dışarıda cesetleri soyup, onları akbabalarla çakallara bırakıyorlardı. Sokakta ateş edilmesine rağmen belediye reisine yaklaşabildim. İyilemi kendisi yönetiyordu. Ona toplu-kıyımı durdurmasını buyurdum. Beni, valinin emrini yerine getirmekten başka bir şey yapmadığını söyleyerek, adamakıllı şaşırttı. Emir, 12 yaşından büyük bütün Ermeni erkeklerinin yok edilmesi idi. Ne kadar istesem de, bir asker olarak, bu sivil buyruğa karşılamazdım. O zaman jandarmalara çekilme emri verdim ve işin sonuna kadar bekledim.

Bir buçuk saatlik kıyımın sonra Adilcevaz'da yalnız 7 Ermeni kalmıştı. Onları silah zoruyla kurtardım. Zavallılar atımın yelmesine ve kuyruğuna yapışmışlardı. Kent merkezine doğru, bir Türk ve Kürt kadın kalabalığı arasından yürüdüm. Bu kadınlar bütün kıyımı, hareketsiz olarak, sokağa oturarak yada düz damların üzerinden seyretmişlerdi.

Hükûmet konağının önünde atımdan inince, kaymakam çıkıp bana gelerek, onları büyük bir Ermeni saldırısından kurtardığım için, hükûmet adına teşekkür etti. Bu kadar ikiyüzlülük beni şaşırttı. Yanıtlayamadım. Kendimi toplayıp, kurtardığım kişiler için merhamet isteyince, kaymakam onlara dokunulmayacağına başının üzerine yemin etti. Buna rağmen gece onları boğdurdu ve cesetleri göle attırdı.

Toros Dağları civarında bir Alman askeri kampı

Bu arada telgraf iletişimi yeniden kuruldu. Bir süre sonra Bitlis Valiliği'nce emrime bir motorlu tekne gönderildi. Adilcevaz'm yetkilileri ve benim gittiğimi görmek için kıyıya toplanmış halkla vedalaştıktan sonra Van'a doğru yola çıktım. Uzaktan bakınca hızla kaybolan kasaba, dünyanın en sakın yeri gibi duruyordu.

Teknedekiler, jandarma korumalarım, kaptan ve makinist ve tayfa olarak görev yapan dört Ermeni'ydi. Çok yorgun olduğum için uyumuşum. Uyandığımda ikindiüstü beş olmuştu. Hâlâ kıyılardan uzaktık. Güvertede yürürken, motorun yanında dört Ermeni'den ikisinin kalmış olduğunu gördüm. Öteki ikisi ne olmuştu. Doğuda böyle bir soru, acemi çaylak olarak görülmemek için sorulmaz.

Gece olurken Ahtamar Adası'nın yanından geçtik. Adada Van'daki Katolik piskoposun eviyle bir manastırdan başka bir şey yoktu. Dış duvarlar simgesel resimlerle süslenmişti. Piskopos ve rahiplerin cesetlerinden ve Hıristiyanlar'ı öldüren jandarma birliğinden başka kimse kalmamıştı. Bizden cephaneye istediler. Onlara 5000 fişek verdikten sonra, yanan köylerin alevleriyle aydınlanmış kıyıya doğru yolumuza devam ettik. Alevler küçük Artamid (şimdi Edremit) kasabasında daha canlıydı. Van'ın zengin tüccarları yazlarını orada geçirirlermiş. Meşale gibi yanan kilise bize yolu gösteriyordu. Gece saat ondan biraz önce, en koyu karanlığın içinde karaya çıktık. Etrafta bir mezar sessizliği vardı. Arada bir uzaklardan silah sesleri veya çakalların çığlıkları geliyordu. Orada sabaha kadar beklemek istemediğimden motoru jandarmaların korumasına bırakıp, kaptanla birlikte kırlardan, tarlalardan yürümeye başladık. Bu yürüyüşü, bir Türk nöbetçisinin güçlü "Kim var?" sesini duyuncaya kadar sürdürdük.

Kentin ilk evlerine yaklaştığımız sırada, Artamid'in askeri komutanı çıkıp bizi karşıladı. Beni selamladı ve oraya kadar sağ salim geldiğimiz için bizi kutladı. Ona göre, bizim geçtiğimiz yer,

Kafkaslarda Kazbek

Ermeni komitecilerle doluymuş. Dediği de doğrudu. Vardığı-
mızdan az sonra arkamızdan açılan yaylın ateşi sesi, şansımız ol-
duğundan kurtulduğumuzu doğruladı. Konuştuğumuz köy meyda-
nı yanan kilisenin alevleriyle gündüz gibi aydınlanmıştı. Çevre-
mizdeki evlerden, bizim başıbozukların silahları her yöne doğru
çıkıyordu. Başıbozuklar; çapraz fişeklikleriyle, yinelemeli silahla-
rıyla, kama yada mavzer silahlarıyla, görülmeye değer kimseler-
di. Aralarında, birkaç yüz kişilik bir grupta, Kürtler gördüm. Bun-
lar ertesi sabah kalan Ermeniler'i öldürmekte yardımcı oldular.

Düşmanın ateşinin azaldığını görünce ve dumanı tüten kilise-
nin etrafındaki Ermeni cesetlerinin yanık kokularına dayanama-
yınca, güzel bir evin önüne gelinceye kadar çiçek bahçeleri için-
den dikkatlice yürüdük. O gece, o evde kaldım. Yatmadan birkaç
dakika önce, çevremizdeki alevlerin manzarasına bakmak istedim.
Dışarı sarkınca gelen mermilerin ıslığını duydum. Biri palto-
mun kolundan geçti.

Aralıklı ateşe rağmen, sabaha kadar iyi uyudum. Sabah şiddet-
li bir gürültüyle uyandım. Silahlar atılıyordu. Kürtler, Ermeni-
ler'in gerisinden saldırıyorlardı. Gürültü onbeş dakika sürdü. Evi-
min balkonunda, bana hoşgeldine gelen birkaç Kürt şeyhiyle kah-
valtı ederken, anlatılması mümkün olmayan görüntüler gözümü-
zün önünden film gibi geçti. Kürt kurşunlarından kaçan Ermeni-
ler, korkmuş tavşanlar gibi oraya buraya koşuyorlardı. Sersemle-
miş olan birkaçı yere oturarak ölümlerini beklediler. Küçük bir
grup genç, arkalarını duvara dayamış kendilerini savunuyorlardı.
Onlar da yorularak Kürt kasaturaları ve kurşunları ile öldürüldü-
ler. Kürtler mermi ziyan etmemek için ellerinden geldiği kadar
kesici alet kullanıyorlardı. Bütün bu olaylar çiçek bahçelerinin
içinde oluyor ve gülleri daha koyu bir kırmızı renge boyuyordu.
Komiteciler gelip, Müslümanlar'ın evlerini ve kuyularını kontrol
ettiler. Saklanmış Ermeni aradılar. Birini buldular mı, ya kafasını

yatağanla böldüler ya da boğazını kesip yerde bıraktılar. Tanık olduğum bütün bu görüntüleri dudağımda bir gülümsemeyle seyrettiğim için okurdan özür dilerim. Ama görüntü her aklıma geldiğinde öldürülenlerin çığlıklarını duyuyorum. Komiteciler iki soylu genci huzuruma getirdiler. Gençler beni görünce kollarını açıp sarıldılar. Ne olursa olsun kurtarmak için onları komşu binaya kapattım ve onların sonunu saptayınca kadar kimsenin dokunmaması emrini verdim. Bu arada benim verdiğim emirden haberleri olmadığı numarası ile Kürtler onları arka kapıdan dışarı çıkartıp dört kurşun sıkmışlar. Silah sesleri ve çığlıklar bana olanı anlattı. Ama bozuntuya vermedim. Doğulular arasında duygularını göstermek, imkansıza karşı çıkmak, nezaketsizlik sayılır.

Bir volkan gibi alev püskürten kilise yönüne baktığımda, bir grup başıbozuğun öldürdükleri Ermeniler'in eşlerine ekmek dağıttıklarını gördüm. Barbarlığı temsil edenle, yardım edenin aynı kişi olması beni şaşırttı. Doğunun her zaman bir çelişkiler ülkesi olacağına inandım. Orada kadınlar pantolon, erkekler ise iç etekliği giyer.¹ Bir camiye girdiklerinde ise, ayakkabılarını çıkarır feslerini başlarına bastırırlar. Ata bindiklerinde, dağa çıkarken ya da dağdan inerken atı koştururlar, düzde de atı yürütürler. Ek olarak, Türk yapısal olarak "Hayır" sözünü söyleyemez. Bugün derse "Yarını" kast etmiştir. "Yarın" derse, o söz hiçbir zaman demektir.

Öğlenden az önce, Cevdet Bey'ce gönderilen bir atlı jandarma koruma birliği geldi. O kötü yerden ayrıldıktan az sonra, gölün kıyısında küçücük bir yer gördük. Orası Van'daki Amerikan misyonuna aitti. Kapısının önünde iki ceset yatıyordu. Yolun sağında ve solunda siyah Akbaba sürüleri, etrafa atılmış, kokmuş Ermeni cesetleri için köpeklerle kavgaya ediyorlardı. Kuzeyde yapraksız kavakların arasından, Van'ın minareleri ve kubbeleri görünüyordu.

1. Şalvar ya da entari olacak. (ç.n.)

du. Kent dik bir yarmanın güney yönüne bakıyordu. Yarmanın yüksekliği 80 m'yi buluyor ve üzerindeki düzlüğün boyutu 6-8 km olarak doğudan batıya uzanıyordu. Çevresinde çok büyük istihkamlar vardı. Kraliçe Semiramis'ten kalma olduğu söylenen bir kale etrafını çeviriyordu. Van kasvetli ve siyah renkliydi. Eski Ermenistan yaylasındaki kentler gibi. Van 2000-2300 m yükseklikteki, dokuz ay karla kaplı bir yayladadır. Irmaklardaki vadiler az bir nüfusa ekilecek arazi sağlıyorlardı. Birçok ev iki yada üç katlıydı. Kerpiç, çamurdan yapılmış olan evler taştan yapılmış temele oturmuşlardı. Aşağı yukarı her pencereden alevle karışık kalın dumanlar çıkıyordu.

Kent Ermeniler'in, ama yükseklikler Türkler'in elindeydi. Uzun ve dar yarmanın üzerinden Osmanlı topçusu, gece ve gündüz, Ermenilere rahat vermiyordu. Bir saat düzeniyle kenti dövüyordu. Birkaç kilometre güneyde yazlık varoş Aykesdan vardı. Kentle arasında iyi yapılmış geniş bir şose ve yolun kenarlarında çiftlikler ve köy evleri vardı. Bunlar Semiramis Suyolu denen bir su kemerinden aldıkları suyla sulanıyorlardı. Aykesdan çevresi çamurdan duvarlarla çevrilmiş tamamen bağımsız köy evlerinden kurulmuştu. Ermeniler bunlardan yararlanarak birbirlerine bağlı istihkamlar meydana getirmişlerdi. Bu istihkamlar bizim topçu ateşimize dayanıyordu. Yine bunlardan seksen kadar evi, blok-havz yapmışlar oradan her yönde ateş ediyorlardı.

Ateş alanının dışındaki evleri, define arayan Müslüman halk yıkmıştı. Doğu halkının pek azı paralarını bankaya yatırırılar. Çoğu parasını evlerinin tabanına veya çatıdaki tahtaların arasına saklarlar. Doğal olarak define arayıcıları da evi yıkarlar.

Kente vardığımda yetkililer etraftaki Ermeni cesetlerini ben görmeyeyim diye acele gömüyorlardı. Buna rağmen sağda solda şişmiş cesetleri ve aralarında dolaşan köpekleri görüyordum. Sonunda hükûmet konağına ulaştım. Valiyi yerinde bulamadım, ken-

disi kaleyi geziyormuş. Gelmesini beklemeden, onu yarmanın üzerinde selamlamak için yoluma devam ettim. Onun olduğu yere varmak için dolambaçlı yollardan gitti; çünkü Ermeniler sürekli ateş ediyorlardı ve iyi nişancıydılar. Yüzümün yanından birden fazla mermi ısıklık çalarak geçti.

Ermeniler'in çoğunluğu iyice silahlanmışlardı. Çoğunda Mavzer tabancası vardı. Onların etkisi makineli tüfekle karşılaştırılabilir. Tek tek atış yerine aynı hedefe dördü, beşi, altısı atılabilir. Bunun yanında Ermeniler bir matkap icat etmişlerdi. Binaların duvarlarını bununla hızla deliyorlardı. Hedeflerinden kaçtıktan sonra, yeniden delikler açıp bizi hedefe aldılar. Ne olduğunu anlayıncaya kadar, bizden birilerini öldürdüler. Doğudaki yarmanın ayağındaki evlere, sarılanlardan çoğu, özellikle kadınlar ve çocuklar, sığınmışlardı. O yar dik olduğu için, dağdan atılan toplardan korunuyorlardı. Yarın üst katlarında eski Ermenice yazılar duruyordu. Çivi yazılı ve Urartu Kralı Siduri zamanından, İ.Ö. 900'den kalma, üç dilde yazılmış yazılar vardı. Bu yazıtlar Darius'un oğlu Ardeşir'den sözediyordu. Onları inceleyemedim çünkü bu yazıtlar kentin önündeydiler ve Ermeniler'in ateşine açıktılar. Onları incelemem ölüm nedenim olurdu.

Duvarların her tarafında bulunan yazılı kolonlara, ayaklar ve taş parçalarına bakınca, bu kalenin yüzlerce defa yıkılıp, orayı fethedenlerce yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Orayı dalga dalga Sümerler, Asurlar, Babilliler, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklar ve Osmanlılar ele geçirmişlerdi. Kalenin içinde birçok ev, kışla ve barut deposu vardı. Bunların üzerinde de, ertesi gün karargâh yaptığım beyaz cami vardı. Minarenin şerefesinden, çok büyük bir harita gibi ayağımın altına serilmiş Van kentine olan topçu ateşimizi gözlüyor ve yönetiyordum. Her ev, her arsa, hatta sokaklarda koşan insanlar bile, oradan çıplak gözle görülebiliyordu.

4 km batıda, İskele Köyü'nün beyaz evleri, gölün kıyısında martı sürüsü gibi duruyordu. Doğuya bakınca, yalnız Ermeniler'in oturduğu Arçak, Hazeran, Boğazkesen, Şuşants köyleri bir hilal biçiminde Van'ı sarıyordu. Bu hilalin kuzey ucu küçük Arçak (bugünkü Erçek) Gölü'ne, güney ucu ise dik ve kara Varak (bugünkü adı, *Erek*) Dağı'na dayanıyordu. Bu taş kütesinin batı yamacında, bir kale gibi duran Yedi-Kilise Manastırı vardı. Oradan, aynı adı taşıyan dar ve uzun geçidi kontrol ediyorlardı. Van vilayetinin orta kısmıyla, Hayatzor Vadisi'ni ve İran sınırını bağlayan kervan yolu o geçitten geçiyordu.

Geldiğim gün Van kuşatması başlamıştı. Miss Knapp ve Mr. Rushdouni'nin yayınladığına göre, Aram Paşa ve Ermenileri 30.000 kişi olup, bütün Van ve Aykesdan varoşu ellerindeydi. Kale ve kent çevresi ise, elimizdeydi. Onları beraber yada tekil saldırılarımızla bir demir çember gibi sıkıyorduk. Van kuşatmasındaki kadar şiddetli savaşı az görmüşümdür. Göğüs göğüse veya arada yalnız bir duvarla, kesintisiz bir dövüştü. Kimse aman vermiyor ve dilemiyordu. Kim kimin eline düşerse öldürülüyordu. Komşu evleri yıkmak için topları evlere yerleştirmek zorunda kaldığımı hatırlıyorum. Komşu ev elimize geçtiği gibi, gece Ermeniler'in eline geçmesin diye hemen yakıyorduk. Yanık saçlar ve baruttan kararmış yüzlerle makineli tüfek ve yakından atılan silahların gürültüsünden sağırlaşmış kulaklarımızla, büyük özverilerle, inatla savunulan kent merkezine doğru ilerliyorduk. Ermeniler evlerinin yıkıntıları arasında kendilerini umutsuzca savunuyorlardı.

VAN KUŞATMASI

Enver Paşa'nın kayını, Van Valisi, İmparatorluğun en enerjik ve güçlü memurlarından Cevdet Bey, kale kapısından çıkıp beni karşıladı. Kendisi 40 yaşlarında, kırpık bıyıklı, zayıf ve ortadan uzun boylu, son Paris modasına göre giyinmiş biriydi. Koyu siyah gözleri ve saçları cildinin sarılığıyla zıt bir görüntü yapıyordu. Bütün gerçek Osmanlılar gibi çok kültürlü, terbiyeli ve işine geldiğinde eli açık olan Cevdet Bey, aslında insan biçiminde bir panterdi. Onu taciz edeni ya da gerektiğinden fazla bileni, yolundan sessizce kaldırıyordu. Yüzbaşı Reşit Bey'in komuta ettiği adamları, emirlerini yerine getiriyorlardı.

Osmanlı görgüsünün gerektirdiği törensel selamlaşmadan sonra, ikimiz de kalede bulunan bir setin üzerinde oturduk. Kent ayağımızın altında canlı bir volkan gibi alevle karışık duman püskürtüyordu. Topçu bataryaları, kulakları sağır edecek gibi patlıyorlardı. Bunlar önümüzdeki masanın üzerindeki bardakları sarsıyordu. Cevdet Bey bu kanlı dramın başlama nedenini bol ayrıntılı olarak anlatıyor ve başka birçok işler üzerine de bilgi vererek, beni hazırlıyordu. Gece bastıktan sonra arkamızda bir sürü kişiyle tehlike bölgesini dört nala geçtik. Düşman oraya ateş ediyor ve

alevler de etrafı aydınlatıyordu. Birkaç dakika içinde Hükûmet Konağı'na geldik. Burası, Aiskedan şosesi kenarında ve Avrupa biçiminde, çok iyi döşenmiş güzel bir köşktü. Orada bana verdikleri yer bir hanım tarafından düzenlenmişti. Renkli camlarla donanmış, bronzdan yapılmış arabesk bir lambayla aydınlatılıyordu. Odanın zemini pahalı halılarla döşenmişti. Şam usulü silahlıklar, Sevr porselenleri odayı süslüyordu. Üzerinde yeşil ve dantelli bir yatak örtüsü olan görkemli bir yatak vardı. Kırmızı ruj kalemlelerinden anladığıma göre, o anda İstanbul'da bulunan eşinin odasını bana vermişti.

Ben geldikten az sonra bir uşak gelerek beni alıp yemek odasına götürdü. Odanın ortasında bir masa, gümüş ve kristal yemek takımlarıyla parlıyordu. Bu sofranın düzeni Avrupa'da bile geçer not alırdı. Vali, akşam yemeği kıyafetiyle, beyaz kravatı, hatta yaka deliğindeki çiçeğiyle karşımda oturuyordu. Solumda da Yüzbaşı Reşit Bey kusursuz üniformasıyla oturuyordu. Kendisi Laz taburuna komuta ediyordu ve aynı zamanda valinin sağ koluydu. Onun gizli emirlerini uyguluyordu. Onu orada görgülü ve kültürlü biri olarak görünce, onun muntazam ve yüzüklü ellerinden düzinelerce, belki de yüzlerce günahsız kişinin kanlarının damladığını nereden bilebilirdim ki? Sağımda ise Ahmet Bey diye biri, İngiliz kumaşından, iyi dikilmiş giyimiyle oturuyordu. Birçok dili hatasız konuşuyordu. İstanbul'un en iyi kulüplerine üyeydi. Uzun süre Londra'da oturmuştu. Her şeyden doymuş soylu tutumuyla onu gören, Hyde Park'ta araba süren züppelerden biri sanırdı. Oysaki bu Ahmet Bey, ünlü bir haydut olan Çerkes Ahmet'ti. Çerkez gerillasının başındaydı. Daha sonra valinin emriyle, adları Zorab, Vartkes ve Dağvaryan olan Ermeni mebuslarını Şeytan Deresi'nde öldürdüler. Bir yıl sonra da Cemal Paşa, bu cinayette kendi rolü meydana çıkar diye, Şam'da O'nu astı.

Dördümüz parlayan yemek masasında oturup, son yazılan ro-

manları konuşur ve kahramanca serüvenleri hatırlarken, hükûmet konağının camları topçu ateşinden sarsılıyordu.

Şafak sökerken atıma atladım ve güneydoğudaki siperlerin yakınındaki büyük jandarma kışlasına gittim. Niyetim kaledeki komuta yerimi almak ve kuşatmayı yönetmektir. Van’a genellikle “duvarlı kent” denir. Çünkü bir zamanlar iki sıra duvarla çevriliymiş. Kaleye çeşitli çaplarda iki batarya top yerleştirdim. Onlarla birlikte birer tabur Kürt nişancı ve Türk gönüllüleri koydum. En fazla açıkta olan batı kesimine üç tabur gönüllüyü ve birkaç atlı jandarmayı, Yüzbaşı Selahaddin ve Hakkı efendilerin komutasında yerleştirdim. Güneydoğu kesimini, Çerkez gönüllülerin komutanı Canbulat Bey’le, Başkale jandarmasının komutanı Binbaşı Ahmet Bey’e bıraktım. Van kuşatmasını yönettiğim 21 gün içinde bu kişilere tam güvenim vardı ve bugün bile var. Doğu ve güneydoğu kesimleri, düzenli asker ve birkaç gönüllü taburuyla Binbaşı Ahmet Bey’in komutasının altındaydı. Bu arada Binbaşı Burhaneddin Bey, jandarma kışlasında piyade ve süvarilerle, ihtiyatın başındaydı.

Bu birliklere ek olarak Yarbey Süleyman Bey’in komuta ettiği iki tabur gönüllü birliğim ve 1200 veya 1300 Kürt komitecim vardı. Kürtler iyi nişancıydı ve göğüs göğüse çok iyi çarpışıyorlar, ama düzenli bir çarpışmada disiplinsizliklerinden dolayı hiç işe yaramıyorlardı. Onların amacı kenti talan etmektir. Kuşatma uzadıkça, düzinelercesi ve daha sonraları da yüzlercesi yok oldular. Modern toplara gelince, doğrusu, birkaç sahra topum vardı. Diğer taraftan, iki buçuk batarya Mantelli top vardı. Yine birkaç düzine namlusu yivsiz topum vardı. Bu son toplar bana çok faydalı oldu. Çünkü onların mermisi çoktu. Evlerin kalın kerpiç duvarlarında da yararlı oluyorlardı. Çünkü ucu sivri mermiler duvarı delip öteki tarafına geçiyorlardı. Oysaki bunlar duvarları yıkıyorlardı. Temele kadar her katı yıkıyorlardı.

Dağ topraklarının diğer bölümünü Cevdet Bey, Ermeniler'i tuttuğu bir varoшта kullanıyordu. Buyruğum altındaki birlikler aşağı yukarı bir tümeninki kadardı. Yani 10-12000 kişi kadar. Adamlarının çoğu savaş görmüştü ve değerli subaylarca komuta ediliyorlardı. Van'dan birkaç saat uzaklıktaki Ruslar'ın sürekli tehlikesine aldırmayarak son dakikaya kadar yerlerinde dayanıyorlardı. Ruslar, Bergiri ve Kotur Dağı veya Hana-sor geçitlerinden gelmeye çalışıyorlardı. Bu geçitleri kahraman Jandarmalarımız koruyordu. Bu jandarmaları da Kürtler'le, Başkaleli ve Ercişli gönüllüler koruyordu.

Eğer Van'da tutsak olan 30.000 veya 40.000 Ermeni, bando mızıkacı ve geçici yöneticiler düzenleyeceklerine, madalya ve askeri haçlar bastıracaklarına sopalarla, baltalarla ve bıçaklarla bile hep birlikte saldırıya geçseydiler bizi ezip geçebilirler veya Bitlis'e geri çekilmeye zorlayabilirler miydi? Başarsalardı, bu bizim İran'daki ordumuzun geri çekilme yolunu keserlerdi. Ermeniler'in elindeki topraklar, kendilerinin yapmış oldukları birkaç bomba atıcısıydı. Diğer taraftan da iki üç katlı kerpiç evler onları koruyordu; aralarındaki dar, dolambaçlı yollar, siper ve barikat yapmaya yarlıyordu. Kısa mesafede makineli tüfek etkisi yapan Mavzer tabancalarından ellerinde binlercesi vardı. Kuşatma altındakilerde uzun süre içerisinde biriktirdikleri çok sayıda Karabina tüfekleri, Rus tüfekleri ve Mavzerler vardı. Yine onlarda çok elbombası olup, bizlere epey kayıp verdirdi.

Bütün bunlar, yükseklere hakim ve kente yakın olmamıza rağmen, topraklarımızla nişan almamızı güçleştiriyor, nişan alırken hata yapmamızı sağlıyordu. Sanırım Ermeniler bu nedenlerden ve sayı fazlalığından bizden avantajlıydı. Kendileri de, her gün civar köylerden gelenleri saymazsak, 30.000 veya daha fazla kişi olduklarını kabul ediyorlardı.

Esas durumumuzu inceledikten ve askerlerimi gözden geçir-

dikten sonra, bir telgraf iletişim servisi kurdum. Öğrendiğime göre bazı subaylar, kışlada uyumak için gece yerlerini terk ediyorlarmış. Bu adetin kaldırılması için kesin emir verdim. Günlük emrimde topçu ateşinin şafaktan geceye, bir an bile durmamasını istedim. Eğer gerekliyse gece de devamını istedim. O sabah batı kesiminde bazı evleri baskınla ele geçirmiştik. Yavaşça ve güvenle ilerlemeye devam ettik. Yönümüz Büyük Konak adını verdiği-
miz çok büyük bir binaya doğruydu. Doğu kesiminde Ermeniler kenti, dışındaki boş araziye kadar, ellerinde tutuyorlardı. Üstelik kentteki camilerin minarelerinden ve yaptıkları tahkimattan durumu kontrol ediyorlardı. Bu uydurma tahkimattan Meyve Konağı, yüksekliği dolayısıyla göze çarpıyordu. Bu konağı öğleden sonra ele geçirdik. Bu genel saldırıya, adamlarımın coşkusu arttırmak için ben de katıldım. Kuşatma sürdükçe, Kürtler'in hevesi azalıyordu. Çünkü talan olanağı geri kalıyordu. Güney kesiminde Ermeniler'e bir şey yapmak olanağı yoktu. Lokanta adını verdikleri büyük bir istihkâmın çevresinde konuşlanmışlardı. Çevresindeki binalardan atılan silahlar ve yine o binaların topçu ateşinden korumasıyla, bu yapı, kuşatma esnasında sonuna kadar saldırılarımıza dayandı. İkinci üstü dörtte vali gelerek, bana yaptığı tahkimatı göstermek için aradı. Yazlık evlerin bulunduğu varoşun üç yanına tahkimat yapmış ama doğu tarafını bilerek açık bırakmıştı. Göç eden Ermeniler oradan kente katılacaklar ve içerdekilerin yiyeceklerine ortak olacaktı. Vali evlerin çevresindeki duvarları çok güçlendirmişti. Yaptığı istihkamlar o kadar güçlüydü ki, topçu ateşine bile dayanabilirdi.

Benim hoşuma gitmeyen, iki Mantelli topun Amerikan misyonuna çevrilmiş olmasıydı. Yüksek binaları bizim topçular için dayanılmaz bir hedef oluşturunuyorlardı. Bana gereksiz gelen, hatta uluslararası hukuka aykırı olan bu tertibi, Cevdet Bey'e gösterince bozuldu. Misyonda birden fazla Amerikan bayrağı sallanıyordu. Kendisi bunun tamamen bir yanlışlık olduğunu söyleyerek

topları düzeltti. Gülümsemesine rağmen çok bozulduğunu anladım. Oyununa göre, ben kuşatmayla ilgilenirken o Amerikan gâvurlarını ortadan kaldıracak ama suçlu ben olacaktım. Benim bu buluşumun sonucunda Cevdet Bey yapacağı işin duyulmasının getireceği sonuçlardan korkarak, ikiyüzlülük göstererek benim, yolundan çekilmem için uğraştı. Ben zamanında niyetini anlamasaydım başarıya ulaşırdı.

Hacı Bekir Kışlası denen o kesimden çekilip, hükûmet konağına gitme zamanı gelince, Başkale'den atlı jandarma birlikleriyle beraber onlar gibi atlı 200-300 Kürt geldi. Ermeni komitecilerinin başkanı Koyuncuyan'ın siperlerden ve Yedi-Kilise Manastırından açtığı ateşe rağmen, Varak geçidinden geçebilmişlerdi. Yedi-Kilise Manastırı'nın kütüphanesinde olağanüstü değerli kitaplar vardı. Biz onlara komuta eden subayla konuşurken, geçtikleri zaman ateşe verdikleri Ermeni köyünden kalın dumanlar yükselmeye başladı. Bunu gören Cevdet Bey kızarak atına bindi ve jandarmalarla Kürtler'i azarladı. Onlar da Cevdet Bey'in yalancıkdan kızdığını anlayıp bıyık altından güldüler.

O akşam hükûmet konağında yemekten silah sesleri o kadar arttı ki, Ermeniler'in bir toplu saldırı yapmasından korktum ve atıma atlayıp, dört nala karargâhıma gittim. Orada emir subayım Ahmet Efendi'den, bir ara durumun çok ciddi olduğunu öğrendim. Dediğine göre Ermeniler, adamlarımı ayaklanmaya teşvik etmişler. Siperlerden "Bir gavuru nasıl komutanınız kabul edersiniz? Onun da, bizim gibi bir Hıristiyan köpeği olduğunu bilmiyor musunuz?"

24 Nisan- Bu sabah ateş biraz azaldı. Sonra savaş yeniden her yandan hızlandı. Topçumuz, düşmanın arka konumlarını durmaksızın dövüyordu. Yaptığımız karşılıklı bir dövüş veya rastlantılara dayanan çarpışmalar değil ama düzenli bir kuşatmaydı. Baştan beri öyle yapacağımı söylemiştim. Telgrafla gönderdiğim emirle-

rimin anında yerine getirilmesine ben bile şaşırıyordum. O günlerde o uyum olmasaydı, birlikteki veya tek saldırılarda düzenli davranılmasaydı, ya çok yavaş ilerlerdik yada ilerleyemezdik. Ermeniler'in savunması çok şiddetliydi ve cesaretleri çok güçlüydü. Askerlerimiz ilerledikçe, iyi yönetilmiş kuvvetli ateş altında kalıyorlardı. Zaman zaman düşmanı kandırmak için oyalama saldırıları yapıyordum. Onları oyalarken, gerçek saldırıları kent merkezine doğru yapıyordum. Hiçbir zaman amacıma ulaşamadım. Güçlüğün birisi Kürt, Türk ve Çerkez gönüllüleri birlikte saldırıya geçirmektir. Ama daha çok Ermeniler'in tehdit altındaki yerlerde çabuk yoğunlaşmalarıydı. Değişik zamanlarda amacımı kimseye açıklamadan, şu veya bu binayı baskınla ele geçirip, orayı bir destek noktası olarak kullanmayı düşünüyordum. Her seferinde, gün doğarken, düşmanın orayı gece güçlendirdiğini anladım. San-ki Ermeniler aklımdan geçeni seziyorlardı

O sabah, yani, 24'ünün sabahı, vali, Varak Dağı'nın eteğindeki güçlendirilmiş Şuşutz köyüne bir Kürt süvari birliği gönderdi. Çevreden gelen Ermeni göçmenleri, gece karanlığında o yazlık köye giriyorlardı. Kürt birliğinin gelmesini beklemeden Ermeniler yerlerini terk edip, Yedi-Kilise'deki asilere katıldılar.

Siperleri o günden sonra hiç bırakmadım. Hükûmet konağında yemeğe bile gitmedim. Geceleri savaş hızlanıyordu. Ermeniler'in toplu saldırısından korkuyordum. Bunu yapsalardı, Kürtler'in maneviyatını, hatta Türkler'inkini bile bozabilirlerdi. Türkler'in hepsi Van çevresindeydi. Van çevresindeki köylerini, ailelerini, silahlanmak için terk etmişlerdi.

25 Nisan- Şafakla topçu kesim ateşe başladı ve azalan silah sesleri yine güçlendi. Mermilerimizin düştüğü yerlerde damlar çöküyordu. Dumanla karışık toz sütunları yükseliyor, savaşanların üzerine lavlar gibi akıyordu.

Ertesi sabah doğu kesimini denetlerken, bir bina hizasına yer-

leştirilmiş sahra topumuzun sarsıntıları dolayısıyla, o binanın da-
mı yere çökmüş, bazı topçu askerlerini gömmüş, diğerkleri de top-
la birlikte kuşatılanların eline düşme tehlikesi geçiriyordu. Böyle
bir felaketi önlemek için, bir çavuş ve onbaşıyla birlikte enkazın
üzerine koştum. Ermeniler oraya giriyorlardı. Çavuşla ben, önden
ve yandan üzerimize gelmekte olan Ermenileri kılıç ve tabancay-
la önlerken, onbaşı top arabasına bir ip bağlamayı başardı. Topçu
askerleri topu hızla binadan çekmeye başladılar. Çavuşla birlikte
dövüşerek ve çekilerek onları savunuyorduk. Silahların dumanla-
rından ve yıkılan binaların tozlarından boğuluyorduk. Bu topu
kurtarmamız bize beş cana mal oldu. Birkaç kişi de yaralandı.
Onbaşının yanağını son dakikada bir kurşun sıyırdı.

Bu olaydan yaklaşık bir saat sonra, Laz taburu, 300 Kürt sü-
varisiyle Sabağ köyünü ele geçirmeye gitti. Hatırladığıma göre 4-
500 Ermeni, orada sipere girmişti. Topçu ateşiyle desteklenen
Lazlar, süngü hücumuna geçince, Kürtler de şiddetle saldırıya
geçti. Kürtler Ermeniler'in arkasından gelerek hepsini bıçakladılar.

Cevdet Bey'le ben kalenin yamacından değişik duygularla bu
savaşı seyrediyorduk. Kentteki Ermeniler Büyük Kilise'nin kub-
besinden ateşe başladılar. O kilisenin adı *Aziz Petrus* ve Pav-
los'du. Ben ona saygılı davranmakta direnmiştim. Orası hem bir
Hristiyan ibadet yeriydi, hem de tarihi değeri vardı. Yaptıkları
bu eylemle orasının yıkılması şart olmuştu. Cevdet Bey bize ateş
edilen yerin orası olduğunu anlayınca, orasını topa tutup yıkmamı
istedi. Yapı çok sağlandı. Üzerine mermi yağdığı halde iki saat
dayandı. Güneş batarken kiliseden geriye bir yıkıntıdan başka bir
şey kalmamıştı. Ermeniler bu kez Büyük Cami'nin minaresinden
ateşe başladılar. Topçuya orayı yıkma emri verdim. Bu sefer Cev-
det Bey karşı koydu. Ona "Savaş, savaştır" dedim ve yıkmayı
süzdürdüm. Aynı gün içerisinde Van kentinin iki ana tapınağı yı-

kılmıştı. Bu tapınaklar 900 yıldır orada duruyorlardı.

26 Nisan- Doğu kesiminin komutanı Binbaşı Ahmet Bey, arkasında yanmış binalar bırakarak sürekli ilerliyordu. Batı kesiminin komutanı da kendine bir yol açmıştı. Büyük Konağa gelinceye kadar ilerledi ama orada kaldı. Bu engelin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Ahmet'e kesiminde saldırısını devam ettirmesini söyledim. Çerkezler'in başındaki Canbulat, topçumuzun desteğiyle, baskınla ele geçirmek üzere aniden binaya saldırdı. Bu planımıza göre saat 11'de topçumuz binaya ateşe başladı. Bir çeyrek saat sürmeden, binanın iki katı yok olmuştu. Bodrum bir yıkıntı tepesi olmuştu. Yıkıntı yanıyordu ve Ermeniler bize oradan ateş ediyorlardı. Bizim Çerkezler, görülmemiş bir cesaretle saldırdılar ama Türk gönüllülerle Kürtler fırsatı kaçırdılar, aynı anda saldırıya geçemediler. Arkadaşlarına yardıma geldiklerinde Ermeniler orayı takviye etmişlerdi. Adamlarımızı tehdit eden tehlikeyi görünce, topçuyu Reşit Bey'e bırakarak, atıma atlayıp, tehlike bölgesine dörtünal gittim. Adamlarımızın bırakmak üzere oldukları, yanmakta olan çarşının yakınında atımdan indim. Büyük konağın yıkıntıları arasına girmiş Ermeniler'den bizi ayıran şey, yarı yıkılmış bir duvardı. Duvara vardığım gibi saldırı emri verdim ve duvara tırmanmaya başladım. Emir erim vuruldu, bende yarı şaşkın yere düştüm ve neredeyse duvardan düşen malzemenin altında gömülecektim. Duvarın tamamı yıkılmadan Canbulat ayaklarımdan tuttu çekti. Arkasından duvarın tamamı çöktü. Ermeniler orasını ateşe tuttu. Dolayısıyla Büyük Konağı ele geçirmeyi başaramamıştık.

27 Nisan- Ateş gücümüzü arttırmak için 15. yüzyıldan kalma havan toplarını kullanmaya kalktım. O zamanlar bunlarla 40-50 kilo gelen taşları fırlatırlarmış. Şans eseri olarak aynı çapta bir sürü boş el bombası buldum. İçlerini barutla doldurdum ve dinamit lokumları bağlattım. Bu uydurma bombalarla yavaş ama gü-

venli bir ateş açtım. Bu bombalar Van kentinin büyük bir bölümünü yıktı ve savunanlardan birçok kişiyi öldürdü. Bunlar patladıkları yeri anında enkaza çeviriyor ve içerdekileri enkaz altına gömüyorlardı. Bir patlayışta altmış ya da daha fazla insan yok oluyordu. Bu havan toplarının mermileri küresel olup, yörüngeleri dürbünle izlenebiliyordu. Havanların biri doldurulurken patladı ve Binbaşı Reşit Bey'i öldürdü. Ölümünün anısı olarak mezarına mermilerimden bir piramit yaptım.

28 Nisan- Gün doğarken bütün topçuyu Büyük Konağa ve çevresindeki duvarlara çevirdim. Topçumuzun ateşi altında duvarları dökülmeye başladı. Saldırı emrini verince, bu sefer Çerkezler geç kaldı. Türk ve Kürt gönüllüleri ise düşmanın üzerine bitişik nizam yürümeye başladılar. Alanı ölü ve yaralılarla doldurdular. Daha sonra cesetleri köpekler ve akbabalar yiyordu. Adamlarımızın orayı alması imkansızdı. Orasını mayınlamışlardı ve düşman ateşi oraya hakimdi. Büyük konağa ikinci saldırımızda, sona ermiş oldu. Büyük konağın kendi de bir enkaz yığını olmuştu. İçinden dumanlar yükseliyordu ve yürümeye çalışan güçlerimize şiddetle karşı koyuyorlardı. O gün Ermeniler, Reşadiye'deki kışlanın yarısını bir lağımla uçurdular. Oradan, Bergiri'nin kaymakam yardımcısıyla, Ayskedan varoşunu ateşe tutuyorlardı Bu durum Cevdet Beyi çok kızdırdı. Derhal Çerkez Ahmet'e, eşkıyalarıyla çevredeki köylere saldırmasını söyledi. Saldırı sonunda oralarda yalnız kadınlarla çocuklar kalmıştı. Bu kadın ve çocuklara Çerkez Ahmet'in ne yaptığını anlatmayacağım ama Cevdet Bey'in adamını bu konuda azarlaması yeterli bir fikirdir.

29 Nisan- Sabah sisleri dağıldığı gibi, topçu ateşe başladı. Silah sesleri de sürekli yükseldi. Doğu kesimi komutanı, göz koyduğu bazı konumları ele geçirmek için ufak bir saldırı başlatmıştı. Binbaşı Ahmet Bey'in saldırısına topçumuzun destek olup ol-

madığını anlamak için atıma atladım. Arkama Laz ve Kürt subaylarla Çerkez reislerini de alarak Kale yamacını tırmandım.

Bu yamacı binlerce yıl boyunca kimbilir kaç general çıktı. Türkler, Bizanslılar, Romalılar, Persler, Partlar, Medler, Asurlular, Babilliler ve Sümerliler... Hepsi de yıkmak için. Bir tarih kazası olarak 1915 yılında bir Latin Amerikalı asker de burayı çıkmış oldu.

O sabah bir insan avına tanık oldum. Ahmet Bey'le birlikte bir avlunun kenarına sığınmıştık. Ermeniler oraya ateş ediyorlardı. Bizse kenarda yeni bir saldırı planı hazırlıyorduk. O sırada bir Ermeni bizi gördü ve bir pencereden bize ateş etmeye başladı. Onu kandırmak için kalpaklarımızı duvarın üstüne koyduk ve bitişik bir duvardaki çatlağa kaydık. Oradan Ermeni'yi görebiliyorduk. O kalpaklara bakıyordu. Bu kadar ateş ettiği halde kalpaklar yerinde duruyordu. Ahmet Bey oradan, tek başına, saklanarak bir kaplan gibi avına yaklaştırmaya başladı. Yavaş yavaş yaklaştı ve birkaç metre ötede, tüfeğini kaldırarak doğruldu. Ermeni, iç güdüsel olarak hızla dönüp ona doğru baktı. Ahmet Bey tekrar yatı. Ermeni etrafı araştırırken iki küçük kol boynuna dolandı ve bir ses çocukça kulağına söylemeye başladı. Ermeni bu zamansız sarılmaya kızdı ama tüfeğini elinden bırakamıyordu. Baktı ki sözü dinlenmiyor, o da sağ dirseğiyle itmeye çalıştı. Ama boşunaydı, çocuk sardığı kollarını çekmiyordu. Babalık şefkatiyle başını kızına doğru çevirdi. Ahmet Bey fırlayarak, kafasına kurşunu yerleştirdi.

Ermeniler'in açtığı ateş hafiflemişti. Ben de emir subayıyla yemek yemeye valinin evine gittim. Tehlike bölgesinden neredeyse çıktığımızda, bir virajı dönünce düşmanın yaylım ateşine tutulduk. Kurşunlar çevremizdeki tozları kaldırdı. Biz de atlarımızı mahmuzlayıp kaçtık. Hükûmet konağının yakınında üç askerin tutsak bir Ermeni'ye yemek yedirdiklerini gördüm. Adam dokuz gündür yakındaki bir kuyunun içinde saklanıyormuş. O süre içe-

risinde birşey yememiş. Açıkladığma göre, valiye suikast yapmayı kabul etmediğinden diğer suikastçıların öç almasından korkup saklanmış. Diğerleri onu öldürmek için arıyorlarmış. Açlığı giderilince hastaneye götürüldü. Orada birkaç gün bakıldı. Kendini iyi hissettiğinde götürülüp törensiz öldürüldü. Bu kimseyle, bana sofrada hizmet eden silahsız bir Ermeni jandarma ve hükûmetin resmi çevirmeni olarak görev yapan tüccar Tersbaçyan'dan başka, Van'ın kuşatması esnasında yaşayan Ermeni görmedim.

Vali beni hükûmet konağında bekliyordu. Kendilerini kurtarmak için adamlarıyla birlikte çekilmek isteyen Kürt şeyhlerini kandırmaya çalışıyordu. Ruslar'ın Kotur Dağı geçidini zorlayacaklarına dair sürekli bir dedikodu vardı. Çabalarının boşa gittiğini gören Cevdet Bey kızdı ve "Allah sizin belanızı versin!" dedi; onlara arkasını döndü ve benim koluma girerek beni selamlığa götürdü. Orada rahat koltuklara oturduk, sigara ve kahve içip, birkaç saat görevlerimizi unuttuk. Garip olmakla birlikte, Cevdet Bey'in beni "devlet yararına" öldürmek istediğini bilmeme rağmen, onunla hep iyi geçindik. Birbirimize hep yardımcı olduk. O bir Türk valisi, bense sultana şeref sözüyle bağlı bir Venezuelalı olarak ay yıldızlı bayrağın o kan emmiş boş dağ ve ovalarda dalgalanması için çalıştık.

30 Nisan- Van'ın merkezine doğru, karşı tarafa çok kayıp verdirerek, yavaş yavaş ilerliyorduk. Bergiri geçidindeki yardımcı güçlerimiz Saray ilçesi kaymakamının komutasında, Van'da kuşatma altındakileri kurtarmaya gelmek isteyen Ruslar'ı, büyük bir kahramanlıkla durdurmaya devam ediyordu. Her dakika Ruslar'ın gelmesini bekliyorduk. Bu durumda da Kürtler tutkularını kaybedip, Ruslar gelmeden ailelerinin yanında olmak için adamlarıyla çekilmek istiyorlardı. Kürtler'in toptan çekildiğini gören Türk gönüllüler de, kendilerini huzursuz hissetmeye başladılar. Bu durumda aramızda gergin bir hava başladı.

Bu çözümlere karşı ne yapabiliriz diye görüşmek üzere Cevdet Bey'in yanına gittiğimde, bana Ermeniler'le ateşkes imzaladığını söyleyerek beni şaşırttı. Her iki taraf da, Van vilayetinin nüfusunun büyük bölümünü ve maddesel zenginliğini yokeden bu duruma son vermek için görüşeceklermiş. Bu boyuttaki bir kuşatmayı başıbozuklarla yürütemeyeceğine Cevdet Bey'in aklının sonunda erdiğini anladım. Ruslar, Bergiri ve Kotur Dağı geçitlerindeki kahramanca çarpışmamıza rağmen ilerliyorlardı. Ermeniler'in içtenlikle ateşkese razı geldiklerine emin olunca, bütün cephe de ateşi kestirdim. Duyulan sessizlik beni şaşırttı. Kulaklarımız silah sesine alışmıştı.

Bir buçuk saat süren görüşmeden sonra elçilerimiz döndüler. Piskoposun dediğine göre Ermeniler asla Sultan'ı tanımazlık etmemişlerdi. Şimdi de niyetleri İran'a geçmekmiş. Güvence olarak valinin onları sınıra kadar götürmesini istiyorlarmış. Cevdet Bey'in hiçbir biçimde onlara eşlik edemeyeceğini bildiğimden, artık kan dökülmesini önlemek için, onun yerine onları ben götürmeyi teklif ettim. Vali buna izin vermedi. Onun düşüncesine göre bu benim öldürülmemde suç ortağı olmaktı. Sorumluluğu sonradan orduya yüklenecekti. Cevdet Bey'in istediği Ermeniler'i kentten çıkardıktan sonra onları öldürmek için bir sözde neden bulmaktı.

1 Mayıs- Saat tam 7'de toplar yine gürüldemeye başladı. Kahvaltımı ederken emir erimden hastanede iki Alman hemşire olduğunu ve çok güçlük çektiklerini öğrendim. Bu garip açıklama ilgimi çekti. Atıma bindim ve hastaneye gittim. Oraya vardığımda iki genç kadın buldum. Biri Alman hemşire Martha'ydı, diğeri de bir Amerikalı olan Miss Mac Laren'di. Her ikisi de Van'daki misyonlardandı. Kuşatmanın başlangıcında her nasılsa Türk tarafında kalmışlardı. Daha önce bu hanımlardan haberim olsaydı sorumlu hekim İzzet Bey'le olan anlaşmazlıklarını önlerdim. İzzet Bey onlara gereken saygıyı göstermiyormuş. Daha sonra, Bitlis'te

üflüsten ölmek üzere olan hemşire Martha'nın anlattıklarına göre işin başlangıcında Türkler, Ermeni hastaları ve orada çalışanları atınışlar. O sırada hastanede hiç Ermeni yokmuş. Birçok yaralı kangrenden ölmüş. Çünkü İzzet Bey, çürüyen kol ve bacakları kestikten sonra, aletleri kaynatmıyormuş. Ama bu genç hanımlarla en kötü gelen şey, ölenleri mezarlığa taşıyan arabayla, hastaların yiyeceği ekmek, fasulye gibi yiyecekler taşıyormuş. Bu görüşmeden sonra valiye gidip, bana neden bu hanımların hastanede olduklarını söylemediğini sordum ve Hemşire Martha'nın anlattıklarını anlattım. Vali üzülererek hatta anlattığım ayrıntılardan dehşete kapılarak, baştabibi çağırdı ve fena halde azarladı.

2 ve 3 Mayıs- Kuşatmanın bu günleri olaysız geçti. Buna rağmen savaş çok şiddetliydi ve akşam 100 kadar morarmış yüzü bakışlarını gökyüzüne dikmiş yatarken gördüm. Yanlış anımsamıyorsam, Mayıs'ın ikisinde, subaylarımızdan biri, askerlerinin başına geçip, asi çeteleri dağıtmak için saldırdı. Asiler onun geldiğini görünce, siperlerini bırakıp, Varak geçidindeki Ermeniler'e katıldılar. Dördüncü günün sabahında, Erzurum Jandarma Taburu, Hasankale'den, başlarında Yüzbaşı Kasım Efendi'yle birlikte geldiler. Onlarla beraber, ihtiyacımız olan top mermileri de geldi. Yine o günlerde vali, Amerikan misyonundan Dr. Ussher'den bir azar mektubu aldı. Orada birkaç Amerikan bayrağı olduğu halde, oraya top mermileri düşmüştü. Cevdet Bey'in benim için Fransızcaya çevirdiği mektup çok sert olup kin kusuyordu. Benim teklifimi dinlemeden, eğer Amerikalılar Ermeniler'i Hükûmete karşı kışkırtmaya devam ederlerse, misyonu gerçekten topa tutacağını yazdı.

Bu arada Ermeniler, Yedi-Kilise Manastırı'nda toplanıyorlardı. Sayıları çoğalınca, eğer o taraftan çekileceksek, bir tehdit oluşturuyorlardı. Bunun sonucu olarak, Erzurum taburuna onları oradan atmak görevi verildi. Ermeniler bizlerin gelmesini bekleme-

den çekilip gittiler. Tarihi binayı ve yerine konamayacak bin yıllık kütüphaneyi bize bıraktılar. Türkler de orayı hemen yaktılar.

Bu sırada aramızda hiç Kürt kalmamıştı. Talihsizliklerin birikmesi olarak Yarbay Halil Bey'in, İran'da, Dilman'da yenildiği haberi geldi. Oradaki ordumuz dövüşerek batıya, Türk sınırına doğru çekiliyordu. Değişik kesimlerdeki oldukça başarılı gündelik çarpışmalar, Rus tehlikesi geldikçe daha da sıcaklaştı. Van'ı savaşıla ele geçirme umudunu yitiren Cevdet Bey, açlıktan teslim olmasına çalışıyordu.

Bunu düşünerek, çevredeki köylerde kalan Ermeni kadın ve çocuklarının, jandarmaların korumasında, kuşatma altındaki siperlere götürölmelerini emretti. Sanıyordu ki Ermeniler onları kabul edecek. Ama Cevdet Bey yanılıyordu. Ben tesadüfen, kalenin setlerinin birinin üzerinden bu garip kafiileyi seyrediyordum. Gözlerime inanamadım. Ermeniler üzerlerine ateş ediyorlardı. Kimini öldürüyorlar kimini de yaralıyorlardı. Yaşayanlar bu arada çığlık çığlığa kaçımaya başladılar ve ölüleri arkalarında bırakarak, bizim askerlere sığındılar. Bu duruma o kadar kızdım ki, kendi milletiyile yiyeceğini paylaşmamak için karı ve çocuklarına ateş açan bu adamlara ateş emrini başka kesimlere verdim. Bu hayvanların ateş etmiş oldukları yerleri, yerle bir edinceye kadar ateş kestirmedim.

Bu olay bana başka bir şeyi anımsattı. Subaylarımla birlikte düz bir damda durup, top atışlarımızı izliyordum. Yaşlı bir kadın, çamaşırlarını komşunun damına çekilmiş bir tele asıyordu. Ermeniler onun farkına varınca, bizi bırakıp ona ateş etmeye başladılar. Kadın delik deşik olup düşünceye kadar ateş kestemediler. Ateşlerinin ciddiyetine bakınca, o yaşlı kadını öldürmek, kendilerine daha yakın duran yarım düzine subayı öldürmekten daha önemliydi. Bu ve bunun gibi olaylar Ermeniler üzerindeki görüşümü değıştirdi. Buna rağmen bazı özelliklerini beğeniyorum ama

diğerlerinden nefret ediyorum. Toplu-kıyımı, zulmü, adaletsizliği, gazetelerden okumak başka, her iki tarafta da bunları görüp önle-yememek başka şey.

12 Mayıs- Van kentinin üçte ikisini ele geçirmiştik. Geri ka-lan üçte biri hâlâ düşmanm elindeydi. Bu bölümse yıkılan bina-lardan bir tepe oluşturmuştu. Binlerce mermi gece gündüz üzerle-rine yağıyordu. Ermeniler'in, kuşatmanın ilk iki haftasında, Van kentine 16.000 mermi yağdırmış olmamı açıklamaları yanlış de-ğildi. Kentin bu kesimini ele geçirmemiz için önce Lokanta adı verilen istihkamı ele geçirmemiz gerekiyordu. Burası güney kes-i-min anahtarıydı. Oraya bütün topçumu çevirip, kat kat bir enkaz yığını oluncaya kadar aşağı indirdim. Çevresindeki binaları ele geçiren Erzurum taburunun desteğiyle saldırıya geçtim. Ermeniler yere yatmış, düşmüş duvar parçalarının arkasından ateş ediyorlar-dı. Adamlarımız yıkımtıları ateşe veriyorlardı ama savunmadakiler hemen yaşamları pahasına, bir kova su döküp söndürüyorlardı. Sonuçsuz bu kadar çabaya canım sıkıldı. Elimde meşale, yakmak için ben fırladım. Çıktığım siperin üzerine bir elbombası düştü. Oradakilerin hepsini öldürdü yada yaraladı. Adamlarım beni takip etmemiştı. Tam o sırada vali yanıma geldi. Kotur Dağı geçidinde-ki gönüllülerimiz, Ruslar'ın zorlu saldırıları karşısında çekilmek üzerelermiş. Dilman'da yenilen İran'daki ordumuzun, çekilme yolunu kesmek istiyorlarmış. Bu tehlike karşısında personeli ve Asker Hastanesi'nde yatanları, göl üzerinden Bitlis'e taşıyacak-mış.

İran cephesinden gelmekte olan haberleri, atılacak bu adım, birleştirdi. Bunun sonucu İslam ahalinin göçü oldu. Bunların ara-sında bizim gönüllülerimiz de vardı. Onlar, aileleriyle birlikte tehlike bölgesinin dışına çıktılar. Kale garnizonundan iki kişi ile Ahlat'daki, Çerkez aşiretinden iki kişi kaldı. Yedek subaylarımı-zın arasındaki karışıklık o kadar fazlaydı ki, Teğmen Agâh Efen-

di, kimseye haber vermeden çekip giderken, sorumlu olduğu barut deposunun anahtarını da götürmüş. Topların sürekli ateş etmesi için deponun kapaklarını balyozlarla kırdırdım. Ermeniler garnizonun boşaldığını fark etmesin diye, güneş batıncaya kadar topları ben ateşledim. Güneş batınca, bazı subaylar binbir özür dileyerek geri döndüler. Eğer Ermeniler sabahki paniğın farkına varsalardı, kaleyi ele geçirip toplarımızla birlikte bizi kovalarlardı.

O ikindiden sonra akıllarımız Ruslar'ı nasıl durduracağımızla uğraşıyordu. Artık Van'ı yıkmayı bırakmıştık. Ruslar Halil'i yenmek üzereydi. Artık kuşatmanın devamını gereksiz görüyordum ve Kasım Bey yerime geçmişti. Kuşatmanın yöneticisi olarak istifamı verdim ve ertesi günü, Mayısın 14'ünde, Türk-İran cephesine gitmek üzere hazırlığıma başladım.

Cevdet Bey gitmeye kararlı olduğumu görünce, daha sonraları hilekarlıklarını açıklayacağımdan korktu. Burhanettin Bey'e bana eşlik edecekleri güvenilir kimselerden seçmesini söylemiş. Bunun anlamı yolda beni öldürecek Türkler'i seçmesi demekmiş. Bunu bir saat sonra arkadaşım olan Burhanettin'in kendisi söyledi. Olan biteni herkese açıklamak için benim altımda savaşmış bütün reis ve subayları toplayıp anlattım. Bu ikiyüzlülüğe o kadar kızdılar ki, Ahmet ve Canbulat, anında bizzat bana eşlik etmeyi teklif ettiler. Doğal olarak buna izin veremezdim, ama onların bana uygun gördükleri kimseleri koruma diye yanıma aldım. Ertesi sabah Cevdet Bey korumalarıma yeltenmeden yola çıktım.

HALİL BEY VE RUS SALDIRILARI

Ermeni komitecileriyle Varak geçidindeki önemsiz karşılaşmamızdan sonra Hayatzor Vadisi boyunca inmeye başladık. Çevrede yanmış Ermeni evlerinin kalıntıları vardı. İkinci üstü dördte Van'daki son topçu ateşinin seslerini duyduk. Gece basmadan Hoşab Kasabası'na girdik. Bu kasaba, üstüne yazılar kazınmış güzel bir taş köprüsü, İranlılar ya da diğer Müslümanlar'dan kalmış kalesiyle övünmektedir. Kalenin adı *Güvercin Kale*'dir. Bu adın konması kulelerinden birinde güvercinlikte olduğu gibi sayısız delik olmasındandı. Erken kalkıp öğleden önce Kürt Dağı'nın karla kaplı doruklarını aştık. Orada Yüzbaşı İbrahim Efendi'nin komutasında bir piyade birliği bulduk. Atımdan inince bana Başkale'nin yöneticisi Şefik Bey'den bir mektup verdi. Benden Kotur Dağı geçidindeki karışık kuvvetlerin komutasını almamı rica ediyordu. Oradaki birlikler, hergün daha güçlenen Rus saldırılarını durdurmak için umutsuz bir çaba harcıyorlardı.

Bu isteği kabul ederek, şansımın yardımıyla karşı saldırıyı düzenlemek için geçide vaktinde vardım. Bu karşı saldırıyla Ruslar'ı ve yedekleri olan Ermeniler'i durdurduk. Her atın sağrısına

bir piyadenin bindirilmiş olduğu Kazak saldırısı dehşet vericiydi. Ama Kürtler’imiz dayandı ve biz kazandık. Ertesi günkü savunmayı düzenledikten sonra, geceleyin orayı bırakıp yoluma devam ettim. Yukarı Zap Suyu’nu Deriye civarında geçip, gün doğarken Başkale’ye girdim. Şefik Bey elinde bir telgrafla beni bekliyordu. Telgrafa göre, ben ayrıldıktan sonra Ruslar Kotur Dağı’nın çevresini dolaşarak adamlarımızın peşine düşmüşler. Bu durumda adamlarımız yerlerini bırakıp, Çuk Dağı’nın eteklerine çekilmişlerdi. Orada talimat bekliyorlarmış. Ruslar bu engeli aştıktan sonra onları durdurmanın olanağı yoktu. Başkale’ye yiyecek ve savaş savaş ihtiyaçlarını depolamıştık. Durumu düşünüp, ciddiyetini gözönüne alarak ve sorumluluğu yüklenerek, oranın derhal boşaltılmasını istedim. Kazaklar’ın ve Ermeni gönüllülerinin korkusu o kadar çoktu ki hemen harekete geçtiler. Dediklerine göre Kazaklar ve Ermeniler, sırf öldürme zevki için, kadın ve çocukları katlediyorlardı.

Bazı ağır yaralılarımızın düşmanın eline geçmemek için, yol boyunca sürünmelerini görmek üzüntü vericiydi. Gerek Türk, gerekse Rus orduları esirlerine saygı duyup, koruyorlardı ama Kazaklar’la, Ermeni komitecileri, bizim Kürt gerillalarımız gibi, bütün ellerine düşen yaralı ve savunmasızları öldürüyorlardı. O gün öğleüstü saat birde, Başkale halkından yalnız 3-400 Ermeni kadın ve çocukla, 15 Ermeni zanaatkâr kalmıştı. O kimselerin hayatta kalmış olması, askeri atölyelerde lazım olduklarındandı. Zavallılar beni görünce ayaklarına atılıp, onları korumalara bırakmamamı, korumaların Başkale gönüllülerinin en kötülerinden seçildiklerini söylediler. Bu acınacak sahne bana o kadar dokundu ki, herkesin önünde yöneticiye, Tergawar’a kadınları, çocukları ve erkekleri sağ salım götüreceğine yemin ettirdim. İşi o kadar ciddiye aldı ki, emirlerine uymayan jandarmayı öldüreceğini söyledi. Şefik Bey’in dediklerine inanarak gitmelerine izin verdim.

Rus öncüleri Başkale'ye doğru ilerliyordu. Önden Kazaklar ve sıvı, arkadan yürüyen Ermeni gönüllüleri geliyordu. Ruslar bizden 800 m uzağa gelince, onlara birkaç kez yaylım ateşi açtık. Bizim peşimizden gelen keşif güçlerince biz Sova³'ya çekildik. Geceyi orada geçirdik. Ertesi sabah Zap Suyu'nu yüzerek geçtik ve öğleden önce Tergawar Köyü'ne vardık. (Nasturi Patriği Mar Şam'un'un oturduğu kuzeydoğudaki Qo-anes'den, birkaç saat uzaklıkta). Dik ve testere dişli sıra dağlar Türk-İran sınırını oluşturur. Bazı mevsimlerde doruklar gümüş rengindedir. Arada zümrüt gibi yeşil çayırlar vardır. Tırmanırken, dağın dibindeki boğazdan akan suyun sesi geliyordu. Neredeyse tam dik olan yamaçlarda küçük köyler vardı. Bu manzara vahşi ve yaşam olanağı olmayan yerlere, romantik bir görünüm veriyordu.

Tergawar'da tümen komutanımız, Binbaşı Köprülü Kasım Bey'le karşılaştım. Doğuştan Arnavut olan Kasım Bey'in lekesiz bir kişiliği vardı ve çok verimli ve kahraman bir askerdir. Rus ordusunu 4-5 ay Van jandarma tümeni ve vali Cevdet Bey'in Türk ve Kürt gönüllüleriyle durdurmuştu. Cesareti ve eylemleri ile Ruslar'ı o kadar korkutmuştu ki, savaşın başında Başkale'yi, Saray'ı boşaltıp, Kuzey İran'a, Tebriz'in ötesine sığınmışlardı. Tebriz Osmanlılar'ın eline geçmişti. Koşullar böyleyken, Albay Halil Bey gelmiş ve hırslı olmasından dolayı herşeyi kaybetmişti.

Başkale'de bıraktığımız yiyecekleri ve cephaneyi, kurtarmak istiyordum. Kasım'm koruyucularının en iyilerinden altmış kişi seçtim ve gönüllü olarak bana katılan bir grup subayla, mümkün mertebe, o gece baskın yapmak üzere kuzeye doğru yola çıktım. Güneş batmadan az önce Zap Suyu'nu yeniden geçtik. Gece saat dokuzda sessizce Başkale önüne geldik. Yaklaşabildiğimiz kadar yaklaştıktan sonra havaya bir yaylım ateş açtık. Beklenmeyen bu baskın, bütün Kazak garnizonunu kaçırttı. Düşmanla temas etmesi ve karşı saldırıya direnmesi için dört karakol çıkardım. Kasım

Bey'e bir mektup yazıp, kendisi ana gücüyle gelinceye kadar kenti elde tutmam için, takviye göndermesini istedim. Bu önlemler gerekliydi çünkü Başkale, Kürt Dağı geçidinin anahtarıydı ve Van'da kuşatmayı yapan güçlerimizin gerisini koruyordu. Gece-nin gerisini, eğerli atlarımızın ayaklarının dibinde geçirdik. Gece hiçbir olay olmadı. Şafak söküp, İran dağlarının beyaz doruklarını pembeye boyarken, çok uzaklarda iki düşman piyade alayının, arkalarındaki Kazak birlikleriyle bizim yönümüze geldiğini gördük. Süngülerinin parıltısı, tozlu ovada kıvrılarak gelen bu iki alayı bir yılan benzetiyordu. İstedğim takviyenin yetişemeyeceğini anladığımdan Başkale'nin önemli binalarını gazyağına buladım. Ruslar geldiğinde kenti ya alev alev yanarken ya da küllerini bulacaklardı.

Sova'ya gelirken o Ermeniler'in ne olduğunu Şefik Bey'e sormak aklıma geldi. Beni anlamaz göründü. Bir daha sordum. Hiçbir şey demeden elini yavaşça kaldırıp yakındaki bir dağın eteğindeki birçok mağarayı gösterdi. Bu kadarı kafi-ydi. Bu şerefsiz kan içici canavar, Fransa'da eğitim görmüş ve İstanbul'un en soylu ailelerinin birindendi ve üstelikte İmparatorluğun senatörüydü.

Tergawar'a geldikten bir saat sonra bir grup Kürt, görenin bir Afgan dilenci diyeceği birini getiriyorlardı. Görünüşü kuşku uyan-dırıyordu. Şefik Bey'in hiçbir çabası adamı konuşturamadı. Adamı kurşuna dizilmeye götürüyorlardı ki, benimle konuşmak istediğini işaret etmeye başladı. O zaman onu yanıma çağırdım. Yanıma gelir gelmez olağanüstü güzel bir Fransızca'yla konuşmaya başladı. Sandığımız gibi bir Ermeni casusu olmadığını kanıtlamak için Paris'i ve oradaki deneyimlerini anlatmaya başladı. Kendini bir İran prensi olarak tanıttı. Devletin gizli bir işi için dağlarda dilenci gibi dolaşıyormuş. Onu serbest bırakıp, İran sınırına kadar korumayla gönderdik.

Bir yıl sonra aynı prens, sekreteriyle birlikte beni Halep'te se-

lanlamaya geldi ve göğsüme bir İran madalyası taktı.

Gecenin gölgeleri dağların doruklarını vurunca, dar vadinin eteklerinde soluk sarı ışıklar gözükmeye başladı. Bu ışıklar İran'dan dönen ordumuzun çadırlarından gelen ışıklardı. Oraya yaklaştıkça, dağın yamacında otlayan koyun sürülerini, inekleri, katır ve atları görüyorduk. Ordugâha girdiğimiz gibi öbek öbek piyadelerin ve süvarilerin telaşla koşuştuklarını gördük. Toplar sıralanmış duruyordu. Sıra sıra beyaz çadırlardan mor ışıklar yansıyor.

Yemekten sonra Kasım Bey beni, seferi ordumuzun başkomutanı Yarbay Halil Bey'le tanıştırdı.

Halil Bey'in kim olduğunu anlatmam için, hikâyemin zaman dizinini aşmam gerekir. Halil Bey'i şimdiye kadar yaptıkları ve bugünü takip eden aylarda ne yaptığı değil, bütün askerlik yaşamı anlatıyor. Askerliği değersizdi. Buna rağmen başdüşmanım olduğu için kendisi üzerine düşünme gereksinimi duydum. Fanatik Müslüman Cevdet'in bana saygısı vardı ve askeri hizmetlerime içtenlikle teşekkür ediyordu. Beni öldürmek isteme nedeni, "devlet yararına bu Hıristiyan'ın yok edilmesi gerekir," düşüncesiydi. Halil Bey'in beni öldürmek istemesinin nedeni üzerine bu kadar hoşgörülü davranmam. Beni kıskanıyordu. Başka subaylara yaptığı muamelenin yanında bu açıkça gözüküyordu. Komuta ettiği güçleri yıktı. Talihim Halil Bey'le beni [Batı] Ermenistan'da, Mezopotamya'da ve Bağdat'ta karşı karşıya getirdi. Her karşılaşmamız zıtlaşma demekti. Bütün bu süre içerisinde onun bir vatanseverliğini ya da askerliğin görseydim kesinlikle yazardım.

Halil Bey beni Doğuluların gösterişli töreniyle kabul etti. O zamanlar Halil Bey'in 38 yaşında olması gerekir. Yapı itibariyle ince ve yakışıklıydı. Yüzbaşidan yarbaya üç yıldan az bir zamanda çıkmıştı. Buna askerlik bilgisinden çok, Enver Paşa'nın yeğeni olması neden olmuştu. (Dünya Savaşı'nda subayların üstün ye-

tenekle yükselmesi birçok haksızlıkları doğurmuştur. Özellikle İttihat ve Terakkili subayların terfi etmesi gibi. Enver ve Cemal Paşalar, parti üst kademesinden oldukları için istediklerini yapıyorlardı ve onları dizginleyecek bir güç yoktu. Padişah onların elinde oyuncaktı. Almanlar, Osmanlı sivil ve asker yönetimine karışmıyorlardı).

Halil Bey'in İstanbul'dan getirdiği güçleri Albay Nikola-i Bey yetiştirmişti. Disiplinleri ve donanımları çok iyiydi. Bu birlikler Halil Bey'in düzensizliğinden parçalandılar. Bu düzensizliği, sonunda orduda örnek oldu. Kasım'ın cephedeki başarısını kıskandığı için, Halil Bey O'nu tümeninin başından aldı. O güne kadar, adım adım Ruslar'ı kahramanca durdurmuş olan Bergiri, Sadağ ve Saray'ın yöneticilerine kendinin bulunduğu yere çekilmelerini emretti. Böylece Ruslar'ın önünü açtı. O sayede Ruslar hemen hemen bütün Van vilayetini ve Bitlis'in bir bölümünü ele geçirdi. Bu sürecin gerçek nedeni, Halil Bey'in Ruslar'la baş edememesi, başkalarının şan ve şöhreti elde etmesinin korkusuydu. Bunu birçok kişiden duydum. Halil Bey sarhoşken söylemiş. Halil Bey kıskançlığından, bir buçuk yıl Ruslar'a karşı başarıyla savaşmış komutanların hepsini harcadı. İstanbul'dan getirdiği Seferi Ordudan bir şey kalmayınca, kalan bölümü kaderine terkedip Erzurum'a gitti. Moral bozucu yönetimiyle 3. Ordunun düzenini bozdu. Orada da, başarı gösteremeyeceğini anlayınca, Kafkas Cephesini açık bırakıp, en iyi tümenlerle Mezopotamya'ya gitti. Ruslar da 3. Orduyu ezerek Erzurum vilayetinin büyük kısmını ele geçirdiler. (Mayıs 1916). O bölgeden aldığı birliklerle Halil Bey Bağdat'a gitti. Qisfon [Bağdat] savaşı sırasında Albay Nurettin Bey'in kazandığı şerefi çalmakla işe başladı. Daha sonra Mareşal Von Der Goltz Paşa'nın ölümünden yararlandı ve kendini Kut-el-Amara'nın fatihi gösterdi. Oysaki o savaş mareşalin kazancıydı, Halil Bey'in değil. Halil Bey'in orada da ipliği pazara çıktı. Ancak 6. Ordunun sonunu getirdikten sonra. Mareşal ölme-

den önce orduyu ona emanet etmişti. Mondros Ateşkesi'nden sonra Cevdet Bey ve 200 İttihatçıyla birlikte hapse atıldı. Askeri başarısızlıklarından çok Ermeni toplu-kıyımından Büyük Harp Divanı'na çıkacak.⁴

Halil Bey Türkiye'ye pahalıya mal oldu. Önce Van ve Bitlis'le birlikte, İran sınırındaki Seferi kuvveti kaybettirdi. Sonra 3. Orduyu yok etti ve Erzurum vilayetini Ruslar'a bıraktı. Sonra⁵. Orduyla, düşmana karşı hiçbir başarı göstermeden, orada kaldı. Halil Bey hiç abartısız, şişirilmiş bir üdü.

Bu arada Halil Bey Cevdet Bey'e, Van'ı kaderine bırakıp, Hoşab üzerinden Tergawar'a gelmesini emretti. Vali emre uyararak elindeki kuvvetlerle, denilen yoldan gelmeye başladı. Kürt Dağı geçidinden inerken, Deriye'de kamp kurmuş Ruslar'ın eline düştü. Ruslar Çuk Yolunu⁶ kesmişlerdi. Kazaklar'a 500 kayba mal olan kısa bir çarpışmadan sonra Cevdet Bey kendini Ruslar'dan kurtardı. Yardımına gönderdiğimiz iki tabur askerle birlikte ertesi gün Tergawar'da bize katıldı. Ondan öğrendiğimize göre, çekildikten sonra, Ermeniler kırsal alanlara dağılmış ve karşılaştıkları her Müslüman'ı yaşlı, kadın, çocuk demeden öldürmüşler. Kürtler'in bile uygulamadığı bir eylemi başlatmışlar. Çünkü Kürtler yalnız erkekleri öldürüyor ama kadınları ve çocukları öldürmüyorlarmış.

4- Enver Paşa'nın amcası olan Halil Paşa'nın askeri bir başarısı yok. Kut-el-Amara'da İngilizleri yenip, General Towsend'i esir alan Irak Cephesi Komutanı Halil Paşa sayılıyor.

5- Halil Paşa hapisten kaçıp saklanmış. Sonra Anadolu'ya geçmiş ve Mustafa Kemal Paşa tarafından yardım işlerini düzenlemesi için Rusya'ya gönderilmiştir. Bu işte yararlı olmuşsa da, Batum'da Anadolu'ya girmek için bekleyen Enver Paşa'nın yanına gitmiştir. O sıralarda Sakarya Savaşı sürmekteydi. Savaş kazanılınca Enver Paşa umudunu yitirip, Ortaasya'ya gitmiş, Halil Paşa memlekete dönüp, hiçbir eyleme girmemiş, bir kenarda kalmıştır.

6- Zap Suyu'nun geçtiği Kürt Dağları'nın adı *Doğanlı Dağları* olmuş. (ç.n)

HALİL BEY RUSLAR'IN ÖNÜNDEN ÇEKİLİYOR

Mayısın beşinde Genel Karargâhımızı Tergawar'dan Sova çevresine taşıdık. Orada Musul yolunu kapatan, çok güzel, stratejik yerleri tuttuk. Ruslar ise önümüzde siper kazıp, Hoşab ve Başkale üzerinden Van'a gitmemizi önlediler. Bitlis'e çekilmemiz için, Vastan ve Van Gölü'nün güney kıyısından gitmemiz gerekiyordu. Biraz acele etseydik, büyük çaba sarf etmeden Vastan'ı ele geçirebilirdik. Kasım Bey teklif ettiği halde, Halil Bey bu düşünceye karşı çıktı. Kasım Bey deneyimli biriydi ve durumumuzun ne kadar tehlikeli olduğunu biliyordu. Halil Bey Dilman'daki yenilgisinden sonra Ruslar'dan korkuyordu. Saldırıya geçip birliklerine bir yol açmak yerine, değerli vaktin kaybolmasına neden oldu. Ruslar'm bize saldırmasını beklerken, birçok gün geldi geçti. Bu arada Halil Bey ve kurmay kurulu, dağlarda gezinti yapıp, tavşan, yaban domuzu ve keklik avladılar.

Kürdistan'ın vahşi dağlarından alayla geçişimiz çok ilginçti. Doruklarda kartal yuvası gibi derebeyi kaleleri veya dik yamaçlara yapışmış gibi duran alçak binalı köyler vardı. Vadilerden Zap

Suyu yada kollarından biri geçiyordu. Biz 3000 m veya daha yüksekteydik. Dağların arasında yeşil bir halı gibi meralar bulunuyordu. Her tarafta beyaz ve kırmızı çiçekler görüyordum. Akarsular, çağlayanlar oluşturarak akıyordu.

Ruslar'ın gelişi Kürtler'in arasında panik yaratmıştı. Moskof gâvuru ve müttetikleri olan Ermeni gönüllülerinin önünde, Kürtler her yönde sürüleriyle kaçıyorlardı. Ruslar ve Ermeniler ellerine geçen Müslümanlar'a kesinlikle aman vermiyorlardı.

Sonunda bizi tehdit eden tehlikeyi anlayan Halil Bey, Vastan üzerinden çekilmeye karar verdi. Bu dağları tanıyanlardan oluşmuş, 12 taburluk jandarma tümenimiz öncü olacaktı. Şağmanis'te de bulunan eski Van garnizonunu yanına aldıktan sonra Vastan'a ilerleyecekti. Ordu arkalarından gelecekti. Sova'da kaldığımız altı, yedi gün boyunca bir çarpışma olmadı. Düşmanımız kuzeyde bize karşı ağ örerken, bizim sessiz durmamız işlerine geliyordu. Çekilmemizi beklemediklerinden telaşa düştüler. Derhal şiddetli bir top ateşine tuttular ve artçımıza süngü saldırısına geçtiler. Ancak bizi yerimizde tutma çalışmaları boşa gitti. Ordumuz geçecek bir yol açtı ve sonunda Berwar ve Norduz dağlarına Vastan'a gitmek üzere girdi.

16 Mayıs- Kasım'la birlikte yola çıktık. Bize karargâh subaylarımız ve bir bölük korumamız eşlik ediyordu. Şağmanis'deki Van'ın eski garnizonu bizi bekliyordu. Geceyi Kışam adlı bir köyde geçirdik. Oradakiler, ilk düşündüğümüz gibi Kürtler değildi. Onlar yarı göçebe Yahudiler'di. Dilleri yarı Kürtçe yarı Ermeniceydi. Çok eşliyidiler. Yemekten sonra onlarla konuşma olanağım oldu. İleri gelenlerinden, Nebukadnezar zamanında Yahudiler'in Babilistan'dan göçünü öğrendim. Sanki dün olmuş gibi anlattılar. Elllerinde *Tevrat*'ın ilk beş kitabı vardı. Bu belge gül ağacından bir çubuğa sarılmış uzun bir yazıydı. Başka bir belgede de, bilmediğim harflerle yazılmışlar vardı. Kışam'a ilaveten yarı

göçer başka Yahudi köyleri de varmış. Bunlar Hartoş [Artuş] ve [kuzeydoğu] Turabdin Dağları'nın eteklerindeymişler ve Yezidiler, Kürtler ve Nasturiler'le çok iyi geçiniyorlarmış.

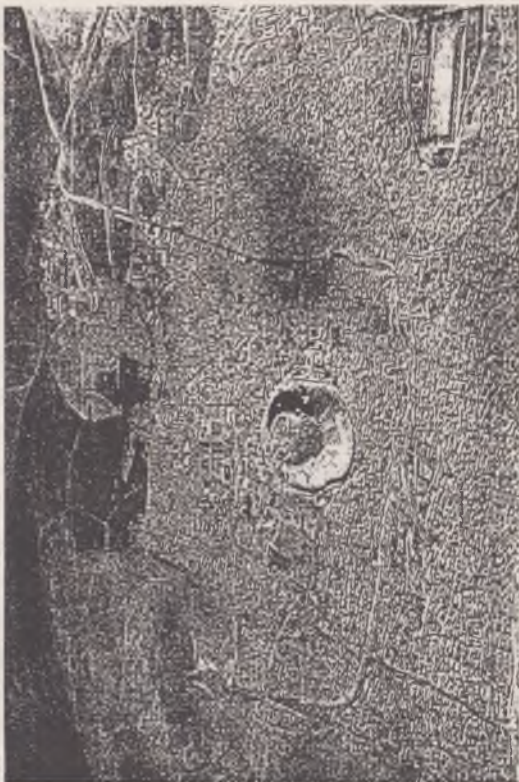
27 Mayıs- Ertesi günü, dik bir doruğu aştık. Doruğun sağındaki solundaki derin uçurumların yanından geçerken, atlarımızdan inip dizginlerinden çıktık. Ertesi gün öğleden sonra adını anımsamadığım zavallı bir köyde, bizim şişman doktor binbaşımızı önünde çok güzel yiyecekler serilmiş, bizi beklerken bulduk. Geceyi orada, Timurlenk'in kaldığı bir kalenin yıkıntıları arasında geçirdik. Oradan geçen yol bir kraliyet şosesiydi. Yolda taş piramitlere rastladık. Her biri deve kuşu yumurtası büyüklüğündeki taşlar üst üste konmuştu. Bu yöntemle Yakındoğu'da orduların güçleri hesaplanırdı. Talimname olarak bilinen bu yöntem, Kafkasya'nın bazı yerleriyle Kuzey İran'da kullanılmaktadır.

29 Mayıs- Nihayet Şağmanis'e geldik. Van kuşatmasından dostlarımı, özellikle Ahmet ve Burhanettin Beyler'i buldum. Canbulat Bey Ruslar'a karşı bir yerlerde savaşıırken düşmüş. Buna çok üzüldüm. Ertesi gün öncünün süvarisiyle birlikte harekete geçtim. Vastan'a yol, Kasrik geçidinden geçiyordu. Biz orayı bir gece önce, 200-330 kişi göndererek işgal etmiştik. Bu yoldan sağ yanımızı koruyorduk. Kasrik Köyü'ne yaklaştığımızda, piyade silahlarının ateş ettiğini duyduk. Bir zamandan sonra da aralıksız top sesleri gelmeye başladı ve biz ilerledikçe de gürültüsü arttı. Bu gürültünün nedeni, geçitteki küçük garnizonumuza, Van'dan gelen Ruslar'la Ermeni gönüllülerinin saldırısıydı. Onların birleşik güçleri, 3-4000 piyade ve 800 Kazak'tan az değildi. Ellerinde üç veya dört dağ topu bataryası vardı. Çıplak bir tepenin üzerinde umutsuzca çarpışan kahramanlarımızı kurtarmak için Erzurum taburunu ilerlettim. Bu tabur birden düşmanın sağ yanına saldırdı. Musul taburu da, düşman topçusuna ateş edebileceği bazı yüksekliklere geçti. Bir buçuk saatlik bir çarpışmadan sonra, geçit yi-

ne elimizdeydi. Akşam basmadan, çarpışmayı kesin olarak kazanmıştık. Bu anda Kasım Bey'den bir not geldi. Bana Kasrik'i bırakıp, kuvvetlerimle birlikte kendisiyle X'te buluşmamı istiyordu. Başka bir yöne gidecektik. Bu emir olmasaydı sabaha Vastan'ı, ertesi gün de Van'ı almış olurduk. Düşman, ordumuz tarafından takip edileceği düşüncesiyle, yoğun bir biçimde kuzeye çekiliyordu.

Gece saat ondan önce Kasım'la buluştuk. Ondan öğrendiğime göre bu emir Halil Bey'den gelmişti. Ordumuzun durumu kötü olduğundan onu acele yardıma çağırıyordu. Sova'dan çekilmesini önlemek için şiddetli bir süngü hücumu yapmışlardı. Ruslar'ın kaybı da 600'den az değildi. Ruslar onları süvariyle takip ediyormuş. Buna göre Halil Bey'in ordusu Mergawar'ın dışında Ruslar'ca sarılmıştı. Onları kurtarmak için sağ yanlarını tehdit etmeliydik. Bu eylemi Perpeledan üzerinden gece yürüyüşüyle gerçekleştirdik. Uçurumlardan geçerken birkaç atımızı kaybettik. O kadar karanlıktı ki, uçurumlara düşmemek için atlarımızın kuyruklarını tutmuş yayan yürüyorduk. Atlar kılavuzumuzdu. Bu unutulmaz yolculukta, tümenimizin gerçek değerini gördüm ve askerlerin deneyimlerini beğendim. Jandarmalarımızın çoğu eski komiteci ve haydutlardı. İstenmeyenler olarak sınırlardan sürgün edilmişlerdi. Elimizde kuzu gibi olmuşlardı, çünkü en ufak başkaldırmanın cezası ölümdü. Kasım Bey onlardan 40'ına, ölüm emri vermiş hatta birkaçını eliyle öldürmüştü. Ben bile kargaşayı ve talanı önlemek için elimde tabanca ve kılıçla dolaşıyordum. Tümenimiz her bakımdan seçkin bir tümendi. Hepsi araziden yararlanmayı biliyor, emir vermeden dahi nasıl davranacaklarını biliyorlardı. Bu jandarmalar hiçbir zaman, en gergin anlarda bile düzeni bozmadılar. Yenilgiden sonra asla kaçmadılar, yüzleri düşmana dönük geri çekildiler.

Akşam vakti Perpeledan Köyü'nün önündeki, Sadağ Suyu'nun

Halep'in uçaktan görünüşü

üzerinde bulunan tahta köprüye geldik. Çevreden Kürtler, peşlerinde Kazaklar, akın akın geliyorlardı. Birliklerinde büyük koyun ve keçi sürülerini de getiriyorlardı. Köprü başında geçmek için kavga ediyorlar birbirlerine bıçak gösteriyorlardı. Oradaki gürültü anlatılamazdı. Tümenimiz onların arasından acele geçmeye çalıştı. Halil Bey'in kurtuluşu bizim kuvvetlere bağlıydı. Bizim artçı kuvvetimiz köprüyü geçince, Kürtler köprüye saldırdılar. Köprü bu yüke dayanamadı ve çöktü. Su kırmızı akmaya başladı.

Geceyi Perpeledan'da Halil Beyden haber bekleyerek geçirdik. Bir haber gelmedi. Sabah uzaktan gelen silah ve kesintisiz makineli tüfek sesleriyle uyandık. 15 dakika sonra, uzakta ordumuzun araba kafilesini gördük. Dik bir dağdan kıvrılarak iniyorlardı. Peşlerinden çeşitli savaş birlikleri düzenli olarak yürüyorlardı. Yaylım ateşlerinin gürültüsü olmasaydı, kimse düşman süvarileri takip ediyor, sıkıştırıyor demezdi. Birliklerimize gidip onlara katılmalarını söyledik. Birden yolun ortasından giden bir birlik görüp şaşırdık. Bu Halil Bey'in korumasıymış. Onbeş dakika sonra kendisi de aramıza gelip atından indi. Kendini bizim tümenin koruması altında bulmaktan memnundu.

Bu arada artçımızla düşman arasında ciddi bir çarpışma başlamıştı. Irmağın öteki tarafındaki Mergawar ve Çilkeri köylerine yerleşen Rıflar, birkaç Kazak alayından oluşmuştu. Bunlar atlarının terkisinde, usta nişancı, piyade erlerini taşıyorlardı. Bunların adedi süvari taburları kadardı. Süvariler bu usta atıcıları yolda uygun yerlerde bırakıyorlardı. Usta nişancılar, süvari saldırısını ateş ederek destekliyorlardı. Kazaklar'ın manevralarını seyretmek ilgi çekiciydi. Usta nişancıların korumasında bize saldırıyorlar veya dağlarda kayboluyorlar ve birden yanımızda ortaya çıkıyorlardı. Orada makineli tüfeklerimiz onları bekliyordu. O zaman geri kaçıyorlardı. Bütün bunlar aklıma yıllar önce Rus-Japon Savaşı'ndaki çatışmamı getirdi. Öğleden sonra saat bir buçukta top-

çumuz da eyleme geçti. Düşman geri çekilip Mergawar Köyü'ne yerleşti ve orasını güçlendirdi. Bununla birlikte bir yada iki tabur ırmağı geçmiş ve bazı yamaçlara ve oyuklara yerleşmişti. Oralar benim komutam altındaki birliklerin ateşi altındaydı. Orası cephemizin sol kanadının en ucuydu. Aramızdaki açıklık 300 m idi. Sonunda çekilip, yok edilmemek için güneşin batışını beklediler. Dağın dikliğinden dolayı göremediğimiz, bir çukura sığınmış Sibiry Kazakları da varmış. Bizim onları gördüğümüzü anlayınca ve bizim usta askerlerimizin mermileri üzerlerine yağmur gibi yağınca karışık biçimde kaçmaya başladılar. Karşı dağın eteklerini dört nala çıkıyorlardı. Hızlarına ve aramızdaki açıklığın 800 m olmasına rağmen, yine de onlara kayıp verdirdik. Kazaklar'ın atları arasında birçok beyaz ve gri renkli atların bulunması, aralarında Ermeni gönüllülerin olduğunu düşündürüyordu. Bütün Kazaklar, özellikle Sibiry Kazakları siyah atlar kullanırlar.

Gece düşman süvarisi atlarının terkisinde piyadeler, Mergawar'ın birkaç kilometre gerisine çekildi. Bir gece saldırısı yapacağımızı düşünmüşlerdi. Ertesi gün top menziline dışı bizi izlemek için, gelip baktılar. Düşman piyadesinin gerisi gece gelip, Sadağ yolunu ele geçirmişti. Böylece bizim Van üzerinden Bitlis'e gitme yolumuzu kesmişlerdi. Dolayısıyla Rus ordusunun bizi kuşattığını anladık. Ruslar önümüzde ve iki yanımızdaydı. Yukarı Botan'ın daha bilinmeyen yerlerindeki bir kar fırtınası bizi şaşırttı ve özellikle gece çok üzdü. Bu fırtına atlarımızı da etkiledi. Norduz ve Berwar dağlarını aşarken hayvanlar tükenmişti.

Ertesi sabah silah sesleriyle uyandım ve düşman baskını sandım. Ama öyle değilmiş. Silahlar yolunu bulamayan iki ayıya atılıyormuş. Ayılar kamptan çıkışı ararken, yolları mutfağa düşmüş. Yerimiz deniz seviyesinden 3000 m ya da fazla yükseklikteydi. Isı derecesi Sibiry'daki kadardı. Durumumuz çok güçtü. Noro adındaki bir eşkıyadan, gökten gelir gibi bir yardım gelmeseydi

daha da kötü olurdu. Noro ünlü bir Kürt eşkıyasıydı ve ünlü eşkıya Murmuhi'nin birinci adamıydı. Başındaki ölüm cezasından kurtulmak için, bizi buz tutmuş Botan ve Cudi Çöllerinden Siirt'e götürecekti. Onun sözüne inanıp, bilinmeyen büyük bir bölgeden geçmeye başladık. Cevdet Bey'e göre oradan geçen ilk yabancıydım.

5 Haziran- Gece kar yağdı ve şiddetli bir fırtına çıktı. 200 askerle bazı yük hayvanlarımız donarak öldü. Altının sabahında tümenimiz yürüyüşe geçti. Ordunun artçısıydık. Ruslar bizi bir süre takip ettiler sonra bıraktılar. O gün öğleden sonra çok güzel bir vadiye indik. Yüksek dağların koruması altında, parlak renkli meralar, çiçek açan bahçeler vardı ve üç-dört köy meyve ağaçlarıyla doluydu. Her yer bomboştu. Oradakiler geleceğimizi duyunca kaçmışlardı. Vadinin girişinde bir su değirmeni vardı. Sahibi silah seslerini duyunca, un yüklü eşeklerini bırakıp kaçmıştı. Gün doğunca, karla kaplı sıra dağları tırmanmaya başladık. Bilinmeyen bir arazinin ortasındaydık.

İkinci üstü, 4-5 m derinliğinde sıkıştırılmış karla kaplı bir geçitten geçtik. Kısa bir süre sonra dağın güney yüzünden inmeye başladık. Kırmızı suları, kayalıklardan ve yamaçlardan büyük bir gürültüyle akan ve büyük buz parçaları taşıyan, birçok çağlayanın yolunu takip ettik. O gün ve ertesi gün yiyecek yokluğu kendini duyurdu. Kokulu bir otu yemek zorunluluğunda kaldık. Kürtler bu otu, soğan tadından dolayı, peynir yapmakta kullanıyorlarmış. İndikçe bitkiler çoğalıyordu. Geceyi çok büyük ateşlerin karşısında geçirdik. Pelerinime sarılmış dinlenirken, bizi çeviren gölgeli doruklardan gelen bir uluma sesi, gecenin sessizliğini bozdu. Ateşin çevresinde toplanmış Kürtler'imiz o sesi duyunca çok korktular ve Allah onları dorukların şeytanından korusun diye dualar okumaya başladılar. Ben ses tonundan onun bir panter olmasından kuşkulandım. Bu bağırış ve uzaktan gelen kurt ulumaları Ke-

lihan'ı geçtiğimizi ve o yörenin, insanların yönetiminde olmayıp, hayvanlar dünyasına ait olduğunu hatırlattı.

7 Haziran- Uzun yamacı inmeyi sürdürdük. Sonunda, ikindi-üstü Kürtler'ce Mezra denilen geniş bir vadiye indik. Vadiyi kuzeyden güneye kesen bir ırmak vardı. Botan Suyu olduğunu sanıyorum. Hakkari bölgesinin güneşte pırlanta gibi parlayan, gümüş rengindeki dağlarını hiç unutmayacağım. Buralar yalnız Kürtler ve Yezidiler'ce bilinir. Onlar yaz aylarında sürülerini otlatmak ve ceviz toplamak için buraları kullanırlar. Geri kalan sekiz ay karla kaplıdırlar. O ikindi, ırmaktan geçerken develerimizin yararını gördüm. Hızla akıp giden ve boyunlarına gelen suyu defalarca yükleriyle geçtiler. Aksi takdirde cephane ve topları geride bırakacaktık, çünkü su atlarla katırların boyunu aştığından yüzmeleri gerekecekti.

Çevremizdekinden daha güzel bir manzara olamazdı. Mavisimli dünyamızda, güneyde Turabdin Dağları kar beyazı olarak yükseliyordu. Doğuda Cudi Dağı parlayan doruklarıyla orada duruyordu. Nuh'un gemisi orada karaya çıkmıştı.

Ondan sonra kara rastlamadık. Bazalt çölleri ve lav arazisinden geçiyorduk. Hayvanlarımız yürüyemiyor ve topallıyordu. Halil Bey'in nakil vasıtasızlığından bıraktığı hasta ve yaralıları da topluyorduk. Birçok kez bu hayvanlara acıdığımdan cephane yüklerini terk ettim.

9 Haziran- Cudi Dağı'nın eteğinden, doğudan batıya geçtik. Saat dörtte Xişgir Kasabası'nda Kasım'la birlikte atlarımızdan indik. Bu kasaba uzaktan çiçeklerin ve fındık ağaçlarının arasında bir vaha gibi duruyordu. Halil Bey'i orada bulduk. Güzel bir evin avlusunda, yalınayak bir halının üzerine uzanmıştı. Dalkavuklarının arasında rakı içiyordu. Bizim gelişimiz Albay İshak Bey'le, ünlü hatip Ömer Naci Bey'in gelişiyile çakişmıştı. İtalya'nın savaşa katıldığını yeni öğrenmiştik. Ömer Naci'yle birlikte Türki-

ye'nin savaşa girdiği saate küfür ediyorlardı. Düşüncelerine göre ne pahasına olursa olsun Bağlaşıklarla ayrı barış yapmalıydık. Tartışma kızıştıkça, düşmanın adını duyunca kaçtığı Kasım gibi birinin, Halil Bey'e uymasını üzümlere seyreliyordum.

Kasabaya, adamlarıma yiyecek bulmak için döndüğümde, çarşıdaki dükkanları boşalmış buldum. Halil Bey'in askerleri ne varsa alıp götürmüşler götüremediklerini de yerlere atıp dağıtmışlardı.

Ertesi gün susuz bir bölgeden geçtik. Çevre esmer kireç taşı tepelerle kaplıydı. Bana Kasanare savanlarının çevresindeki Ant Dağları'nı hatırlattı. Saat 11'de Ambar ve Gundeş köylerine varmıştık. Askerlerimizden silah çaldıkları bahanesiyle Halil Bey, o köyleri yaktı. Irmağın kıyısına yakın yerde birçok Kürt'ün darağaçlarından sallandığını gördüm. Daha ileride, dağlara saklanmış 20 Ermeni'yi adamlarımız buldu. Kendilerini Nasturi göstermeye çalışmışlar. Onları artçımız aldı. Yürüyüşe geçtikten sonra duyduğum silah sesleri Ermeniler'in sonu üzerine bilgi verdi.

O gece iyi uyuyamadım. Pireler ve şiddetli ishal yüzünden. Tifüs olmaktan korkuyordum. O bölgede keneler ve eşekarısı sürüleri vardı. Hayvanlarımıza hiç rahat vermiyorlardı. Karlı dağlardan, birden sıcak bölge olan Yukarı Mezopotamya'ya, Cizre'ye gelmiştik.

12 Haziran- Dicle'nin bir kolu olan Botan Suyu'nu, Sam'an Köprüsü'nden geçtik. Orada Kazaklar'la aramızda çatışma çıktı. O gün Bitlis vilayetine girmiş olduk. Aynı gün yollarımız ayrıldı. Cevdet Bey'in yardımıyla Siirt, Bitlis, Muş ve Sason toplu-kıyımlarını gerçekleştirmek üzere Halil Bey, ordusuyla kuzeye doğru yürüdü. Ben Hristiyanlar'a yapılan toplu-kıyımlardan tiksiniyordum. O nedenle Van Jandarma Tümeninin geçici kurmay başkanlığından istifa ettim. İstifam kabul edildi. Yeni görevimi öğrenmek için Genel Karargâha gidecektim.

Karargâha gitmeden çok karanlık bir geceden yararlanarak ve jandarmalarından birinin giysisini giyerek, Bitlis'e gittim. Amacım hemşire Martha'yla Miss Mac Laren'in ne olduğunu öğrenmekti. Onları bulamadım ve şafak sökmeden dönüp, korumalarımı toplamak zorunluluğundaydım. Onlar beni Varkan adlı bir köyde bekliyorlardı. Oranın belediye başkanı yemekte beni şaşırttı. İstanbul'dan gelen son habere göre Alman İmparatoru Müslüman olmuşmuş.

Siirt yolunda, Başkale gönüllü taburunun subayları beni geçtiler. Hemen büyük bir memnuniyetle Bitlis'teki hükûmet güçlerinin toplu-kıyım için herşeyi hazırladığını ve Halil Bey'in gelmesinin beklendiğini anlattılar. Belki Türkçe'yi öğrendiğim için Türkler beni arkadaşları gibi gördüklerinden, eğer Siirt'teki büyük toplu-kıyımı görmek istersem acele etmem gerektiğini söylediler. Cevdet Bey Genel Vali olduğundan toplu-kıyımın o aralık başlamış olması gerekirdi.

18 Haziran- Siirt'e, öğle olmadan girdik. Çevrede sığırlar ve mandalar otliyordu. Bir grup tüylü deve de bir su kenarında uyuyordu. Bu kır manzarasının ruhuma verdiği sükunet şose kenarında gördüğüm manzarayla bozuldu. Bu yamaç, binlerce yarı çıplak ve hâlâ kanayan cesetlerle dolmuştu. Cesetler öbek halinde yada ölüm halinde birbirine sarılmış olarak yatıyordu. Babalar, kardeşler, oğullar ve torunlar orada vuruldukları gibi yatıyorlardı. Akbabalar başlarına birikmişti. Köpekler bağırsakları parçalıyorlardı.

Gördüğümden üzülerək ve atlarımızla kadvraların üzerinden atlayarak, adamlarımla Siirt'e girdim. Polis ve halk Hıristiyanlar'ın evlerini talan ediyordu. Hükûmet konağında mutasarrıfların toplantısı yapıliyordu. Başkan, yerel jandarmaların subayı Nesim Efendi'ydi. Toplu-kıyımı kendisi yönetmişti. Konuşmalarından anladığım kadarıyla toplu-kıyım bir gün önce Cevdet Bey'ce düzenlenmişti. Cevdet Bey o sabah Bitlis'e yola çıkmıştı. Başkaleli

subayların söylediği toplu-kıyımı gerçekleştirecekti. Mutasarrıfların biri çok iyi bir dostumdu. Bir sır olarak Halil Bey'in benim için ölüm hükmünü verdiğini söyledi. Daha sonraları İstanbul'da ve dışarıda, olanları açıklayacağımdan korkuyorlardı. Hiçbir Hıristiyan'ın görmemesi gereken şeyleri ben orduda görmüştüm.

Bu arada ben, kovulan bir Nasturi'nin [Kildani'nin] evine yerleşmiştim. Döşeme olarak birkaç kırık iskemleden başka bir şey kalmamıştı. Duvarlar ve zeminde kan lekeleri vardı. Unutulmuş bir köşede, bir İngilizce sözlükle Meryem Ana'nın küçük bir resmini buldum. Herhalde onları bir çocuk saklamıştı. Biraz dinlendikten sonra Askeri Gazinoya gittim. Van'ın kuşatmasında emrimde çarpışmış subaylar beni bekliyordu. Orada onlarla dostça konuşurken, Siirt'te olan biteni gözlüyordum. Jandarmaların saygıdeğer yaşlı bir adamı götürdüklerini gülümseyerek görüyordum. Siyah cüppesi ve mor başlığı onun Nasturi başpiskoposu⁸ olduğunu anlatıyordu. Alnından kan akıp, yanaklarından gözyaşı gibi süzülüyordu. Bizi geçerken gözlerini bana dikti. Sanki benim de Hıristiyan olduğumu anlamış gibi. Karşımızdaki tepeye yürümeye devam etti. Oraya varınca kollarını kavuşturup durdu. Sonra vurulup düştü. Daha sonra başka bir kalabalık, birkaç çocukla yaşlı adamın cesetlerini çekiyordu. Çekilen cesetlerin başları Arnavut kaldırımına çarpıyordu. Yanlarından geçenler yüzlerine tükürüyordu. Cesetleri çekenler küfür ediyordu. Böylece gözlerimin önünden en üzüntülü ve kanlı sahneler geçiyordu. Bu sahnelerden dolayı Halil Paşa'nın alt himayesinde çalışmamaya kendi kendime karar verdim. Halil Paşa'nın subaylarının gösterdiği nezaket ve arkadaşığa diyecek yoktu. Ben de onlara karşılık veriyordum. Bir deyim vardı "Türk gülümsediği zaman dikkatli ol!" Onlarla Gazinoya girmeden mutasarrıf dostumdan, bu gece çıkacağım yolculuğu bitiremeyeceğimi öğrenmiştim. İki, üç günlük mesafede, belirli bir köprüde, eşkıyalar yada Ermeniler tarafından pusuya düşürülecektim. Bu eşkıyalar veya Ermeniler, önceden beni

Uniformalı dervişler

beklemek üzere gönderilmişlerdi. Başka bir ima da emir erim Tahsin Çavuş'tan geldi. Burada söylemiş olayım, savaşta Tahsin Çavuş'un bağılılığına çok şey borçluyum. Kendisi uzun boylu adaleli bir vahşi Arnavut'tu. Hiçbir zaman benim efendim olamayacağını anlayıncaya kadar, ilk başta canımı sıktı. Sonra onun gözünün bebeği oldum.

Akşam üzeri gazinodan çıktım. O köprünün yoluna girdim. Eğer Halep'e varacaksam kimsenin gitmediği vahşi araziden geçecektim. Halep'te Osmanlı ordusundan ayrılacak yada başka bir görev kabul edecektim. Kahve arkadaşlarım beni gülümseyerek uğurladılar. Bana eşlik etmek üzere yedi jandarma eri seçtim. Onlar ve Tahsin'le birlikte atlarımızı mahmuzladık. Zaman önemliydi. Üç yada dört gün içerisinde benim köprüden geçmeyip yolu değiştirdiğim haberi Halil Bey'e ulaşırdı. Bu durum onu alarma geçirirdi. Benim onun kurgusunu anlamış olmam ve açıklayabileceğim korkusu, onu tedirgin edecekti. O zaman peşime düşüp, beni vurduracaktı.

Gece olmuştu ve ay gümüş bir disk gibi yavaş yavaş palmiye ağaçlarının üzerinden yükseliyordu. Uzaklardan Cami minareleri sihirli kaleler gibi görünüyordu. Zaman zaman uzaklardan bir boru sesi veya bir çakal çığlığı geliyordu.

Ertesi sabah güneş yükseldiğinde Siirt kentinden uzaklaşmıştım. Tuttuğum yolu kimse bilmiyordu. Öğleüstü hızlı akan bir ırmağı Kürtler'in yardımıyla geçtik. Bizi karşı kıyıya geçiren Kürtler, kalleşçe saldırmaya kalktı. Onların planını anlayacak kadar ön görüşümüz vardı. İlk yaylın ateşimizle kumların üzerine uzandılar. O zamanlar oralarda insan yaşamının değeri yoktu. Biri gülümseyip altın dişini gösterirse, Kürtler onu bıçaklayıp, altın dişini sökmek için günlerce takip ederlerdi. Gece basmadan az önce Sosayda adlı bir köye geldik. Orada sağır ve dilsiz Şeyh Muhammet Şefik oturuyordu. O, ovaya yayılmış 70 köyün sahibiydi.

Van'da bizimle birlikte savaşırmış, sonradan çıkarı için düşman tarafına geçmişti.

Şeyh Muhammet Şefik'in orada olmadığı bahanesiyle Kürtler beni kabul etmek istemediler. Aslında beni yürümeye zorlayıp, gece çölde jandarma koruyucularıyla birlikte öldürmek istediler. Kendisini saklandığı yerden çıkarıp, Mavzer tabancamı karnına dayayınca, sağır dilsiz Şeyh düşüncesini değiştirdi. Hemen kendi evini teklif etti. Kürtler'in ikiyüzlülüğünü bildiğimden onun teklifini kabul etmedim. Hepsinden yüksek damı olan tek bir ev seçtim. Atları avluya bağladım. Üç jandarmayı orada yatırdım, diğer dördüyle de üst katta ben yattım. Saldırı olduğunda, yaşamlarımızı pahalı satma kararı aldık. Yemek yedikten sonra damdan etrafı seyrettim. Doğuda Cudi Dağı'nın dorukları görünüyordu. Güneyde Sason ve Antok sıra dağları ufku kaplıyordu. Yukarı Dicleli Ermeniler 1896 yılında, Ali Paşa'nın Türk-Kürt güçlerine, başarıyla karşı gelmişlerdi. Beş hafta sonra Bitlis vilayetinin bütün Hristiyanları, Kürtler'in yatağanları ve Cevdet Bey'in gönüllülerinin mermileriyle öldürüleceklerdi. Cevdet öldürmeyi sevdiği için öldürmüyordu ama memleketine ve özellikle dinine hizmet ettiğine inanıyordu. Aynı bağnaz duygularla 1099 yılında, Godfrey de Bouillon'un buyruğuyla, Kudüs halkından 80.000 İbrani ve Müslüman kılıçtan geçirilmişti. Bu dağlar ve ovalarda her yıkıntı, bana Romalılar'la Persler arasındaki savaşları ve Pers süvarisinin Romalılar'ı titreten saldırılarını hatırlatıyordu.

Kürtler'le diğer Mezopotamyalılar, yazın düz damlarda uyurlar. O gece kimse damda uyumuyordu. Birkaç kişi namaz kılıyor gibi yapıp, bizi gözetliyordu. Bir şeylerin döndüğünden emindim. Boş bulunup yakalanmamak için önlemlerimi aldım ve saldırıyı beklemeye başladım. Yakındaki damlardan birinden düdük sesine benzer değişik bir ses duyduğumda daha gece yarısı değildi. Avludakileri uyarmak için havaya bir el ateş ettim. O tek el silah

Kürtler için bir işaret oldu. Üzerimize derhal güçlü bir ateş açtılar ve bu ateş gün doğana kadar sürdü. Çarpışmanın sesiyle harekete geçen, dağlarda saklanan bir avuç Türk asker kaçağı, bize doğru ata binmiş olarak geldiler. Her yandan Kürtler'in ateş ettiğini gören asker kaçakları korkup, tekrar dağların yolunu tuttular. Bu sefer Kürtler onların peşine takıldı. Hepsini yakalayıp öldürdüler. Biz de fırsattan yararlanıp, dört adamımız yaralı olduğu halde, atlarımıza atladık. Geceyi geçirdiğimiz evi ateşe verdik, sonra Muhammed Şefik'in evine iki kere yaylım ateşi açtık. Kalabalığın arasından kılıcımın ve tabancanın yardımıyla yol açıp, atlarımızı dört nala sürdük.

Sabah daha güzel olamazdı. Bu güzelliği, duman çıkan yıkıntı haline gelmiş Hıristiyan köyleriyle leş kokuları bozuyordu. Kürtler şaşkınlıklarını gidermiş ve bizi uzakça bir mesafeden çok hızlı atlarıyla takip ediyorlardı. Gerek verdiğimiz ders ve gerekse Sak Kasabası'nın yakınlığı akıllarını başlarına getirdi. Dönüp, bir toz bulutu çıkartarak kayboldular.

Kasabanın kaymakamı din değiştirmiş bir Bulgar olup, eski bir dostumdu. Kollarını açarak beni karşıladı. Cevdet Bey'in çektiği acele telgrafı gösterdi. Cevdet Bey benim oradan geçip geçmediğimi soruyordu. Arkadaşıma güvendiğimden ona durumumu anlattım. Cevdet Bey'e beni görmediklerine dair yanıt verildi.

Kaymakamlıkta yemek yerken pazar yerinde dinlenen birkaç yüz Hıristiyan kadın ve çocuk gördüm. Çökmüş yanakları ve gözleriyle iskelet gibiydiler. Hepsi de genç olan kadınların bir kısmı anaydı. Kollarındaki çocukları da iskelet gibiydi. Aralarından biri delirmişti. Çürümekte olan, yeni doğmuş bir bebeğin cesedinin yanma çökmüştü. Başka bir kadın yere düşüp, ölmüştü. İki kızı onu uyuyor sanıp uyandırmaya çalışıyorlardı. Onun da yanında, koruma erinin vurduğu çok genç bir kız, bir kan gölü içinde ölüyordu. Kırbacımla sağa-sola vurarak etrafına toplanmış Kürt jan-

damarlar arasından kendime bir yol açtım ve ateşli dudaklarına bir bardak su verdim. Ölmeden önce elimi öptü.

Gitme vakti gelince, bu zavallılar birbiri arkasına ayağa kalkıp, onları koruyan bir grup jandarma arasında yürümeye başladılar. Peşlerinden bir grup Kürt yürüyordu. Korumalar Kürtler'e taş atıp uzaklaştırmaya çalıştılar ama başaramadılar.

Daha sonraları hükûmet sekreterine bütün bunları anlattığımda, o hafta, benzer kabilelerin Sinan'a doğru gittiklerini, ama hiçbirinin gidecekleri yere varamadığını söyledi. Nedenini sordüğümde "Allah büyük ve çok güçlüdür" diye yanıtladı.

Orada yirmi dört saat dinlendikten sonra, yürüyüşümüze başladık. Mezopotamya güneşi bir mısır okyanusunun üzerinde parlıyordu. İleride Dicle'nin bir kolu olan Batman Suyu'nun parıltısı görünüyordu. Öğleüstü Dicle'yi bir salla geçtik. Saat birde, 36. Tümenin öncüsü mızraklı bir süvari birliğiyle karşılaştık. Tümen Kurmay Albay Singh Bey'in¹ komutasındaydı. Kendisi İstanbul'daki Harp Akademisi'nden olduğu gibi, aynı zamanda sevimli biriydi. Çok güzel Almanca konuşuyordu. Bütün bu yüksek niteliklerine ve Halil Bey'in öğretmenliğini yapmış olmasına rağmen, Halil Bey tarafından rütbesi indirildi ve komutanlığı alındı. Nedeni Halil Bey'in kıskançlığıydı.

Geceyi Sinan'da geçirdik. Oranın muhtarı kızıl saçlı bir Arap genciydi. Çok meraklı olması, başından beri hoşuma gitmedi. Bütün aşağı tabaka Araplar'da bu merak vardır. Benim toplu-kıyımlar üzerine düşüncemi öğrenmek istedi. Ben de "Bir asker olarak beni ilgilendirmedigini" söyledim. Böyle dememe rağmen alçak sesle katibine, İstanbul'daki Harbiye Nazırı'na (Savaş Bakanı) geldiğime ve herşeyi bildiğime dair telgraf çekmesini söyledi. O, anda öyle şeyler hissettim ki... Yine de anlamazlıktan geldim. Veda ettiğimde gelişigüzel, "Musul'a, Ridvan, 'Akrab Köprüsü ve Cizre üzerinden gideceğimden, erken kalkmam gerektiğini söy-

ledim. Gerçekten de bu yolu tuttum ama birkaç saat sonra batıya döndüm ve erkenden Badıl'a varıp geceyi orada geçirdim.

Badıl'm belediye reisi Çerkez'di ve ketum biriydi. Beni evinde misafir etti. Ertesi sabah uğurlarken "Herşeyi biliyorum ama korkma" dedi. Korkmuyordum çünkü onun konuğu olmuştum ve bir Çerkez için konuk kutsaldı.

25 Haziran- O gün, Cevdet Bey, Kagikyan Efendi'yle birlikte, Bitlis'in 200 ileri gelen Ermeni'sini, onlardan 5000 altın lira sızdırdıktan sonra astı. Bu parayı Halil Bey'le aralarında paylaştılar. Bununla da kalmayarak, kentteki bütün erkek Ermeniler'in 50 kişilik gruplar halinde civardaki dağlarda yalnız bir yere götürülerek, mezarlarını kazdırdıktan sonra öldürülmeleri emrini verdi. Asker atölyelerinde gerekli olan bir avuç Ermeni ustayı öldürmedi. Genç kadınlar, ayak takımı arasında bölüşüldüler ve yaşlılarla, 12 yaşından aşağı çocuklar sürgün edildi. Bitlis kenti ve çevresinde 15.000 kadar Ermeni, bir günde yok edildi.

Bitlis'te oturan yabancı bir kadın, 23 Haziran 1915 tarihli bir mektupta, "Ermeni erkeklerini hapse attıktan sonra, Türkler kadınları göçe başlattılar. Bunu görünce, valiye gidip onlara acımasını söyledim. Valinin dediğine göre, buyruk Halil Bey'den olduğundan, değiştirilmesi elinden gelmemektedir." diye yazmıştı. O bayan Halil Bey'e yazmış ama bir yanıt alamamış. Mantıksal nedenlerime göre bu hanım, daha önce yazmış olduğum hemşire Martha olacaktır.

Bitlis toplu-kıyımından kurtulan talihli Ermeniler, Muş bölgesindekilere sığındılar. Silvan ve Beşiri'nin Ermenileri, Belekli, Bekranlı ve Şegolu Kürtler tarafından sıkıştırılınca, adım adım Sason ve Antok sıra dağlarına çekilmişler. Sıkıca takip edilen, erkek, kadın, çocuk 30.000 kadar kişi, Kürtler'in ve Cevdet Bey'in eline geçmemek için kendilerini uçurumlardan aşağı attılar. Halil Bey, yenildiği Dilman Savaşında Hristiyanlar'ın Ruslar'a yardı-

minin ve daha sonra Van'ın düşmesinin öcünü almak için Cevdet Bey'i kullanıyordu. Bitlis'teki Ermeniler'i, Kildaniler'i, Nasturiler'i yok ettikten sonra Cevdet Bey, Yarbay Kasım Bey'i yanına alarak, Muş ovasındaki asileri cezalandırmaya gitti.

Muş'ta ve ona bağlı yerlerde, jandarma birlikleri ve Kürt aşiretlerini kullanarak çevreyle bütün iletişimi kesti. Cevdet Bey adeti olduğu üzere, önce para sızdırdı. Sonradan yaptıklarıyla, Muş ovasındaki 80 ila 100 Hristiyan köyü ile Muş içindeki Ermeniler ayaklandı. Orada da Ermeniler stratejik hata yaptılar. Önemli binalara ve kiliselere sığındılar. Osmanlı topçusu oraları yıktı. Onbeş gün içerisinde, Muş ve civarında 50.000 Ermeni yok edildi. Aledyan, Magrakom ve Keskeg gibi köylerde korkunç suçlar işlendi.

Bu devrede, saklanmış silahlar bahanesi ileri sürüldü. Mardin, Diyarbakır, Mezre ve Karut'ta kitle halinde zorunlu göçler ve toplu-kıyımlar oldu. Oralarda Hristiyan halk yok edildi. Elazık (Elazığ'ı) ve Diyarbakır vilayetlerinde zanaat ve ticaret kalmadı.

Diyarbakır toplu-kıyımdan sonra sıra Adana, Urfa ve Maraş'a geldi. Oralar, Orta ve Kuzey Anadolu'lu Ermeni göçmenlerle doluydu. İstanbul ve İzmir'den kimse Almanya ve Avusturya'nın karışmasıyla göç ettirilmedi. Gerçek toplu-kıyım, Van, Bitlis ve Elazığ vilayetinin bir bölümünde uygulandı. İmparatorluğun diğer vilayetlerinde Ermeniler zorunlu göçe tabi tutuldular. Karadeniz'in kıyı kentlerinden, Orta ve Batı Anadolu'dan, Suriye ve Mezopotamya'ya zorunlu göçe tabi tutulan onbinlerce kişi, yola çıkarılanların dörtte üçü kadarı, yol boyunca öldüler. Açlıktan ölmeyenler, Kürt ve Çerkez eşkıyanın elinde öldüler. Hızlı akan ırmaklardan geçerken boğuldular. Fırat kıyılarında birçok Ermeni kadının cesetlerini gördüm. Bu cesetler beni şoke etti. Osmanlılar işledikleri suçların kanıtlarını silmekte ustadırlar.

Kuşkusuz toplu-kıyımlar ve zorunlu göçler, bir plana göre ya-

pıldı. Sorumlu olan Sadrazam Talat Paşa ve altındaki sivil yetkililerdir. İmparatorlukta önce Ermeniler'i, sonra Rumlar'ı ve diğer Hristiyanlar'ı yok etmek istediler. Siirt'teki ve Cizre'deki toplu-kayımlarda 200.000 Nasturi, Kildani, Yakubi Hristiyan öldürüldü. Ankaralı Ermeniler'in tamamı Papa'ya bağlı Katolikler'di. Onlar Gregoryanlar'dan bazıları gibi İslamiyeti kabul etmeyip sürgünü kabul ettiler.

Bu eylemlerde 1,5 milyon Hristiyan yok oldu. Osmanlı sivil yetkilileri umursamadılar bile. Bunun kanıtı olarak, Talat Paşa'nın Amerikan Büyük Elçisi Mr. Morgenthau ile görüşmesinde "Ne yani, toplu-kırım mı? Beni eğlendiriyorsunuz" demesini gösterebiliriz.

BİSMİL'DEN HALEP'E

Bismil'den sonra, inip çıkacak bir dağla karşılaşmadık. Arazi Dakota'nın çayırlıklarına benziyordu. Her yönde buğday tarlaları sürüp gidiyordu. Koyu kahverengi çekirge sürüleri üzerimizden bulut gibi geçiyordu. Bu bize, bir kıtlık ve açlık yılı geçireceğimizi işaret ediyordu. Kuyular ve sarnıçlar çürüyen çekirgelerle doluyordu. Suları öyle kirletmişlerdi ki, hayvanlar artık oralarından su içmek istemiyorlardı. Türkiye'de kaldığım dört yılda gözlemlediğime göre, Yakındoğu'da salgın olan kolera hastalığının nedeni, bu böceklerin suları kirletmesiydi.

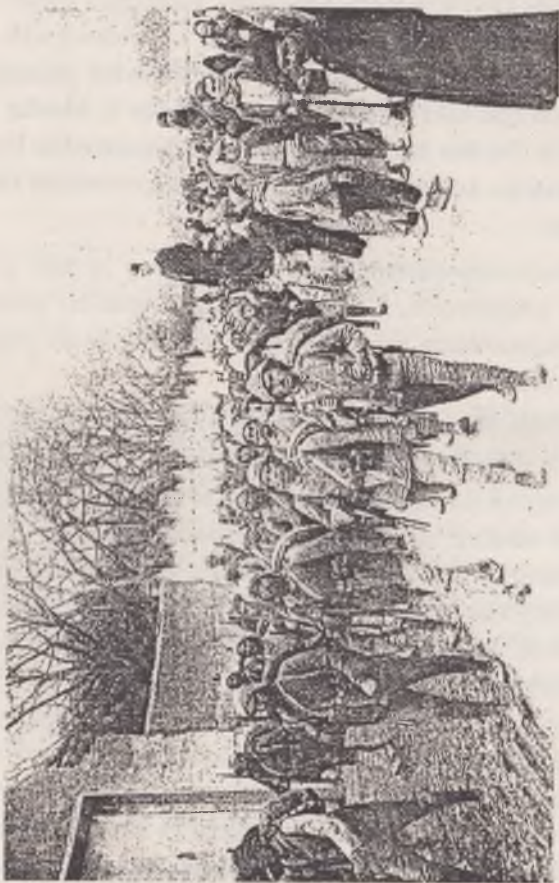
40 derecelik hava sıcaklığından ve hergün daha kötüye giden dizanteri hastalığından dolayı, Halil Bey'in yaptıklarının etkisinden uzaklaşıyordum. Düşmemek için eyerime yapışıyor ve yoluma devam ediyordum. Birden atım durdu. Başımı kaldırıp baktığımda, önümde açılan olağanüstü bir ova vardı. Çayırarla ve çiçek açmış ağaçlarla bezenmiş bir vadi. Karşısında dik inen ve bazalt taşlarından dolayı kara görünen bir tepe. Orası Diyarbakır'dı. Araplar ona Kara-Amid derlerdi, Osmanlılar'a göre adı *Amid*'di. Aynı addaki bir ilin merkeziydi. Duvarlarının içinden birçok yük-

sek minare yükseliyordu. Aralarından gölgeli kubbeler görünüyordu. Güneyde ise dorukları karla kaplı Karacadağ gözüküyordu. Yol kıvrıla kıvrıla inerken, gözlerimiz manzaraya takıldı. Oniki kemerli, Roma zamanından kalma, bir köprüden geçtik. Her biri diğerinden güzel meyve ve çiçek bahçelerinden geçerek, gece bastırırken çok eski bir kent olan Diyarbakır'a, Mardin kapısından girdik. Birden fazla kez, atım ceset kokusundan kışnedi. Gözleri parlayan köpekler Ermeni evlerinin çevresinde dolaşıp duruyorlardı.

Bu toplu-kıyımı düzenleyen Vali Reşit Bey'in ünü, Cevdet Bey'inkine yaklaşıyordu. Cevdet Bey'in kahraman bir yönü vardı. Hatta düşmanlarına karşı cömertti. Reşit ise, kendi yaşamını tehlikeye atmadan öldüren bir sırtlandı.

Kaledeki jandarmaların komutanı Mehmet Asım Bey'in konduğu olarak, o gece Ordu Evinde kaldım. Kendisi toplu-kıyımı uygulayanlardan biriydi. Bütün efendiler gibi kültürlü ve terbiyeliydi. Kendisi benimle son derece de ilgilendi. Bana iki fotoğraf gösterdi. Fotoğraflarda kendisi ve adamları çatılmış silahların arkasında duruyorlardı. Mehmet Asım Bey'in anlattığına göre, silahları evlerde, hatta kilisede bulmuşlar. Resme dikkatli bakınca ön sırada savaş silahları ama arkasında av tüfekleri vardı. Anlattığına göre Ruslar savaştan çok önce Van, Bitlis, Diyarbakır ve Urfa'da; Ermeniler'e, Kildaniler'e ve Nasturiler'e silah ve cephaneye dağıtmışlar, Rus orduları İskenderun'a yürürken, Ermeniler başkaldırsın diye. Bu gerçekten Rus planıysa hiç de fena değildi. Ermeniler'in bazılarında, belki de çoğunluğunda silah vardı. Herkesin kendi güvenliğini sağladığı o bölgelerde, silahsız yaşanamazdı.

Ertesi sabah bana Mehmet Asım Bey'den bir özür mektubu verdiler. Gece, bana haber vermeden gittiği için özür diliyordu. Emir erlerinden birinden öğrendiğime göre bir yere toplu-kıyım

Türk Piyadeleri

için gitmişler. Birkaç saati geçirmek için, atıma bindim ve Diyarbakır'ın tarihi yerlerini ve kalıntılarını görmeye çıktım. Babil ve Asurlar, kuzeyden gelen İskitler ve başka barbarlara karşı kenti kale duvarları koruyordu. Bazalt çöllerleriyle, verimli Zofena vadisi arasına kurulmuş olan kent bir kanal ağıyla sulanıyordu. Kent, 4, 5 m eninde ve yerine göre 9 m, 12 m, 15 m'lik duvarlarla çevrilmişti. Yedi tane kulesi vardı. Kulelerde kufi harflerle yazılmış çok dekoratif yazıtlar bulunuyordu. Kenti çepeçevre saran bu duvarların uzunluğu 6 km idi. İçinde de kısmen yıkılmış bir iç kale bulunuyordu. Kulelerin yüksekliği 12 m idi. İç kaleye dayanan ve sekizgen iki kubbesiyle öğünen bir Nasturi manastırından başka, kentte Melkit Rum Ortodoks Kilisesi, Yakubiler'in Meryem Ana Kilisesi, vilayet konağı, çok güzel biçimlenmiş bir kışla, birkaç devlet dairesi ve güzel bir cami vardı. Caminin yanında çiçekler içinde yaldızlı türbeler bulunuyordu. Romalılar'dan kalan ve kentte 20 yüzyıldır su veren, su yolu sarı güller ve yaseminlerin içinden geçiyordu.

Diyarbakır'ın onüç kervansarayına ek olarak, bir düzine hamamı ve dokuz kilisesi var. Kilisenin biri ahır yapılmıştı. Bunu ertesi günü atımı almaya gittiğim zaman buldum. Atlarımız büyük mihraba bağlanmıştı. Kilisenin içinde başka birliklerin atları da vardı. Bütün camiler çok güzel bezenmişti. Hepsinin en güzel Ulu Cami'ydi. Bir söylentiye göre, Tigran'ın kalıntılarının üzerine kurulan Aziz Tuma Kilisesi'nin taşlarıyla yapılmış. Ulu Cami'nin üç dört kat yüksekliğinde, kare biçiminde bir minaresi vardır. Caminin içinde *Hanefi*, *Şafi*, *Maliki* mezheplerinin namaz kıldığı belirlenmiş yerler vardır. Caminin en güzel tarafı, çinili avlusudur. Ortasında köşk biçiminde bir havuz bulunur.

Ermeniler'in yok edilmesinden sonra, Diyarbakır çarşılarında işler durmuştu. Halı, deri, ipekli ve yünlülerin satıldığı yerlerde, kimsecikler yoktu. Buna karşılık, buğday, arpa, tütün, pamuk, Er-

gani bakırı ve Kömürhane kömürü çarşılarında ise işler normal olarak yürüyordu. Kentin 30.000 kişilik nüfusunun geçimi ticaret-tendi. Kentin nüfusu her zaman için Türkler, Kürtler ve Türkmenler'den oluşuyordu. Diyarbakır her zaman bir kervan merkezi olmuştu. Oradan Anadolu ve Süryani tüccarları Dicle üzerinden keleklerle Bağdat'a mal gönderiyorlardı. Hayvan derisinden yapılmış ve şişirilmiş balonların üzerine tahtalar bağlıyorlar ve kelek denilen salları yapıyorlardı.

Kahvaltıdan sonra Vali Reşit Bey'le görüşmeye gittim. Kendisi 50 yaşlarında, gösterişli biriydi. Paris'te eğitim görmüştü. İstanbul'un en soylu ailelerinden birindendi. Biraz çekinerek, kendisine Savaş Bakam'ın geleceğini haber verip vermediğini sordum. Haberi olmadığını söyledi. Kendisine, orada olduğunu işittiğim bir Kuzey Amerikalı doktora muayene olmak istediğimi söyleyince, o adamın gittiğini ekledi. Geçmiş bir iki gün içerisinde bütün Amerikan misyonerlerini vilayetten kovduğunu acı acı söyledi. Amerikalılar gizli bir şifreyle hükûmet hakkında yalan haberler veriyorlarmış. Aynı zamanda vilayetindeki Ermeniler'in yokedilmesinin üst kademelerinin buyruğu olduğunu, sözlerini dikkatle seçerek sezdi. Bu toplu-kıyımın sorumluluğu onda kalmayıp, İçişleri Bakanı Talat Bey'in olmalıydı. Bu kişi bir yıl sonra Sadrazam Talat Paşa oldu. Talat Bey toplu-kıyımı bir telgraf genelgesiyle yayınlamıştı. Bu genelgede üç söz vardı. "Yak, vur, öldür!" Bu genelgenin gerçekliği, Mondros Ateşkesi'nden sonra İstanbul gazetelerince açıklanmıştı. Toplu-kıyım ve Göçleri Araştırma Komisyonu'nca İttihat ve Terakki Partisi'nin kâğıtları arasında bu telgraf bulunmuştu. Malatya'daki Hıristiyanları yok etme komitesine emrini aşağıdaki Fransızca yazıyla vermişti. "*Anéantissez, expulsez, etc. . . j'assume la responsabilité morale et matérielle*" [Türkçesi "Yok ediniz ve dışarı atınız, ben ahlâki ve maddi sorumluluğu kabul ediyorum."]

27 Haziran- Gün doğarken atıma binip, Diyarbakır'dan çıktım. O gün iki buçuk yıl sonra 3. Ordunun süvari denetçisi, olarak orada üç ay geçireceğimi bilemezdim. Halep-Kapısı adını alan Batı-Kapısı'ndan çıktım. Kapı, menteşeleri üzerinde, beni çıkarmak için dönüp, tam açılınca büyük bir mutluluk duydum. Sınan'daki kırmızı saçlı muhtarın, Harbiye Nezareti'ne (Savaş Bakanlığı) herşeyi bildiğime dair çektiği telgraftan dolayı, her an gözaltına alınmayı bekliyordum. Anlatmak istediği herşey, toplu-kıyımlardı. Kapıdan çıktıktan sonra kendimi tam güvenlikte hissetmedim. Osmanlılar'ın çok bilenlerinin, kendilerine özel yoketme yöntemleri olabilirdi. Arabanın yanında koşan Çerkez eyerli atımı gözümünden ayırmıyordum. Gerekirse üzerine atlayıp, kendimi kurtarabilir, çöl bedevilerinin arasına karışabilirdim. Bir iz bırakmadan beni yok edebilecek Halil ve Cevdet beylerin eline kesinlikle düşmek istemiyordum.

Sabah çok güzeldi. Askeri yoldan Urfa'ya doğru gidiyordum. Urfa'nın yakınından geçtik. Yolda birkaç yıkılmış Ermeni yaz evi gördük. Birkaç kilometre sonra, büyük kayalık çöle girdik. Çevremizdeki görüntü sıkıntı vericiydi. Sürülmüş kahverengi tarlalar, kocaman kayalar vardı. Tek güzel manzara, güneydoğu Torosları'nın mor gölgeli, karla kaplı doruklarıydı. İlerledikçe o sıradağlardan uzaklaşıyorduk. Fırat kıyılarına dik olarak inen granit kaplı dağlardan düz araziye geçiyorduk.

Birkaç saat sonra gözlerim çölün kuru otları arasında parlayan öbekler gördü. Onlara yavaş yavaş yaklaşıırken, atım birden kişnedi ve geriledi. Öbekler kurtlarca yenmiş Ermeni askerlerin cesetlerinden başka birşey değildi. Şişmiş karınları güneşte parlıyordu. Demek toplu-kıyımlar bütün Diyarbakır vilayetinde uygulanmıştı.

O ikindiüstü saat iki de, arabanın içinde uzanmış dinlenirken, bazı seslerle uyandım. Bir atlı jandarma birliği ve atlı bir Kürt

aşireti, yolumuzu kesmişti. Derhal atıma bindim. Tabanca elimde, onlarla karşılaşmak üzere atımı mahmuzladım. Çöle, bedevilere ulaşmadan bir ikisini temizleyecektim. Türkler'i tanıyordum ve bir pusuya düştüğümüzü sanıyordum. Benim ve onlar için iyi bir şans eseri olarak, birliğin komutam ilerledi ve bana yazılı emri gösterdi. Bütün yolda giden subayların görev kağıdını kontrol etmeliydi. Benim kağıdımın Enver Paşa tarafından imzalanmış olduğunu görünce, hemen yolu açtı. Özür olarak da, birkaç gün önce bir Türk yüzbaşısının Halep'e gitmek için Siverek'ten geçtiğini söyledi. Soruşturma sonucu bir Belçikalı'yla iki Ermeni olduklarının anlaşıldığı, Bitlis ve Van'daki asilere gizli yönerge götürdükleri meydana çıktı. O kişilere ne yapıldığını düşündükçe tüylerim ürperir. İşin acı tarafı da onları ele veren Ermeniler olmuş. Ermeni için sözkonusu şey para oldu mu, herkesi satar. Yalnız Halep'te değil, Adana'da ve başka yerlerde de benzer olaylar kayıt altına alınmış. Göçtekiler kızlarını açıkça satmışlar, hatta 20 real'den (Venezuela parası) ucuza.

Bu karşılaşmadan yarım saat sonra yol kenarında duran başka jandarmalarla karşılaştık. 3 km sonra 1500 kadar taş kıran ve yolu tamir eden silahsız Ermeni askerine rastladık. Onların korkak bakışları ve etraflarını sarmış yaya ve atlı jandarmalar, bir gün önce şafak sökerken jandarmaların gitmelerinin nedenini anlattı. O gece, herhalde sırtlanlar ona ve Siverek mutasarrıfı Hasan Bey'e teşekkür etmişlerdir.

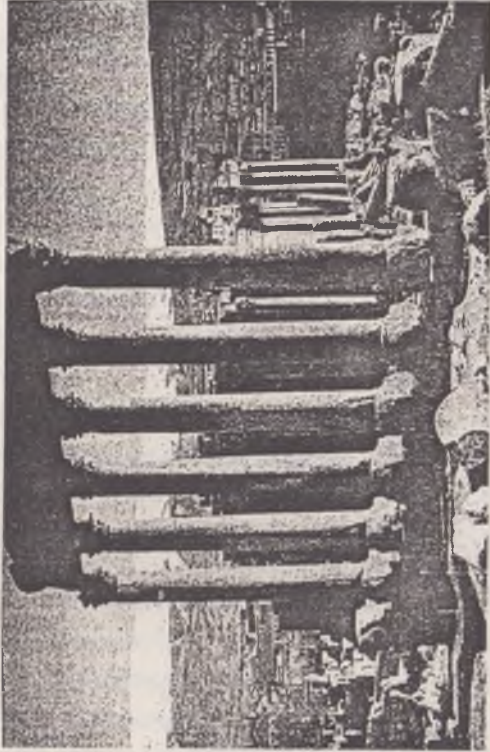
Gece basarken Kürt aşiretlerinin oturduğu Karapınar Köyü'ne vardık. Kürtler yalnız üç jandarma korumam olduğunu görünce bana tepeden baktılar. Bu sırada bir piyade birliğiyle bir Çerkez gönüllü taburu geldi. Gelenler Kürtler'e hadlerini bildirdiler. Ertesi gün yolumuza taşlık büyük çölde devam ettik. Çevrede sarmış sazlar ve lav kayalıklarından başka birşey yoktu. Tek bir ağaç ve tek bir su damlası dahi yoktu. Saat 11'de uzaktan Sive-

rek Kasabası gözüktü. Kasaba yeşil bir çöküntünün içindeydi. Çevresinde bağlar bahçeler vardı. Siverek’de iki saatten fazla kaldım. Dizanteriyle birlikte ateşim de 40,5’a yükselmişti.

Buradan sonra yolun iki tarafında da köyler çoğaldı. Gece olduktan sonra Karakeçi adlı bir köyde atlarımızdan indik. Burası Fırat’a 40 km uzaklıktaydı. Orada seyyar hokkabazlara rastladık. Hokkabazhkları ve danslarıyla bizi bir saat eğlendirdiler. Oradaki dinlenme bize iyi geldi. Sabah erkenden Urfa’ya girdik.

Urfa’ya, Osrohne krallığının başkentine ve aynı zamanda Kral Abgar’ın başkenine, sabah erkenden geldik. Dendiğine göre İsa’nın mucizelerini duyan Kral, onu aramış ve hastalıklarını iyileştirmiş. Efsaneye göre Farisiler’in zulümlerine karşı İsa’ya yaptığı yardım için, bir minnet nişanesi olarak, Efendimiz ona bir mucizevi kumaş göndermiş. Kumaşa İsa’nın şekli çıkmış. Devam eden söylentiye göre, bir İtalyan kilisesinde saklı olması gereken bu kumaş yüzünden, Urfa kendini birçok kez Persliler’in ve Araplar’ın kuşatmasından kurtarmış.

Çok eski zamanlardan beri Urfa, Suriye ve Mezopotamya’nın en önemli başkentlerinden biri olmuştur. Bunun nedeni, kurulduğu yerin Harran ve Suruç ovalarına hakim olmasıdır. Suruç ovasında 600 ila 800 köy vardır. Vaktiyle Osrohne krallığı olan Fırat ve Habur Irmağının verimli ovalarına da hakimdir. Bu krallığın önemli kentleri arasında Urfa, Harran, Mabbuğ [Menbıc], *Niceforium* ve bugün Ceylanpınar denen [Süryanice] *Re-Cayna* da vardı. İsa’dan 1500 yıl önce Mitanniler’in zamanında, adı değişik bile olsa, Urfa yine önemliydi. Kadeş, Hammat ve Kargamış’la birlikte Hitit İmparatorluğu’nun önemli bir ticaret merkeziydi. Yalnız bağlı olan yerlerdeki doğal kaynaklarından değil, Peygamber İbrahim’in bir süre Harran’da yaşamasından da, bizim zamanımızda ünü devam etmektedir. Saygı değer babası Ebu-Tareh orada öldü. Önemli kutsal yerlerinden Büyük Cami çok sevimli.

Baalbek harabelerinden kalan altı kolon. Arka planda Lübnan görünüyor.

dir. İnce güzelliğinden ötürü Birket İbrahim veya İbrahim'in havuzu, ünlü efsanevi yerlerinden biridir. Berrak suları sazanla do-
rudur. Medresenin koyu kubbeleri ve koyu renk servileri suya yansımaktadır.

Güney Toros dağlarının kayalık dorukları ve Yukarı Mezopotamya'nın killi çölleri arasında Urfa, bir vahadır. Oradan 1915 Haziran'nda geçtiğimde, çalışkan bir Ermeni toplumu vardı. Bu Ermeniler zorunlu göç ettirileceklerini duyunca, topluca başkaldırdılar. Hristiyan mahallesine sığındılar. Orada bir ay veya altı hafta Fahri Paşa ve kurmay başkanı Kont Wolfskehl Von Reichenberg'in güçlerine dayandılar. Birkaç ay önce Sultanın egemenliğine ilk başkaldıran Zeytun ve Maraş'taki isyanları Kont bastırıp, değerini göstermişti. Oralardaki Ermeniler, Çanakkale'de İngilizler'in yeneceği hesabına göre başkaldırmışlardı (Şubat ve Mart 1915).

Geldiğimden dört beş hafta sonra Urfa'nın kuşatması esnasında, Ermeniler, sürgün edilmiş bazı Fransız ve İngilizler'i rehin almakla siyasal bir yanlış yaptılar. O kişileri kurtarmak için Müttefiklerin karaya asker çıkarıp, yardıma gelmesini beklediler. Tipik Ermeni eylemi olan şantaj ve gasp, bana eğer Cevdet Bey Van'daki Amerikalılar'a gitme izni verseydi, Ermeniler gitmelerine izin vermez ve rehin tutarlardı, düşüncesini verdi. Misyonerleri rehin olarak tutmayı kesinlikle isterlerdi. Amerikan Hükûmeti'ni memnun etmek, Ermeniler için, Ruslar'ın Van'ı kurtarmasından daha önemliydi. Bunun kanıtı da Ruslar'ın Van'dan haber vermeden çekilip, Ermeniler'i kaderlerine bırakmaları oldu. (Haziran 1915). O zaman, binlercesi, kadınlar ve çocuklar içinde olmak üzere, Bergiri civarında Kürtler ve gönüllülerce öldürüldüler. Ben başımda asılı duran Demoklesin kılıcının her zamankinden fazla farkındaydım. Bu nedenle korumalarımı serbest bırakıp yanıma yalnız emir erlerimi aldım ve ertesi sabah güneye doğru yoluma

devam ettim. Saat tam ikide, Bağdat demiryolundaki Arab-Pmar (Akçakale) istasyonunda atlarımızdan indik. Amacımız ikinci treniyle Halep'e 24 saatten az zamanda varmaktı. Halbuki ne o gün, ne de ertesi gün tren yokmuş. Urfa'ya dönmek için artık çok geçti. Peronda ne yapacağımı bilmeden dururken, Ermeni İstasyon şefi bana yaklaştı ve bana 1,5 km kadar uzakta bir Alman mühendisin yaşadığını ve eğer kendisine rica edersem iki gün evinde kalabileceğimi söyledi. Gerçekten de 15 dakika sonra Mr. Vogt'tan iki sözcüklü bir not geldi "*Herzlich willkommen*" Bu iyi adamın beni kabul edişindeki cömertliği ve dostluğu anlata-mam. Kendisi 40 yıldan beri Suriye ve Filistin çöllerinde yaşıyor-muş.

Adamın evine rahatça yerleştim. Banyo yapıp, yemek odasına geçtim. Çocukluğumdan beri yememiş olduğum Alman yemekle-rini zevkle yedim. Yemekten sonra bir saat kadar görüştük. Son-ra yatmaya gittim. Anladım ki güvenilebileceğim bir dost bulmuş-tum. Ertesi sabah kahvaltıdan sonra istasyona gitmek için atıma bindim. İstasyonda beni çok etkileyen bir görüntüyle karşılaştım. 200 kadar İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan tüccar ve sivil görevli oradaydı. Onlar, korumaları ve tren personeli tarafından pis bir kervansaraya, kolayca soyulmaları için kapatılmışlar. İyi ve kötü yollardan üzerlerindeki paralar alınmış. Oradaki nöbetçilerden bir Sudanlı onlara yaklaşmamı önlemeye çalıştı. Tabancamı ona bo-şalttım, diğerlerine de kırbacımla vurmaya başladım. En fakirleri olan Ruslar Urfa'ya para vermeden gidiyorlardı. Biraz paraları olan diğerleri bir kahvede oturmuş sıralarını bekliyorlardı. Kul-landığım bu sert ve özgecil yöntemlerin sonunda bana zarar vere-ceğini biliyordum. Bu durumdaki gibi çok hırslanmıştım. Göç et-tirilenlerin arasında şu adları anımsıyorum. Kudüs'ten W. R. Hens-man, baba ve oğul Falanga'lar, Beyrut'tan Hawthorne, Albert, Geekler, Jolly ve oğlu, Dubois, Constant ve Arbela. İstanbul'dan Sr. Rizzo ve Dr. Lubiks. O gece Mr. Vogt'un verandasında çay

içerken, Wüst adında İsviçreli bir mühendis Halep'ten geldi. Bize etkileyici bir havayla Suriye ve Filistin'in nerdeyse ayaklanacaklarını söyledi. Bağdat demiryolu mühendisinin verdiği haberi ciddiye almadım.

4 Temmuz 1915- Saat 5'te, Suriye'nin kızıl ufkunda Halep Kalesi'nin surları görüldü. Yarım saat sonra da, geniş garına girdik. Buranın Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi diye, bir ünü vardı. Benimle aynı trende sürgüne giden, jandarmalar tarafından korunan genç bir İngiliz ve ailesiyle sürülen Diyarbakır'daki Amerikalı doktor vardı. Güç durumlarını görünce, yardım etmek istedim. Amacım sürgün oldukları halde tehlikede olmadıklarım anlatmaktı.

İstasyondan doğruca Alman orduvine gittim. Orada Binbaşı Kont Von Wolfskehl, Suriye ve Filistin'deki ordunun orta bölümünün kurmay başkam, Binbaşı Von Mikosch, Yüzbaşılar Kappel, Harald, Putzer, Von Keyserling'le tanıştım. Ben 5-6 ay memleketin içindeyken neler olduğunu anlattılar. Ertesi gün Mısır seyyar ordusunun baş doktoru Dr. Fay'a muayene oldum. Bu bozuk sağlığımla, o güç yolu, ölmeden nasıl geçtiğime hayret etti. Birkaç hafta dinlenmem için yazılı buyruk verdi. Bu değerli belgeyi alır almaz, Genel Karargâha, Süveyş Kanalı kahramanı Cemal Paşa'ya saygılarımı sunmaya gittim. Kendisini bürosunda, omzuna kadar, gasp ettiği parlak renkli ipekliler içerisinde buldum.

Cemal Paşa 55 yaşlarında kadardı. Orta boylu kalın siyah sakallıydı. Kurmay başkanı ve yakın sırdaşı Ali Fuat Bey'di. Niteleksiz biri olmakla beraber, bu yüksek aşamaya gelmişti. Cemal Paşa'yı Hindenburg'a, kendini de Ludendorf'a benzetirdi. Ordunun gerçek komutanı ise Albay Von Kress Bey'di. Cemal Paşa'nın korkaklığı ve Ali Fuat Bey'in kıskançlığı ve salaklığı olmasaydı, Von Kress Mısır'ı ele geçirirdi. O zaman Mısır'da İngiliz güçleri azdı ve acemiydi.

O gece Halep'te nedenini hatırlamadığım bir bahçe partisi [Kermez] vardı. Bu eğlencede kentin sosyetik Hristiyan hanımlarını inceleme olanağını buldum. Cemal Paşa'yı memnun etmek için birbirleriyle yarışıyorlardı. Paşa bunların koca yada akrabalarına cazip ticaret işlerini vermeye alışmıştı. Onlar için iş ve kazanç onurdan önce gelirdi. Yakındoğu'nun yüksek sosyetesı, banker ve büyük tüccarlarla doluydu. Bu kişileri hem Avrupa, hem de İstanbul'daki Avrupahlar aşağılıyorlardı. Levanten denilen bu kimseler yüksek aşamada da alçak aşamada da olsalar, milliyetlerini bilmiyorlardı. Uzun yıllardan beri Yakındoğu'da yerleşip, çeşitli milletten insanlarla evlenme yoluyla karışmışlardı. Osmanlı Rumlar'ı bu Levantenler'e göre gerçek azizdiler. Doğuda en ahlaksız tüccar olarak tanınan Ermeniler, toplumsal ahlaklarında yalnız Doğu Hristiyanları'na değil, birçok Avrupalı'ya bile örnektirler. Bir Ermeni kadını sadık bir eş ve tartışılmaz bir anadır ve baba da oğlunun okuması için her özveriyi yapar.

Halep'teki ilk günümde yaptığım işlerden memnun olarak, ertesi sabah saat ondan önce uyanmamak üzere yattım. Sabah bir emir eri gelip, Halep vilayetinin asker valisi Tevfik Paşa'mın emir subayının geldiğı haberini verdi. Bu kimse içeri girince bana, Paşa'nın hoşgeldin diyen ve mümkünse o sabah gelmemi rica eden mektubunu verdi. O zaman anladım ki, Harbiye Nezareti'nin telgrafı gelmişti ama bana bir zarar veremeyecek kadar geçikmişti. Halep'e varmış olduğumdan ve elimde, Dr. Fay'ın bana birkaç haftalık istirahat veren raporu olduğundan, bu süre problemimi çözmeme yeterdi. Her zaman olduğu gibi, beni genel karargâha götürecek faytona bindiğimde, yaşamımla kumar oynadığımda duyduğum huzursuzluğu yeniden duydum.

Yaşlı biri olan Tevfik Paşa, şişmanların genellikle olduğu gibi hoş biriydi. Beni güzel karşıladı ve hemen dost olduk. Nezaket sözlerinden sonra kahve içtik, çok güzel kokan sigaralar yaktık,

beni ilgilendiren işin dışında her konudan sözettik. Nihayet Paşa iki telgraf çıkardı. Birisi 3. Ordu komutanı Mahmut Kamil Paşa'dandı. Tevfik Paşa'ya, yerin yarılıp beni yuttuğu gibi kaybolduğumu, şayet Halep'ten geçersen beni derhal Kafkasya'ya göndermesini yazıyordu. İkincisi Harbiye Nezareti'ndendi (Savaş bakanlığı). Eğer Halep'teysem...

İstanbul'a doğru yoluma devam etmemin kesinlikle önlenmesini istiyordu. Ben de ona Kasım Bey'in emrinin kopyasını gösterdim. Aslını emanet olarak bir Alman dostumun evinde bırakmıştım. Kasım Bey bozuk sağlığım yüzünden 3. Orduyla ilişkimi kesiyor ve İstanbul'da nezaretin emrine girmemi, emrediyordu. Elimdeki bu belge Mahmut Kamil Paşa'ninkini geçersiz kılıyordu. Dr. Fay'ın raporu da Kasım Bey'inkini doğruluyordu. Hatta raporda İstanbul'a gidip bir uzmana muayene olmam yazılıydı. Bütün bunları gözönüne alınca, İstanbul'la yazışmak üzere benim Halep'te kalmama izin verdi. Şimdi Harbiye Nezareti'nin emrinde olmam dolayısıyla, Enver Paşa'ya bir tel çekip, sağlığım yüzünden ordudan ayrılmak istediğimi bildirdim. Bir diğer telgrafı da, Halep'teki Alman konsolosu eliyle, Genel Kurmay Başkanı General Von Bronsart'a çekip, olanları anlattım. Ateşim yeniden 40,5'a çıkmıştı ama oyunu kazanmış olmanın huzuruyla tekrar yattım.

SURİYE'DEN ZORUNLU GÖÇLER

Yıkılmış surlarla kısmen çevrili Halep kentinin ortasında, 50 m yüksekliğinde yapma bir tepe vardır. Tepenin üzerinde eski bir kale yükselir. Bu kalenin çevresinde kubbesi her yana açık medreselerin ve kervansarayların yıkıntıları var. Mimari üslûbu Mısır'daki Memlûkler'inkine benziyor. Beni en fazla etkileyen kapalı çarşılar oldu. Bu çarşılardaki yollar labirent gibiydi. Karanlık yollarda yer yer güneş ışığının girdiği aralıklar vardı. İçinde gezen halk Yakındoğu'nun bütün dillerini bağıra çağıra konuşuyordu. Karanlık dükkanlardan baharat kokuları geliyordu.

Bu yeni görüntülerle dertlerimi unutabiliyordum ama ortaya çıktı ki terhis olamıyorum. Onunla ilk görüşmemden 24 saat sonra, Askeri Vali Tevfik Paşa, Harbiye Nezareti'nden gelen telgrafi göstermek için beni yeniden çağırttı. Enver Paşa, Türk ordusundan terhis olmamı üzüntüleriyle birlikte kabul edemiyordu. Hizmetlerimden vazgeçilemezdi. Hastalığım sürdükçe genel karargâhın en iyi doktorlarınca tedavim yapılmalıydı. Sonunda da, iyileşince Veli Paşa'nın emrine girmemi istiyordu. Kendisine, beni

olağanüstü örgütleyici olarak tanıtılan bir telgraf çekmişti.

Beni Halil ve Cevdet Beyler'in elinden kurtaran bu övgülü bildiri, Enver Paşa'nın doğal cömertliğini ve diplomatlığını gösteriyordu. Genel Karargâhtaki doktorları oyalamamayı daha yerinde ve akıllıca buldum. Valiyle bu konuda son derecede terbiyeli ve nezaketli bir tartışma yaptık. Tevfik Paşa, Enver Paşa'ya itaat ve beni engellemek isteyen diğerlerini de memnun etmek istediğinden, Osmanlı doktorlarını, çelişkisini çözümleyecek kişiler olarak görüyordu. Aklında beni öldürmek gibi bir düşünce olmasına rağmen, hastanenin sağladığı lüks ve konfor içerisinde, sessizce öldürdüm. Benim o doktorlara güvensizliğimden üzüldüm. Ben ona içtenlikle Osmanlı doktorlarına güvendiğimi söyledim ama kendimi bir Alman doktora teslim etmişim ve şimdi başka doktorlara gidersem ona terbiyesizlik ederdim. Buna Tevfik Paşa katıldı, çünkü Türkler yapısal olarak bizim gibi terbiyesiz olmaz.

Sonraki dört haftayı iyileşme, gezme ve yeni insanlarla tanışmayla geçirdim. Yerleşik Almanlar'dan Mrs. Koch'un evi konukseverlikle ünlüydü. En parlak Alman subayları oturma odasına misafir oluyordu. Çoğu döşenmemiş, hatta kaldırımsız, dar dolambaçlı sokakları olan, bu 200.000 kişilik kentte, bu ev bir vaha gibiydi. Alman konsolosu Mr. Rössler'le de tanıştım.

Sağlığım yerine gelince, Enver Paşa'nın beni emri altına koyduğu Veli Paşa'ya gittim. Herşey bir tarafa, yetenekli biriydi. Beni anlayarak, hareketsizlikten sabırsızlanan, düzen ve disiplin konularında pek esnek olmayan, şiddetli öz yapıma uygun bir iş olarak, derhal ordunun Adana'da, Mamure bölgesindeki menziline atadı. Bu bölge müdürlüğü ordunun merkeziydi. Anadolu ve Bağdat demiryollarının bittiği yerdeydi. Gelen malları, kamyonlara, arabalara, develere ve yük hayvanlarına aktarma ediyordu. Bu yoldan İstanbul sürekli olarak Suriye, Mezopotamya ve Filis-

tin'le iletişim kuruyordu. Bu menzilin kapsadığı mesafe kısaydı ama bu 100 km'yi gitmek güçtü, çünkü Amanos Dağları'nı aşıyordu. Dağa 6 km'lik bir tünel açılmıştı. İngiliz filosunun İskenderun'u bombalamasından sonra, istihkam Teğmeni Knöpper tarafından acele açılmış tek bir yol vardı.

Gördüğüme göre Mamure yeter derecede yalnız bir yerdi. Adana vilayetinin bataklık ve sağlıksız bir yerinde, Amanos sıradağlarının eteğindeydi. Amanoslar çam ve defne ormanı ile kaplıydı. Mamure'de o zamanlar son tren istasyonunun binasıyla, menzilin binalarından başka bina yoktu. O zamanlar havadaki kuzgunlar kadar, yerde de çakal vardı. Birden fazla aç panter, dağların arasındaki köylerin belası oldu. Dağlarda eşkıyalar, Kürt ve Ermeni haydutlar vardı.

Bana verilen görevler, denetçilik ve menzil komutanı Kurmay Albay Nuri Bey'in sağ kolu olmaktı. Nuri Bey, Cemal Paşa'nın adamı Yarbey Ağâh Bey'in yerine gelmişti. Giden komutan orayı çok düzensiz bir biçimde bırakmıştı. Menzilin emrindeki tekerlekli araç ve yük hayvanını çok azalmış buldum. Her biri 80 ila 100 deveden oluşan 15 ila 20 kervan ve 100 ila 200 arası öküz arabası vardı. Bunlara ek olarak 18 kadar yük hayvanı kolu bulunuyordu. Toplam hayvanlar 3500-4000 arasındaydı. Yönetimle ilgili subayların ihmal ve yolsuzluğundan, bu hayvanlardan her gün 60-70 tanesi ölüyordu. Bütün bu kimseler Sultan Abdülhamid'in subay kadrosundan kalma emekli subaylardı. Hepsi onbaşı ve çavuşlardan subay olmuş alaylıydılar. Teka'üt [emekli] adı verilen bu eski subaylar, mal ve para açlıklarından ve düzenbazlıklarından ülkede sevilmiyorlardı.

Savaşta bu kayıpları karşılamak çok güç hatta olanaksızdı. Ben yola çıkmadan önce Veli Paşa bana istediğim biçimde, Menzili düzene koyma yetkisini vermişti. Madem ki bu görevi almıştım, bütün gücümle çalışacaktım. Dört haftadan az bir zamanda o

kargaşalıktan bir düzenin çıkmaya başladığını görüp memnun olmaya başladım. Kendi çıkarları için hayvanların yemlerini çalan askerlere falakada otuz sopa vurdurdum. Emekli subaylardan bir çoğunu hapsettim. Savaşta bu emekliler, bu ülkeyi harap eden en büyük vebaydı. Çekirgeler obur oldukları halde ekin ve çayırlardan başka bir şeye dokunmazlar. Oysaki bu insan biçimindeki parazitler ilaçları, insan ve hayvanların yiyeceklerini satıyorlardı. Alıcısını bulsalar Bağdat demiryollarının lokomotiflerini de satarlardı. Her 80 ila 100 develik kervanın başında bu subaylardan vardı. Kendi gözetimindeki hayvan yeminin yarısını, belki daha çoğunu satıp, emir eriyle birlikte pay ediyorlardı. Geldiğimde Mamure'deki durum böyleydi. Bu adamlar Rayuh'a kadar olan yolu kervanlarıyla gitmiyorlar ve Mamure'den 20 km ötede, ilk menzil olan, Hasanbeyli'de kalıyorlardı. Orada başçavuşlarının getirdiği ganimeti sakın sessiz bekliyorlardı. Bu başçavuşlar, yüz develik kervandan develerin en iyilerinden, 5-6 tanesini, yolda Kürtler'e yada spekülâörlere satıyorlardı. Bu 94-95 deveden belki 60 tanesi iyi durumda dönüyordu. Diğerleri çok kötü yaralanmışlardı, yaralarından kan ve irin akıyordu. Çift hörgüçlülerden, hörgücünün birinin kayış yarasıyla erimiş olduğunu gördüm. o yüzden Veli Paşa'nın, herkesin içinde bu Sultan Hamit'ten kalan alaylıları tokatlamasını garip görmüyorum.

Mamure'yle Rayuh arasında üç menzil vardı. Hasanbeyli, İnteli² ve Tahta-Köprü. Hangisi yakınsa kervanlar geceyi orada geçirirlerdi. Her menzilde hem veteriner, hem de doktor vardı. Her türlü yiyecek deposu ve yetkilileri vardı. Ordudaki ahlaksızlar, yiyecekleri ve ilaçları sattıklarından hasta insan ve hayvanlar oralarda acı çekiyorlardı. Çok uykusuz geceler geçirdim. Değersiz insanları sayısız falakaya çektim. Amacım kayıpları, hayvanların açlığını ve hastalıklarla kervanların gecikmesini önlemektir.

Geldikten birkaç gün sonra, Nuri Bey'le birlikte, develer için

geçici ahırlar ve hastane inşaatına giriştik. Yerli veterinerleri de bulmak gerekliydi. (Kürt veya Arap). Bize Halep'ten gönderilen asker veterinerler genel olarak deneyimsizdiler veya işlerine sarılmıyorlardı. Bu beyler Mamure'ye dinlenmeye geliyorlar ve menzilden yolluk ücreti alıyorlardı. Eğer oraya vaktinde gitmeseydim, hayvanlarımız pahasına istediklerini elde edeceklerdi. Rayuh'la Mamure arasında yegane iletişim vasıtası bu develerdi. Anadolu demiryollarının son istasyonundan Bağdat'a kadar, başkentten gönderilen yiyecek maddeleri, cephaneler ve diğer ihtiyaçlar bu kervanlarla taşınıyordu. Bunların sağladıkları olmazsa, 2., 3. ve 4. Ordular felç olurdu. Tamamen değilse bile büyük miktarda. Daha sonraları bu kimselerle, düzelmeyen kervan komutanlarını çöle sürgün ettik.

Mamure'ye geldiğim zaman Tarsus, Kelebek⁴ ve civar dağlardan ilk Ermeni göç kervanları iniyordu. Binlerce aile Suriye çölllerine doğru, nereye gittikleri belirsiz, yalnız yürüyorlardı. Devlet memurlarının düzenbazlıklarından dolayı ihtiyaçları olan hiçbir şey bulunamıyordu. Komutan, Yarbey Agâh Bey'in yaptıklarından çekmişlerdi. O sırada Agâh Bey, Mamure'den Kadme'ye askeri yolu yapıyordu. Bu zavallılar oradan geçeceklerdi. Adana'nın zengin ailelerine bile, bir öküz arabasında taşınacak şeylerden fazlasını almalarına izin verilmiyordu. Evler, araziler, çiftlikler oradaki devlet memurlarının elinde kalıyor, onlar da aralarında pay ediyorlardı. Zenginliğin beşte biri İstanbul'daki İttihat ve Terakki Partisi'ne gidiyordu. Ermeni mallarını paylaşma rezaleti, savaş başlayana kadar dürüst olan İttihatçılara, gasp hevesini verdi. Sel gibi akan altınlar, onları o kadar bozdu ki, daha güç elde edilir şeyleri istemeye başladılar. Savaşın ilk yılının sonunda, Harbiye Nezareti, Levazım Başkanı İsmail Hakkı Paşa'nın örgütlediği düzenli toptan hırsızlıkla, Ermeni malları pay edildi. İsmail Hakkı Paşa demiryollarını kontrol ediyordu. Ulaştırma kolaylığını vagon başına 100 lira rüşvet verene sağlıyordu. Bu yolsuzluk

hayat pahalılığını artırıyordu.

Zaman geçtikçe göçler hem sıklıkta, hem de hacimde arttı. Ağustos sonunda Mamure'nin önünde her tip aracın sonsuz uzunluğu görülüyordu ve etraflarında zavallı insanlar yürüyordu. Sıra'nın arkalarında yürüyemeyenler vardı. Ailelerine bağıryorlar, sonra yola düşüp ölüyorlardı. Yaşlı bir adam yada kadın görüyordum, zayıf kollarında bir çocuk taşıyordu. Herhalde torunu yada torun çocuğuydu. Kardeşlerini taşıyan, yara kaplı çocuklar görüyordum. 80 yaşında yaşlılar görüyordum. Toz içinden bir battaniyeyi çekiyorlardı. Bazıları açlıktan ot çiğniyorlardı. Yanlarına biraz para ya da mücevher alabilenleri korumalar soyuyordu. Korumalar herşey için rüşvet istiyordu, hatta yol kenarındaki bir kaynaktan su içme izni için bile. Arabalarını kendileri kullananlar, birkaç gün sonra arabalarını bırakmak zorunluluğundaydılar. Eşkıya gece basıp hayvanları götürüyordu. Araba kiralayanlarda ise, arabacılar yürüyüşü takipten sıkılıp, işi bırakıyorlardı. Halep'e vardıklarında göç edenlerin bir çoğu, kapıdan kapıya gidip, ekmeğin dileniyorlardı. Onlara üç dört günde bir verilen kiloluk vesika ekmeği yetmiyordu. Geceyi açıkta geçiriyorlardı veya Kadme'de olduğu gibi, tel örgüyle çevrili sağlıksız kamplarda, hayvan sürüsü gibi bir arada yatıyorlardı. Doğal olarak bu toplama kampları, hızla tifüs ve çiçek gibi bulaşıcı hastalıkların merkezi oldular. Bulaşıcı hastalıklar çoğaldıkça, kamplar ve yollar cesetle doldu ve çölden sırtlanlar geldi. Çakallar o kadar çoğaldı ki, güpegündüz cesetleri yiyorlardı. Bazen, ölmekte olanları da yediklerini söyleniyordu. Bir olay hatırlıyorum; Annesinin yanında uyuyan bir bebeği hayvanlar yediler. Anne uyandığında aklını kaçırdı. Hastanemizin kapısında çocuğun parçaları elinde bağırmaya başladı. Güneş battıktan sonra vadilerin derinliğinden dağların doruklarına kadar, sırtlanların ve çakalların sesinden başka bir gürültü duyulmuyordu. Bu hayvanlar gece denetlemelerim sırasında, beni yakından takip ediyorlardı. O kadar yakın geliyorlardı

ki, kırbacımla dokunabilirdim. Tek başlarına saldırgan olmayan bu hayvanlar, sürü halinde ve açken tehlikeli olabiliyorlar. Meksika ayaklanması esnasında, bu hayvanların akrabası olan Koyotlar beni o kadar kalabalık bir sürü halinde izlediler ki, kendimi atımla birlikte terkedilmiş bir mezarlığa kapadım.

Mamure vadisinin en çalışkan misafirleri bir kurt sürüsüydü. Havaya karışan leş kokusu onları çekmişti. Bir gece kulübemin yanında uluduklarını duydum ve avlamaya çıktım. Karanlık ve yoğun çalılar onlara yaklaşmamı önledi. Görünümleri kötü olduğu halde bu hayvanlar çok yararlıydı. Araziyi ve yolu dolduran cesetleri yiyorlardı. Aslında en tehlikeli parazit onlar değildi, insanlardı. Birçok eşkıya çetesi göç edenlere saldırıyordu. Sıcak dolayısıyla yürüyüş gece yapılıyordu. Bir gece İnteli Kasabası'nda yemek yerken, silah ve imdat sesleri duydum. Hemen ayağa kalktım ve bir Ermeni kafilesine saldırıldığını öğrendim. Saldırı neredeyse kaldığım kışlanın kapısında yapılmıştı. Katillerden kurtulanlar, karanlıkta çevredeki uçurumlara düşüp öldüler. Geri kalanlar İnteli'ye, kanlar içinde, yaralı olarak girip, "Allah rızası için bir dilim ekmek" diye dilendiler. Cebimdeki paraları onlara dağıttım. Göçtekilere vesikasız yiyecek vermek yasaktı.

Eşkıyanın jandarmalarla veya Yarbay Agâh Bey'in ortaklarıyla anlaşp, göç kafilesini ormana götürdükleri ve orada bekleyen eşkıyanın, onları iç çamaşırına kadar soyduğu olaylar az değildi. Bu haydutların cesareti çoktu. Bir sabah üniformalı olmama rağmen, dördü yol üstünde üzerime saldırdı. Atımın yularından tutup, kısa mesafeden ateş ettiler. Kendimi savunamadım ama atım üzerlerinden atladı ve beni kaçırdı. Bir gece Mamure'de silah sesleri ve bir gürültüyle uyandım. Nöbetçilerden birine sordum. "Bir şey değil Beyim, bizim çocuklar" dedi. Gün doğarken yanımdaki şosede, birçok ceset ve devrilmiş arabalar gördüm. Öküzleri çalınmıştı. Adana vilayetinin nüfusu sistemli olarak azaltılı-

yordu. Hıristiyanlar'ın göçüyle ekonomik olarak geriliyordu. Halep, dilenciler ve sokakta yüzlercesi ölen hastalarla dolmuştu. Bazı günler ölenleri mezarlara taşımaya cenaze arabaları yetmiyordu. Şam'da da aynı durum vardı. Bir yıl sonra aynı durum Kudüs'te oldu. Yahudi bölgelerinin ve aşağı tabaka Araplar'm pisliğinden tifüs yerleşti.

Bu kafilelerde bana garip gelen şey, binlerce kişiyi dört beş jandarma götürüyordu. Kafileden hiçbirinde jandarmalara karşı gelecek ruh gücü yoktu. Bazen jandarmalarda fişeklik bile yoktu. Hep düşünüyordum. Ne için bu Ermeniler, korumalarını bir darbeye yok edip, Mamure'deki ufak garnizonu ele geçirmezler. Bizde bol silah ve cephane vardı. Bu silah ve cephaneyi ele geçince dağların hakimi olurlardı. İngiliz ve Fransız savaş gemileri sürekli İskenderun Körfezi'ni dolaşıyorlardı. Yardıma gelip Adana vilayetini ele geçirebilirlerdi. Eğer Osmanlı Ermenileri, gülünç entrikalarla uğraşıp, zaman kaybedeceklerine, toptan ayaklansalardı, dağda ovada saldırsalardı, bedeli ne olursa olsun bağımsızlıklarını kazanabilirlerdi. Bu korkaklıklarından, karıları ve çocukları çekiyordu.

Eylül ortasında, İslahiye Kasabası yakınında, Afrin vadisinde, çok eski Hitit köylerinin kalıntılarını gezmek için gittiğimde, orada bulunan Yarbay Agâh Bey'in karargâhında, kendisi ona yardımcı olmamı istedi. Mamure'den Kadme'ye yapılan yolda, denetçi olarak görev yapmamı istedi. Bu yol bitmek üzereydi. Yolu inşa edenler, istihkam Yüzbaşısı Klinghardt ile Teğmen Lutz'du. Ermeni ve Rumlar'dan oluşan 3-4 işçi taburu yol işçilerini oluşturuyordu. Subaylarsa, özellikle tekaütler görevleri ve altlarındaki birliklerden fazla, binek atlarıyla uğraşıyorlardı. Keller Köyü'nün ve komşu köylerin en iyi evlerinde oturan bu kimseler, kendi çıkarları için, tabura ait arabaları nakliyecilere kiralyıyorlardı. Utanmazlığın doruğu olarak, hiçbir hesap tutmuyorlar ve altlarındaki

birliklerin sayısını bilmiyorlardı. Halep'in düzenli olarak gönderdiği yiyecek maddelerini açıkça satıyorlardı. Kazançlarını, her dürüst asker için bir hakaret olan, lüks bir yaşam biçiminde sarf ediyorlardı. O taburlarda herkes istediği gibi hareket ediyordu. 6000 kişilik kadrodan 2000 kişi kalmıştı. Eksik olan 4000 kişinin aylıkları subayların cebine gidiyordu.

Bütün bunların sonucu olarak, bu silahsız 2000 kişinin 500'ü ölüyordu. Geri kalan 1500 kişi açlık ve kansızlık çekiyordu. Subayların dostu ve sırdaşı çavuşların dışında hepsi lüks ve debdeb içinde yaşıyorlardı. Yarbey Agâh Bey Mamure'de çabucak düzeni kurduğumu görünce, Veli Paşa'dan beni istemeye başladı. Sonunda Veli Paşa isteğini kabul etti. Bundan böyle hem Mamure'de hem de Agâh Bey'in yanında hizmete başladım. O zaman Agâh Bey, İslahiye'den gece gündüz geçen Ermeni kabilelerinden para sızdırmakta serbest kaldı. Bu insanlar onun için gerçek altın madeniydiler. İyi bir tekaüt olan Agâh Bey yalnız büyük balıkları tutmakla kalmıyor, küçükleri de tutmaya çalışıyordu. Yöntemi daha kolay olamazdı. Parası olduğu bilinen biri geçtiğinde, Agâh Bey onu çağırıp, işçi taburunda çalışacağını söylüyordu. Adam bunu duyduğunda, çalışmamak için, 5-10 altın lira çıkartıyordu. O zaman Agâh Bey paraları yere atıp, adamı kendisine rüşvet vermekle suçluyor ve onu kurşuna dizdireceğini söylüyordu. Adamı çırılçıplak soyuyor üzerinde ne bulursa alıyordu. Bunun adına "Resmi el koyma" diyordu. Adamı birkaç gün bir yere kapatıyordu, sonra serbest bırakıyordu. Adam, parasız olmakla beraber yaşadığı için mutlu oluyordu. Kuşkusuz Agâh Bey üstün bir tekaüttü. Eğer adamın bir veya iki güzel kızı varsa, elinden alınıp, bir süre haremde kalıyor, sonra da, civar dağlardaki Kürtler'e satılıyordu. Kürtler kızları gönülsüz alıyorlardı, çünkü reddetmekten çekiniyorlardı. Bütün bu yazdıklarım gerçektir. Bütün bunları Yarbey Agâh Bey'in güvenilir adamları ve teğmenleriyle konuşarak öğrendim. Bu kimseler bazen ganimeti onunla paylaşmışlardı.

İçkinin etkisi altında ‘Hıristiyan köpekleri’ nasıl soyduklarını anlatıyorlardı.

Mamure’deki deneyimime dayanarak, oradakilere de hadlerini bildirdim. Yeni denetçiliğimi elde ettikten sonra, işçilerin % 83’ü, rahatça binalara yerleşmiş ve beslenmişlerdi. Büyük Keller zikzak virajında kararlılıkla çalışıyorlardı. Bu viraj Amanos’un doğu yamacındaydı ve ağır topların geçmesi için yapılıyordu. Ben at üzerinde dikkatimi azaltmadan denetliyordum. Biliyordum ki bir hata olursa, yaptıklarım iskambilden evler gibi birden yıkılırdı.

Hem Mamure’de hem de İslahiye’deki denetçiliğim, hastalığı-mı depreştirdi. Çalışmamı sürdürmem intihar olacaktı. Birkaç hafta dinlenmek için başvurdum ama bundan ne Nuri, ne de Agâh Bey memnun olacaktı. Benim yüklendiğim işler onlara kalacaktı ve her ikisi de başaramayacaktı. Gerek Nuri’nin, gerekse Agâh’ın, beni orada süresiz tutmak istediklerine emin olunca, kendi başıma doğruca Veli Paşa’ya başvurdum. Bana Kudüs’te geçirmem için derhal izin verdi. Ben de zaten orayı çok görmek istiyordum. Halep’te yol hazırlığım kadar kaldım.

Yokluğumda Halep’in merkez semtleri bir çeşit morga dönüşmüştü. Göç edenler Suriye ve Mezopotamya çöllerinden tifüs ve başka bulaşıcı hastalıklar getiriyorlardı. Her tarafta açlıktan iskelete dönmüş insanlar yürüyordu. Pislikle kaplı sokaklarda, düşüp ölüyorlardı. Her biçimde, hatta bazıları giysilerinden bile soyulmuş insanlar dilenerek sürünüyor, tifüsü yayıyorlardı. Yalnız Halep’te, Ağustos 1916’dan Ağustos 1917’ye kadar, 35.000 kişi bu hastalıktan öldü. Halep’le Musul arasındaki bütün köylerde yaşayanların yarısı tifüsten öldü. O zamanlar Bağdat demiryolunda bir istasyon olan Ras ül-‘Ayn [Ceylanpınar] kasabasında oturanların % 88’i tifüsten yok oldu. Buna ek olarak kolera da bazı yerlerde başladı ama beklenen aşamaya varmadı.

O zamanlar Halep’te iki sinema vardı. Arap kızlarının göbek

attığı birkaç saz salonu bulunuyordu. Açık hava çay bahçeleri de vardı. Halepli Çelebiler denen, Levantenler'le Süryaniler çeşitli renklerden yapılmış entarilerini göstererek orada, yan yana oturuyorlardı.

Yine yanlarında ağırbaşlı efendiler oturuyordu. Bazılarının yüzlerinde Halep çibanının izleri vardı. Yoldan gelip geçene, ata, arabaya ve otomobile binenlere bakıyorlardı.

6. Orduya komutan atanmış Mareşal Von Der Goltz, bekleniyordu. Bu ordu Bağdat'ı koruyordu. Sınırları, Türk-İran sınırından başlayarak, Musul vilayetini de içine alarak, Aşağı Mezopotamya'ya kadar uzanıyordu. Ondan önce gelenlerden, telgraf bölümünün başkanı Yüzbaşı Bader vardı. Fransız cephesinden yeni gelmişti. Mamure'den Halep'e kadar Ermeniler'in çektiklerinin fotoğrafını çekmişti. Bu ilgi çekici filmleri kaybetmek korkusuyla, onları Halep'in en iyi fotoğrafçısına çıkartmak için bırakmıştı. Sonucu sabırsızlıkla bekliyordu. Ertesi gün yemek saatinde hiddet içinde geldi. Aslan gibi gürleyerek, Allah'ın belası fotoğrafçının resimleri dikkatsizlikle bozduğunu söyledi. Kendisini yatıştırma-ya çalıştım. Ben çok iyi biliyordum ki o, onları hükûmet emriyle bozdu. Hükûmet bu toplu-kıyımların ve göçlerin yabancı ülkelere sızmasını önlemek için elinden geleni yapıyordu. Bu durum benim de kaderimi çiziyordu. Dört ay önce Tevfik Paşa'ya çekilen telgrafta, benim İstanbul'a gitmem her ne pahasına olursa olsun önleniyordu.

Bu kez Halep'te, ünlü Yarbay Von Kress'le tanıştım. (şimdi General Von Kress) O zamanlar Mısır Seyyar Ordusu'nun başkomutanıydı. Uzun boylu, zayıf, gözlüklü, başkan Wilson'a benzeyen biriydi. Nazik, çok zeki, terbiyeli ve soylu duygulara sahip Von Kress, subaylarının sevgilisiydi. Onun en fazla güvendiği subaylar, ileride Gazze'yi savunacak olan Binbaşı Von Tiller, topları dağıtan Binbaşı Heibey, bir Alman süvari subayının prototipi

olan Prens Kraft Von Hohenlohe, topçu subayı olarak rakibi olmayan teğmen Heyden'di. Bu grup yalnız silahlarla ilgileniyor ve onları kullanmakta hiçbir güçlük çekmiyordu.

Mamure'den Halep'e giden yol üzerinde iki noktayı saptamak mümkün. Biri Hasanbeyli, diğeri Tahta Köprü. Bu durumda Mamure, bugünkü Toprak Kale veya Osmaniye oluyor. Yol oradan çıkıyor, Hasanbeyli üzerinden Tahta Köprü'ye kadar geliyor. Tahta Köprü yol ayrımı. Bir yol Kilis üzerinden Halep'e varıyor. Diğeri bugünkü Hatay vilayetinde, Kırnkhan, Reyhanlı üzerinden Halep'e ulaşıyor. Reyhanlı, Halep'e harita üzerinden 60 km Kilis yolunda ise, yol daha uzun ve mola verecek uygun yerler yok.

İslahiye'ye, Hasanbeyli-Tahta Köprü arasından bir yol ayırımından ve kısa bir yolla gidiliyor. İslahiye'den ayrılan başka bir yol olmadığına göre, vi-rajların genişletilmesi Tahta Köprü'ye doğru olmalı. (ç.n.)

BEYRUT, ŞAM VE KUDÜS'E TURİSTİK GEZİ

İznimi kullanmak ve üzerimdeki gerginliği atmak istiyordum. Halep'te üç-dört gün kaldıktan sonra, 1 Kasım'da Halep'i terk ettim. Demiryolları idaresi bana kapalı bir yük vagonu ayırmıştı. Bu zamanlarda yük vagonları bir lükstü. Yolcu vagonları, kadife koltuklarıyla, asker taşımaktan özellikle mikrop ve parazit yuvası olmuşlardı. Benim vagonumun önüne hayvanları koymuştuk. Emir erleri ortadaydı. Ben kendimi ve köpeklerimi arkaya yerleştirmiştim. Döşeme olarak, bir halı, sökölüp takılır bir karyola, bir-iki sandalye ve açılıp kapanır bir masa koydum. Bu biçimde yol otelim, demiryolu vagonundan çok, Nuh'un gemisine benziyordu. Önce, Orontes Vadisi'nden Rayak istasyonuna gidip, oradan da, dar hatla Beyrut'a geçecektim.

Güney yönünü takip ederek, sonra Suriye çölünün Batı kenarından giderek, çok geçmeden, Apames yıkıntılarıyla çevrili Kalaad-Nedik Köyünü gördük. Sağımızda, koyu renkli Cebel-el Ensariyeh'in iki tarafında, da yıkıntılar devam ediyordu. (Bir za-

manlar dağların “Gizli Yaşlı Adamı” Haşhaşiler’in başı Hasan Sabbahın güçlü yeri). Asi Irmağı’nın aktığı Gab bataklığının Batı kenarında iki bin yıldan eski, Antakya’dan sonra gelen, çevresi surla çevrilmiş bir kent vardı. Selefkos kralları savaş fili taburlarını burada tutarlardı. Aynı yönde gitmeye devam ederek, halkının fanatikliğiyle ünlü, eski Hamath Epiphania’yı yani Hama’yı geçtik. Çok eski bir kent olan Humus’da durduğumuzda daha gece olmamıştı. Kentin kubbe ve minarelerinden ve Asi Irmağı kıyısında, orada burada dönen su çarklarından ve bunun yanında da Tadmor Köyü’ne giden bir yoldan fazlasını ne yazık ki göremedik. Süleyman Peygamber’in yolu Humus’dan başlar. Bu yol boyunca Palmyra harabeleri çölde acı sulu bir kaynağın çevresinde dağılmıştır. Trablus Limanı’na giden Fransız demir-yolu da buradan başlar.

Ars-Libya sıradağının ileri çıkmış Cebel-Akar koyu renkli dağı gün doğarken geçtik. Bir süre, tarihi Nar-el-Asis vadisinden indik. Asi Irmağı’nın üst yolu (Asi Irmağı, Rayak civarından çıkar ve güzel manzaralı Celiseria vadisini yada Lübnan ve Anti-Lübnan arasındaki Suriye vadisini oluşturur). Öğleden önce Baalbek istasyonuna girdik. Ünlü Heliopolis Tapınağı’nı görmek için vagonumu çözdürdüm. Bu etkileyici ve sonsuz güzellikteki yığına düşündükçe ve bakmaya doyamadıkça, inşa edenlerce düşünülen devasa orantılar beni şaşırtıyordu. Örneğin orada eski bir platformun önünde yatan ve onun bir parçası olması gereken, yirmi metre uzunluğunda, dört yüz kırk yada dört yüz altmış santim yüksekliğinde bir kare blok taş gördüm.

Güney yönünde giderek, Suriye Çölü’nün batı kenarını takip ettik. Çok geçmeden Qal’at-Nebek Köyü’nü gördük. Çevresi [antik] Afameya kalıntılarıyla çevrilmişti. Diğer yanda Asi Irmağı’nın aktığı Gab bataklığı vardı. 2000 yıl önce burada, Antakya’dan sonra gelen, kaleli bir kent vardı. Buraya Selefkos Kralları fil taburlarını yerleştirmişlerdi. Aynı yönde giderek, Hama’yı, yani es-

ki Hamath [Epifanya'yı] geçtik. Oturanları bağnazlıklarıyla ünlülmüş. Çok eski bir kent olan ve ipek fabrikalarıyla ünlü Humus'a vardığımızda daha gece olmamıştı. Yazık ki kentin kubbe ve minareleriyle, Asi Irmağı'nın kıyısında dönen su çarklarından başka bir şey göremedik. Tadmur Köyü'ne giden bir yol vardı ve Süleyman Peygamber'in yolu Humus'tan başlıyordu. Yolun üzerinde de Palmira kalıntıları vardı. Trablus'a giden Fransız demiryolu buradan başlıyordu.

Gün doğarken Cebel Akrad Dağı'ndan geçtik. Nahir-Asis Vadisi'nden bir süre indik, Asi Irmağı'nın yukarı yatağı Rayak civarında yükseliyor, Lübnan ve Anti- Lübnan Dağları arasında Celi-seria Vadisi'ni oluşturunuyordu. Öğleden önce Baalbek istasyonuna girdik. Baalbek kalıntıları arasında Heliopolis Tapınağı'nın kalıntılarını görmek için vagonumu orada çözdürdüm. O sonsuz güzellikten gözümü ayıramazken, herşeyden fazla devasa planlamasına şaşırdım. Örneğin yerde yatan büyük bir taş parçası vardı. Herhalde platform görevini görüyordu. Eni, boyu 20 m kadar, yüksekliği ise, 5 m'ye yakındı ve tek parçadan yapılmıştı. Mısır Piramitleri arasında bile böylesini görmemiştim. Ünlü Güneş Tapınağı yukardaki platformun üzerinde duruyordu. Kapı önündeki basamaklarla, nereye gittiği belli olmayan yer altı galerileri, beni hayret içinde bıraktı. Son olarak da, Korent biçiminde çok güzel direkler vardı. Her birinin çevresi 7,3 m, platformdan tepesine kadar 26 m idi. Bu tapınağın kalıntıları yanında da Jüpiter tapınağının kalıntıları var. Bu tapınak ötekinden daha küçük olmakla beraber benzer biçimde yapılmıştı. Gerçek Yunan'dan ayırmak için bu tapınağa Selefkos dedim. Bu Akropol'daki kalıntıların, 1758 depremi ve Timurlenk ve Araplar'ın yıkımlarına rağmen, en dayanıklı binası, Venüs tapınağı sanılan yuvarlak bir binadır. Altı tane İyon-Korent kolonu var ve vaktinde bir Hıristiyan kutsal yeri olarak kullanılmış. Tarif edilmez güzellikteki bütün bu grup, Filistin'deki Ama'an, Ma'an'dakiler ve Arabistan'da Pet-

ra'dakilere eşit güzelliktedir. Bana göre güneşin yörüngesi gibi uygarlık da doğudan batıya gidiyor.

Baalbek'ten sonra yol bir-iki saat için Anti-Lübnan dağlarının eteklerinden geçiyor. Sonra sağa dönüyor ve vadiyi geçip Rayak'ta bitiriyor. Bu kent Lübnan Dağı'nın eteğinde Şam ve Beyrut demiryollarının ayrıldığı noktadadır. Kendisi vadinin en üst noktasındadır. Buradan Nahır-Asi Irmağı kuzeye akıyor. Diğer ırmak Nahır-Litani, tarihi Bekaa Vadisi'ni geçerek, güney ve güneybatıya akıyor ve Sur ve Sayda kentleri arasından Akdeniz'e karışıyor.

Gezdiğim zamanda, hem Lübnan hem de Anti-Lübnan dağları vadinin kenarlarına kadar inen kalın bir karla kaplıydılar. Bundan dolayı birçok sel doğuruyorlardı. Çamurlu sular, çağlayanlar yaparak yarların dibine iniyorlardı. O akşam güneş batarken, coşku içinde kaldım. Lübnan ve Anti-Lübnan dağlarının pembe doruklarının melankolik yalnızlığında, bulutlara bürünmüş dorukları, ışıktan oklar deliyordu. Bu arada da gecenin gölgesi ovaya iniyordu.

Ben Beyrut'u görmek ve bir-iki kez denize girmek istedim. Atlarımı Rayak'ta emir erlerimle bıraktım. Sabah trenine bindim. Yarım saat içerisinde Lübnan Dağı'nda kıvrılmaya başladık. Dağın o yanı güzel değildi. Dağın etekleri tamamen çıplaktı. Doruğa varıncaya kadar iki saat tırmandık. Oradan manzara çok güzeldi. Yalnız deniz değil ama kıyıya kadar inen yeşil çayırklar da, güzel bir görüntü oluşturunuyordu. Bu dağların eteğinde, Beyrut'un öbek öbek evleri görünüyordu. Çevresi zeytin ağaçları, bağlar, çiçek bahçeleriyle çevrilmişti. Onların da üstünde servilerle, palmiyeler vardı. Güney ufkunda da, kıyıda kara lekeler gözükiyordu. Bunlar Sayda ve Sur kasabalarıydı. Fenikeliler'in kentleri olan Tyr [Sur] ve Sidon'dan [Sayda] kalan taşlarla yapılmışlardı.

Beyrut kenti Halep gibiydi ama liman kenti olmasının ve Or-

ta ve Güney Suriye'nin bütün kervan yollarının birleşmesinin önemi vardı. Aynı zamanda güzel bir Amerikan Üniversitesi vardı. Bu üniversite, Suriye ve Filistin'in yalnız düşünsel ve ruhsal gelişmesine değil aynı zamanda maddesel gelişmesine de yardım etmişti. Beyrut körfezi, Yafa'nınki gibi dış denize açıktı. Bu bakımdan dalgalı havalarda gemiler giremiyordu. O yüzden üstünlüğünü İskenderun'a verecekti. İskenderun limanı korumalı olup, Bağdat demiryoluyla bağlantısı vardı.

Beyrut, Aziz Dimitriyus Dağı'nın girintili çıkıntılı yamacında kurulmuştur ve Yeni ve Eski Kent olarak ikiye ayrılmıştır. Otuz veya daha çok kilisenin yanında, yirmi tane de camisi vardır. Camilerin en büyüğü kiliseden bozma olup, Memlükler'ce camiye çevrilmiştir. 150.000 kişi olan nüfusunun, 40.000'i savaşın başında Rum Ortodoks'muş. 30.000 Maruni Hristiyan ve 5000 de Avrupalı varmış. Hastalık ve açlığın Hristiyanları kırmasıyla, şimdi Müslüman ahali çoğunlukta. Sedir ağacı ormanından, bugün 4-500 sedir ağacı en uzak yamaçlarda kalmış. Beyrut'ta Latin-Amerika'da yaşamış çok kişi buldum. Hepsi oralara dönmek istiyorlardı. Türkler'in zenginler dediği üst tabaka, üst Türk bürokrasiyle iş birliği yaparak zenginleşmeye devam ediyordu. Orta ve alt sınıf çok fakirdi. Orada olduğum zamanda, Beyrut'ta açlıktan yüzlerce kişi ölüyordu. Bunun nedeni Beyrut'un Hristiyan ahali-sinin, Amerikalılar'daki akrabalarının gönderdiği paralardan geçin-mesiydi. Başkalarının da, çiftlikler yerine, sermayelerini kent gay-ri-menkuluna veya ticari işletmelere yatırmış olmalarındandı. 1915 yılında Lübnan'ın Hristiyan halkı mali durum olarak, tamamen yıkılmıştı.

Bir zamanlar Fransa'nın dostu olan Cemal Paşa, Von Hindenburg'un zaferlerinden sonra savaşın Almanlar'ca kazanılacağına inanmıştı. Hristiyanları açlıkla yok etmeye karar vermişti. Buğ-dayın onlara dağıtılmasını önleyen kararnamelerle, düşüncesini

yerine getirdi. Savaşın sonunda eski nüfusun % 60'ı kalmıştı.

Rayak'a döndüğümde, yoldaki yıkıntıdan dolayı öğleden sonra ve ertesi gün trenin olmayacağını öğrendim. Çok beklemek istemediğimden yola at sırtında devam etmeye karar verdim. Gece basmadan az önce, otuz kadar jandarmayla birlikte yola çıktım. Anti-Lübnanlar'ın karanlığına daldım. O zamanlar bu dağlar çok cesur ve zalim haydutlarla doluydu. Şam'dan Nahır el-Kalb'a kadar yükseklerde oturanları korkutuyorlardı. Bu eşkıyaya rastlamanın için, sapa yollardan gidiyorduk. Bundan dolayı dik yamaçlardan çıkıyor uçurumlara iniyorduk. Haydutları çekmemek için ateş, hatta bir kibrit bile yakmıyorduk. Hiçbir zaman karşıdan ateş etmezlerdi. Güvenli bir uzaklıktan önce atlara ateş ederlerdi. Sonra ayakta kalan binicilere ateş ederler hepsini öldürdükten sonra da, kalan eşyayı alırlardı.

Şam'a iniş, Anti-Lübnan Dağı'nın doruğundan, birbiri arkasından gelen üç yamaçtandı. Onlar merdiven gibi vadilerle çevrilmişti. Doğuda, ufuklara kadar uzanan, Büyük Suriye Çölü'nün ürkütücü tekdüzeliği vardı. Çölün altında kireçtaşı vardı ve jeolojik olarak Afrika'yla ilişkiliydi.

Şafak sökerken, *Tevrat*'taki *Barada Irmağı*'nın boğazından inmeye başladık. Irmağın kıyıları çiçek ve meyve bahçeleriyle doluydu. Dalların arasından orada, burada beyaz köşkler gözüktüyordu. Büyüklük ve mimari güzelliklerine rağmen, kırık pancurları, bakılmamış bahçeleri, Yakındoğu halkının savsaklığını gösteriyordu. Vadinin ortasında, kaya bir yamaçta, kayaya işlenmiş mezarlar görülüyordu. Üzerlerinde Hitit yada Asur efsanelerine ait kabartmalar vardı. Öğleden önce Şam kentine girdik. Kent çok büyük bir ovanın kenarındaydı. Barada Irmağı'nın yaptığı adaların üzeri zeytinliklerle, tozlu 80-90 köy bulunuyordu. Sağımızda çıplak tepede Salahiye varoşu görünüyordu. Yukarı kısmında Kürtler, göçmenler, Çerkezler ve binlerce Dürzü oturuyordu. Ço-

ğu 1860'da Lübnan Dağı'ndaki Hristiyan toplu-kırımından kaçmışlardı.

Selahiye'nin oradan manzarası büyüleyiciydi. O görüntüyü hiçbir zaman unutmayacağım. Göz alabildiğine yemyeşil meralar, bir ark çizerek iniyorlardı. Kuzeyde, Cebel el-Şarki'nin dik yamaçları çöle doğru yavaş yavaş azalıyordu. Ufukta Cebel Havran bir mor nokta gibi gözüküyordu. Hermon Dağı batıda karla kaplı yükseliyordu. Şam Dağı'na vardığımda Victoria Oteline indim. Orada diğer dostların arasında, 2. Ordu, Hava Gücünün komutanı Yüzbaşı Lederer'le tanıştım. Binbaşı Pohl, Binbaşı Fischer ki sonra Danimarka'ya askeri ataşe oldu. Daha önce sözettiğim Binbaşı Heibey ve parlak bir mühendis olup, Haç demiryolunu inşa eden Meisner Paşa otelde kalıyorlardı. Yeni mahallelerden, at yarışı meydanından ve Cemal Paşa Caddesi'ndeki birkaç Avrupa üslubundaki binalardan başka Şam'da görülecek bir şey yoktu. Sokakların çoğu dar ve pisti. Çarşı ise İstanbul ve Halep'tekinden kötüydü. Buna rağmen Şam tarih bakımından çok ilgi çekiciydi. Ünlü surlarının yıkıntılarına ek olarak, çeşitli büyüklüklerde 50 küsur camisi vardı. Aralarındaki Emevi camisi Arap mimarisinin bir başyapıtıydı. 4. yüzyılda bir tapınaktan Aziz Yuhanna Kilisesi'ne çevrilmiş ve geleneklerin dediğine göre Vaftizci Yahya'nın kurutulmuş eli orada saklanmıştı. Bu kilisenin kalıntıları üzerine Emevi Halifesi camiye inşa etti. Arap vakanüvisçilerine göre daha sonra Timur tarafından talan edilmiş ve kısmen yıkılmış. Bu camiye ve onun kadar güzel, Kudüs'teki Ömer Cami'ne bakınca, insan onlardaki kubbeleri kavrayan mimarları ve onlara bu esini veren dini düşünmeden edemiyor.

Şam'ın Nüfusu 200.000 kişidir ve bunun dörtte üçü Müslümandır. En ünlü sanatlar, çelik silah imalatı, abanoz eşya, sabun ve koku yapımıdır. Yine ipekli ve pamuklu dokumaları çok ünlüdür.

Kentte bir diğerk dikkat çeken cami, minareleri koyu mavi cilalı Kuzey Afrika çinileriyle kaplı Sananiye'dir. Barada (*Tevrat*'a göre Abana) kıyılarındaki Tekiye, iki minaresinden dolayı gururludur. Bu cami Hacıların kalması için 16. yüzyılda yapılmış. Şam haç yolculuğunun başlangıç yeridir. Gerçekten inananlar kervanlarla bu yoldan Mekke'ye giderler. Saatler geçince, büyük ilgiyle, birbiri arkasına zafer takının kalıntılarını, İbrahim'in tapınağını, (bazıları Ananyas'ın tapınağı diyor) Doğru denen sokağı, Aziz Pavlos'un kaçarken atladığı duvarı ve birçok tarihi anıtı gördüm. Gelenegin koyu sisinde birçok küçük parlak alevler.

Şam'daki son günümün ikindisinde üç ünlü evi gezmeye gittim. Bunlardan biri Hıristiyan, diğeri Müslüman, üçüncüsü ise Yahudi'ydi. Parlayan mermer kaldırımları ve döşemelerinin lüks ama Asya tipi döşenişleriyle kentin görülecek yerleri arasındaydı. O akşam Meisner Paşa'nın debdebeli evinde ziyafetteydim. Ertesi sabah mutlu olarak Filistin'e doğru yola çıktım. Emeviler'in başkentinde dört gün iyi gezmiştim.

Bazalt bölgesinde birkaç saat gittikten sonra, Derea istasyonunu geçtik. Burası Haç demiryolunun başlangıç noktasıydı. Siyah bazalttan yapılmış köy evleriyle, verimli Havran ovasını arkada bırakarak, dik virajlı yamaçtan Şeri'a Vadisine indik. Vadinin derinliklerinde akar suları, gümüşten kurdele gibi dolanıyordu. Orasında burasında hurma ağaçları görülüyordu. O akşam Samarra istasyonunda durduk. Nasıra Gölü'nün kıyısındaydık. Ertesi sabah, sağımızdaki pembe renkli Garizim Dağı'nı, tarihi Nablus kentini geride bıraktık. Ramalla Kasabası'nda bir iki gün dinlendikten sonra, güneş batarken Kudüs'e girdik.

Orada önce Aziz Pavlos misafirhanesine yerleştim. Oradaki yönetici piskopos Pater Dunkel ve yardımcıları olan ruhbanlar, Sonnen, Müller ve Spargel beni candan karşıladılar. Orada sessizlik ve konfor içerisinde birkaç gün dinlenebilirdim. Sinirlerim

çok yorgundu. O günleri çok mutlu geçirdim. Kudüs'ün bütün kiliselerini gezdim. Kutsal Mezar Kilisesi'nden, Gethsemane bahçesine ve Jehoşafat Vadisindeki Meryem'in Çeşmesi'ne kadar her yeri gezdim. Her tarafı gezdikten sonra, mutluluğuma, Kudüs'ün her düşünen kişi de bıraktığı düş kırıklığının karıştığını duydum. Bunun anlatımı, Ömer Camisi'yle, Kutsal Mezar Kilisesi'nde, Rum Ortodoks ruhbanlarının nerdeyse puta tapar ayinlerini karşılaştırmaktır. Kutsal Mezar Kilisesi'ndeki minbere bakınca, bir küçük kent nalbur dükkanını hatırladım. Hristiyan yerine puta tapar olsaydım, Müslüman olurdu.

Bir sabah, İsa'nın kendini havarilerine açıkladığı evin kalıntıları üzerine inşa edilmiş Emmaus'taki Fransiskan Manastırı'nı gezerken, elime bir telgraf verdiler. General Von Kress, derhal Bağdat'a gitmemi ve Mareşal Von Der Goltz'un emrine girmemi istiyordu. Mareşal beni istemişti. Bu atama beni çok memnun etmişti. Derhal çantamı toplayıp, ruhbanlarla vedalaştım. Aynı öğleden sonra, Kudüs'ü terk ettim. Çok mutlu olmakla birlikte, bu işin kötü biteceği içime doğuyordu çünkü, Halil Paşa oradaydı.

Bu beklenmeyen değişim şöyle oldu; savaşın başlangıcında, albay askeri iki beyin Basra civarında yenilmesi ile Türk kuvvetleri çarpışarak çekildiler. İngilizler'in yakın takibi, o kadar sıkıştırdı ki, Türk güçlerinin morali bozuldu ve çekilme, kaçmaya dönüştü. Askeri Bey arabasının içine çekildi ve orada intihar etti. Askeri Bey'in ölmesiyle Albay Nurettin komutayı aldı. Halil Paşa'nın Musul'dan gönderdiği takviyelerle, İngilizleri Bağdat civarında yendi ve Kut-el-Amara'ya çekilmelerini zorladı. Orası Dicle'nin batı kıyısında ve Bağdat'ın 100 km güneyindeydi. Halil paşa zaferi duyunca, gönderdiği takviyelerden dolayı zaferi sahiplendi. Daha sonra Irak ordusunun komutanlığını istedi ve aldı. Bütün bunları Enver Paşa'nın amcası olduğundan yapabildi.

MUSUL'A ÇÖL YOLU

Bu sefer Şam'a vardığımda tren değiştirmekten başka bir şey yapmadım. Halep'te de bir-iki saat kaldım. Sonuç olarak 12 Aralıkta, kendimi Cerablus köprüsünü geçerken buldum. 4000 yıl önce Hititler'in en gelişen kentlerinden biriydi. Irmağın karşı kıyısı Yukarı Mezopotamya'nın batı bölgesinin başlangıcıdır. Bu bölgeyi Circesium kalıntılarına kadar, kıvrılarak akan Fırat sular. Büyük çöl yaylasından Habur ırmağıyla ayrılır. Sulanmadığı için bu bölgede verimlilik düşmüştür.

Karaca'nın yamaçlarından akan dere ve kaynaklardan beslenen Habur ırmağıyla, büyük çöl yaylasından, ayrılır. (*Tevrat*'taki Jaboras). Sulamanın olmamasından dolayı bu bölgede verim azalmıştır. Rakka'nın kuzeyindeki ülkede, tepelerle dalgalanan arazide, mitolojik Migdonya vardır. Buraya Romalılar *Antemusya* diyorlardı. Orada bütün güller kırmızıdır ve hala eski Nizip kalesinin duvarları yükselir. Bu kale 300 yıl, Partların, Yeni Persliler'in ve diğer putperest sürülerin saldırılarına dayanmıştır.

Suriye'de kent kalıntıları yavaşça birbirlerinin üzerine diktir

gibi birikmişlerdir. Bunun nedeni dağ düzeninin kararlı olmasındandır. Mezopotamya’da kalıntılar karasız ırmak kanallarının yüzünden dağılmışlardır. Özellikle Dicle ve Fırat’ın birçok kolları bu yaygın bölgenin hidrografik sistemini oluştururlar. Bu yüzden oralara ilk gelen gezginler, eski kent kalıntılarının, örneğin Hatra’nın, çölde serpiştirildiğini görüp, şaşırırlar. Binlerce yıl önce, hızlı akan bir ırmak yada bir sulama kanalı, kentin kenarından geçiyordu. Zamanla yolunu değiştirdiği için yada kurduğundan kenti ve çevresindeki tarım arazisini harap etti.

Sabah erken yola çıktığımızdan Arap-Pınar istasyonunu öğleden sonra geçtik. Bundan altı ay önce, orada, gönderilen Kürtler’in olayı olmuştu. Harran [Charreh] ve Sumatra’nın kalıntılarını solumuzda bırakarak, ertesi sabah tarihi Ras ül-‘Ayn Kasabası’nda durduk. Eski adı *Ric-Cayno*. Oradan yiyeceklerimizi aldım. Bir atlı jandarma birliğinin eşliğinde, Mezopotamya’nın sarı çölüne daldım. Kuzeyde karla kaplı Karacadağ’ın dorukları parlıyordu. Badiet el-Şam Çölü, güneye ve doğuya uzanıyordu. Orası Şamar göçer aşiretinin bölgesiydi. Bu günlerde Şamarlar başa bela olmuşlardı. Pusu kuruyorlar ve kervanlara saldırıyorlardı. Bizim tuttuğumuz yoldan binlerce yıl önce İskender’in, Keyhüsrev, Nebukadnezar’ın, Sardanapal’ın orduları geçmişti.

Çölün kenarındaki alçak bina toplulukları olarak, kasabalar kum tepelerinin üzerine kurulmuşlardı. Aynı kum tepeleri eski zamanların ünlü kentlerini örtüyordu. Her yıl hacı kervanları bu yoldan Kâbe’deki siyah taşı (Hac taşını) öpmeye gidiyorlardı. Muhammet’ten önce de ataları aynı işi yaparlardı. O zaman da, şimdiki gibi aynı yerlerde hacıların binlercesi toplanır ve aynı Mekke’ye, o zaman ki adıyla *Eatirpa*’ya, aynı tapınağa, aynı siyah taşı öpmek ve toprak ihalesi, Milletlerin Anası, Astarte’nin önünde gilmek için giderlerdi.

Hacılar bazen uzak Türkistan ve Astragan'dan geliyorlardı. Doğuda gördüğüm en güzel manzarayı oluşturunuyorlardı. Hayvana binmiş ve yayan, dar tozlu sokak aralarından ve çamurdan evlerin karanlık sokaklarından, guruplar halinde gelip, gidiyorlardı. Bu kulübeler, hacıların kısa duraklarında verdikleri küçük hediyeler ve küçük ücretler olmasa kısa sürede varlıklarını kaybederler. Bağımsız bir destekleri yoktur. Bir seferin başlamasından önce güvenlik için oruç tutmak, kendilerine ceza vermek ve Allah'a yalvarmakla geçer. Sessizliğin ve gölgelerin hüküm sürdüğü Suriye'nin ve Arabistan'ın büyük çölleri, kumlarının altına her yıl bir kervandan fazlasını gömüyorlar. Gitmeden önceki gecede Fırat kıyılarında sayısız ateşler görülür. Bu alevler çevredeki araziye mor ışıklar saçır. Arazi siyah çadırlar ve geniş getiren develerle noktalanmıştır. Sabahın soğuk rüzgârı başladığında, şafak sökmeden az önce bir minareden, inciden bir zincir gibi, makamla *La-İlah-heİl-Lal-Lah* sesi duyulur. O zaman bin kadar hacı adayı sessizce liderlerine dönerler ve gözlerini Mekke ve Medine yönüne güneye dikerek ve alınlarını yanan kumlara koyarak secde ederler. Kızıl bir top olmuş güneş göğe yükselirken, tekrar *La-İlah-heİl-Lal-Lah* duyulur. Bir mezar sessizliğinde bulunan kamp canlanır. Yükleri develere yüklemeye çalışan devecilerin sesleri, atların kişnemesine ve susmak bilmeyen köpeklerin havlamalarına karışır. Bornoza sarılmış insanlar, kafalarında kefiye, kuşaklarında pala, omuzlarına asılmış vazgeçilmez hançerleri, Hecin denen uzun bacaklı develerle yada iyi atlarla yola koyulurlar. Uzaklarda mavi gökte uçan martılar gibi, sessizce yürürler. Tüfekleri güneşte parlar. Binlerce gözün endişeyle ufka baktığı devasa bir yılan gibi yürüyerek kıvrılırlar. Bu dünyevi fırının ne yoğun sıcaklığı, ne de susuzluk, çölün rüzgâr ve sıcakıyla kararmış. Peygamberin sevgili çocukları, öncüllerinin belirsiz yollarından giderler. Sararmış deve kemikleri yolu işaretler. Garip görünmekle beraber bu yollar, o boş arazideki yegane yollardır. Geceleri vahşi hay-

Güneş batıdan tekrar batarken hacı adayları başkanlarının etrafında toplanırlar. Kollarını göğüslerine çapraz koyarlar, gözleri Peygamberin yattığı güneyedir. Başkanları kararmış ellerini göğse kaldırır ve makamla *La-İlahe-İlallah* bir daha duyulur. Güneş batar ve kamp ateşinin yanına hacı adayı uzanır. Etrafındaki çok büyük vahşi araziye düşünür. Öyle bir yerki gecenin basmasıyla daha da genişler. Sessizliği birden bir çakalın uluması bozar.

Türkistan ve Astragan'dan, uzaklardan, gelen kabileler çok güzel bir görüntü veriyorlardı. Gruplar halinde, kimisi yürüyor, kimisi de at sırtında gidiyordu. Eğer bu Hacca gidenlerden geçinmeseler, bu çamurdan köylerin yaşama olanağı yoktu. Geceleri Fırat kıyılarında sayılamayacak kadar çok morumsu ışık yanıyordu. Siyah çadırlarla, geviş getiren develer, çölde nokta gibi gözüküyorlardı. Sabahın soğuk rüzgârı başladığında ezan okunuyordu. O zaman bin kadar hacı adayı başkanlarının arkasında kibleye doğru dönüp namaz kılıyorlardı. Sonra sessiz kamp harekete geçiyordu. Develer yükleniyor, atlar kişniyor köpekler havlıyordu.

12 saatlik bir yolculuktan sonra, gece olurken, bir Kürt köyüne geldik. Gözlerini korkutarak, şafak sökene kadar bir yer buldum. Bir saat sonra Derik kaymakamı geldi. Yol üstünde onun ve korumalarının atlarını almışlardı. Pirelerin tacizinden ve gözlerimin deve tezeği dumanından yanmasından, sabah olduğuna memnun oldum. Muhtarın bizim için hazırladığı kahvaltıyı bile tatmadan yola koyulduk. O sabah saat onda, Viranşehir'in kenarlarında attan indik. Daha doğrusu Osman Ağa'nın malikanesi önünde. Osman Ağa, Milli Kürtler'in başkanı İbrahim Paşa'nın amcası ve ardılıydı. İbrahim Paşa 1908 isyanında bütün adamlarıyla öldürülmüştü. Osman Ağa saygıdeğer bir yaşlıydı. Ona uğramamız onuruna bir deve kesip, tamamını çevirdi. Deve 1 metre yüksekliğindeki bir pilav dağının üzerine kondu. Pilav bulgur pilavıydı.

Burada ben onur konuğuydum. Son derecede büyük bir tepsinin üzerindeki pilav piramidinin ve üzerindeki devenin önüne, bağdaş kurup, bir halının üzerine oturdum. Ben oturduktan sonra ve ötekileri de çağırıp, oturtuktan sonra, ev sahibimiz ve yanındakiler oturdu. Kollarını sıvayıp, avuçlarının içinde pilavı yuvarlamaya başladılar. Bu pilav topları devenin iyi parçalarıyla yeni-yordu. Ben devenin bir kaburgasını kırmaya çalışırken gözüm karşımda oturan Osman Ağa'ya ilişti. Avucunda pilavı top yapı-yordu. Ciddi ve nazik bir biçimde bana "Buyurunuz Beyim" diye ikram etti.

Onu kırmamak için kabul ettim ve ona uzun ömürler dileyerek pilav lopunu yuttum. Biz bitirip kalkınca, sofraya askerlerle siviller oturdu. Onlardan sonra da, kadınlarla çocuklar. En son da köleler. Memleketin içinde, özellikle ağaların malikanelerinde, hâlâ her iki cinsten de köleler vardı. Onlara iyi davranıyorlar. Çoğu kez ağanın oğlu veya kızıyla evleniyorlar. Padişah Abdülhamit zamanında en iyi generallerden çoğu kölelikten yetişmişti. Hepsi de Çerkez olup, beyazdı.

Yemekten sonra hizmetçilerin, gümüş kaplama bakır ibriklerden döktüğü suyla ellerimizi yıkadık. Halıların üzerine konmuş yastıklara uzanarak, kahve ve sigara veya nargile içtik. Ağa, bileğine av şahini konmuş olarak, gençliğinde düşmanları olan Şamar aşiretine yaptığı saldırıları anlatıyordu.

Bu gibi malikanelerde, bu da içinde olmak üzere, işi yalnız kahve hazırlamak olan bir hizmetçi vardır. O kişi kahveyi kavurur, çeker ve ufak fincanlarda şekersiz ikram eder. Arap ve Kürt şeyhlerinin, konuklara davranışları hemen hemen aynıdır. Ancak hepsi benim onuruma deve kesmez. Çoğunluğu koyun hatta bazen keçi keser. Hiçbiri beni ağırlamadan yoluma devam etmeme izin vermedi. Çöl Arapları'nın yiyeceği hâlâ süt, peynir, bulgur ve kızarmış et ve birkaç zeytin. En fakirinde bile kahve ve tütün

eksik olmaz.

Ertesi sabah şafak söktükten sonra uzunca bir yol gittik. Sonra sola dönüp, bir kalıntıların yanından geçtik. Bazı uzmanlar orasını Ermenistan'ın başkenti Tigranekard [Amid] sanıyorlardı. Biz Mazı Dağın eteğindeki Tel-Arman [Kızıltepe] kasabasına girdik. Bu dağın çıplak yamaçları ovaya nerdeyse dik iniyor. Bu dağın doruklarından birinden de Mardin kenti iniyor. Bu kent yüzyıllarca önce Timurlenk'e mertçe karşı koymuştu. Konik yapılu tepeye evler basamak basamak çıkıyor. Bazen yol alt basamakta ki evlerin damından geçiyor. Araplar'ın Şubba kalesi dediği kaleden yalnız yıkıntılar var. Bir zamanlar çok olan Hristiyan ahali-den, 24 Haziran 1915 de, kendini Vali Reşit Bey'den her nasılsa kurtarabilmiş olan, bir avuç Nasturi kalmıştı. Dağlar ve Mardin'i çeviren bölge, kıyas kabul etmez güzelliktedir. Mardin kalesinden seyrettiğim güneşin batışını, başka hiçbir yerde görmedim.

Tel-Arman Kasabası'nda eski bir Hristiyan kilisesinin yıkıntıları vardı. Tuğla kuleye yüzlerce beyaz ve gri güvercin sürekli girip çıkıyorlardı. Üç, dört blok ötede siyah bazalttan yapılmış bir kule yalnız başına duruyordu. Siyah renkli yıkıntıların arasından, iki köşk beyaz kuğular gibi parlıyordu. Beni onlara doğru, alıştığım bir koku çekti. Nereden çıktığını araştırırken, çürümekte olan Hristiyan cesetleriyle dolmuş kuyu ve sarnıçlara rastladım. Daha ileride, yerin altından gelen bir koku vardı. Herhalde orası da cesetle dolmuştu. Sağda, solda da gömülmemiş cesetler vardı. Bazıları da taşlarla kapatılmıştı. Daha sonra köye, daha doğrusu, kalmakta olduğum Tel-Arman'nin komutanının evine döndüğümde, toplu-kıyımdan tek kalan ve Nasturi olan hizmetçiden öğrendiğime göre, Tel-Arman halkının desteğiyle, jandarmalarla Araplar, birden Hristiyan halkın üzerine saldırmış. Savunmalarına meydan vermeden öldürmüşler. Bu uzun siyah saçlı güzel genç kız, benim Türk olmayıp, Hristiyan olduğumu öğrenince ayaklarına

kapandı.

17 Aralık günü sabah erken saatlerde Tel-Arman'den çıktık. Niyetimiz, karanlık basmadan Nusaybin'e varmaktı. Susuz, tozlu bir bozkırdan geçecek oniki saat yolculuğumuz vardı. Neyse ki herhangi bir serüvenle karşılaşmadan vardık. Beklendiğimizden geç geldiğimizden ve yetkilileri rahatsız etmekten kaçındığımdan ve zavallı emir erlerim tükenmiş olduklarından, geceyi okuldaki bir sıraya uzanarak geçirdim. Ertesi sabah Bağdat'a gitmekte olan, dört ve beşinci makineli tüfek takımlarının komutanı Yüzbaşı Hüseyin efendi, bana hoş geldin demeye geldi ve emrime girdi. Bu çok güzel olanaktan yararlanarak yük hayvanlarımı yüzbaşıyla birlikte gönderdim. Ben de korumalarımı, oradaki Romalılar'dan kalan, kale kalıntılarını görmeye gittim. Kalıntıları Cak-cak Suyu'nun iki kıyısına dağılmış buldum.

Savaşın gerekleri yüzünden bir yerde uzun kalmak olmuyor. Oradan hemen Hüseyin efendi ve makineli bölüğünün izlerinden gitmeye başladık. Yolumuz Nusaybin'in doğu ve kuzeydoğusuna uzanan son derecede verimli ve köy dolu bir ovanın güney sınırından gidip Turabdin'i dolaşıyorduk. Güney ufkunda mavi bir gölge gördüm. Cebel Abdül-Aziz sıra dağlarıydı. Badiet eş-Şam çölünün kumları arasından bir ada gibi yükseliyordu.

Öğleden az önce, çölün içindeydik ki bir kan gölü ve birkaç çuval buğday bulduk. Yolun üzerindeki yüzlerce nalsız ayak izinden ne olduğunu anladık. Uyarı durumuna geçtik ve silahlarımızı hazırladık. Ufuktaki toz bulutlarını gözleyerek, yolumuza devam ettik. Gece basmadan önce, Hüseyin Efendi'nin bizi bulmak için gönderdiği birlikle karşılaştık. Bedeviler ikindiüstü, makineli tüfeklerine rağmen kendisine saldırmışlardı. Yarım saat sonra, harap olmuş Kırk Bilek koruganının önünde atlarımızdan indik. Orada makineli tüfekler mevziye girmişti. O buğday çuvaları birkaç jandarmanınmış. Bedeviler atlarını çalmak için saldırıp onla-

rı bıçaklamışlar.

Ertesi sabah ovadan sis kalkarken, ufukta, sisler arasında Sincar Dağı'nın mavi kütlesini gördük. Biz yürüyüşümüze yanmış ovada başlamıştık. Saatler geçtikçe bazalt kayaları büyüyüp, çoğalmaya başladı. Ufku noktalayan asi kabilelerin kampları, tepelerin arkasında kayboldu. Sonunda büyük kayaların arasına daldık. Yarım saat sonra Demir-Kapı ovasına indik. Küçük bir çay ovayı suluyordu. Kayalık bir tepenin üzerinde bir jandarma karakolu gördüm. O geceyi orada geçirmeye karar verdim. Günün geri kalanında avlandım.

Yolculuğumuzun en tehlikeli bölümü kuşkusuz Demir-Kapıyla Auvenat¹ arasındaki 60 km idi. Ertesi gün o yolu hiç durmadan kat etmeye karar verdim. Orada bulabileceğimiz bir damla su yoktu, üstelik de aşiretler gece bastıktan sonra kervanlara saldırıyorlardı. Bu haydutlar o kadar cesaret bulmuşlardı ki, oralarda devriye gezen süvarilere bile saldırmaktan çekinmiyorlardı. Makineli tüfek birliğinin atları o mesafeyi bir günde alacak durumda değillerdi. Bizim yük hayvanlarını önden gönderdim. Sabah altı olduğu halde yine de sıcak basmıştı. Biz durmaksızın ileri gider-

¹. Auvenat sözünün karşılığını ne Red House, ne Webster, ne de Fransızca-İngilizce sözlüklerinde bulabildim. Metinden anladığım kadarı, söz konusu yer bir coğrafya bölgesi. Bugün adı değişmiş olacak.

Bir Yorum: Bay Nogales'in yazdıkları bize aldatıcı geliyor. O tek bir ülkeye göre yazıyor. Oysaki şimdi orada üç ülke var. Türkiye, Suriye ve Irak. Musul'a gitmek için Halep'ten Anadolu'ya giriyor ama anlattığından bize sanki Suriye yada Irak çölünde gidiyormuş gibi geliyor.

Anadolu'da Virankente kadar çıkıyor. Mardin yakınlarında şimdi adı değişmiş Tel-Arman Kasabası'nda kalıyor, sonra Nusaybin'e geçiyor. Demir-Kapı ovasını da haritada bulamadım. Ama Hakkari dağlarının Güneyinden söz ediyor. Herhalde hâlâ Anadolu'da ilerliyor. Sonra Zaho'ya uğramadan Musul'a giriyor. (ç.n.)

ken, önden gitmiş olan jandarmalar hızla geri geldiler. Bize doğru hızla gelen bir toz bulutu görmüşlerdi. Ne olduğunu iyice anlamıştım. Jandarmalara attan in komutunu verdim. Atlarımızı bir çukura sakladık. Atların çevresinde yere yattık ve saldırıyı beklemeye başladık. Artık onları görüyorduk. Rüzgârda etekleri uçarak at üstünde geliyorlardı. İkisinde mızrak vardı. Diğer 34'ü ateşli silah taşıyordu. Onları beklediğimizi görünce, silahlarımızın etki mesafesinin dışında durdular. Birbirleriyle konuştular. Savaş düzenine girerek etrafımızda bir daire çevirmeye başladılar. Her dönüşte dairenin alanını daraltıyorlardı. Bize 3-400 m yaklaşınca, atlarından inerek ateş etmeye ve tekrar binmeye başladılar. Attan inme ve binme işindeki incelikleri, hiçbir bakımdan Güney-Amerikalı Kızılderili Goajiroslar'dan aşağı değildi.

Bu yaptıklarının bizi silah kullanmaya kışkırtmayacağını anlayınca, bizim silahsız olduğumuza yada yalnız tabanca taşıdığımıza karar verdiler. Birbirleriyle daha uzun bir süre görüştüktan sonra üzerimize saldırdılar. Benim de istediğim tam buydu. Bize 35 m yaklaşınca dikkatli bir ateş açıp üçünü yere düşürdük. Geriye kalanı çekildi. Bedeviler kahramanlıklarına rağmen ciddi bir direniş görürlerse düzensiz olarak kaçırmaktan utanmazlar ama Türkler saldırdıktan sonra hiçbir zaman çekilmezler. Bundan dolayı Araplar hep Türkler'in yönetiminde yaşamışlardır. Vurduğlarımızdan biri ağır ötekiler hafifçe yaralıydı. Bizim taraftan yalnız ben hafifçe yaralıyım. Dolayısıyla iki esirimizi yük hayvanlarının kuyruğuna bağladık. Ölmekte olanı yerinde bıraktık. Biz çekilirken Bedeviler ölmekte olanın başına toplandılar. Biri gruptan ayrıldı ve ellerini kaldırarak yaklaştı. Giyim kuşamından aşiretin şeyhi olduğunu anladım. Onu karşılamak için geri çekildim. Onu dinledikten sonra, Auvénat'a gelmeden esirleri serbest bırakacağımızı söyledim. Şeyhin dediğine göre bu kişiler çok fakir ve aile babasıymışlar.

Auvenat'a yaklaşınca tutukluların serbest bırakılmasını söyledim. şeyhlerine selam gönderdim ve çocukları için de kartpostal-lar verdim.

Auvenat'tan doğudaki Sincar Dağı'nı görüyorduk. Dağ doğu-dan batıya uzanıyordu. Yamaçları kalın bir bitki tabakasıyla örtü-lüydü. Dağda yer yer dumanlar çıkıyordu. Bu da çalışanların ev-lerine döndüğünü gösteriyordu. Oranın ahalisinin hepsi Yezi-di'ydi.

Auvenattan sonra çölün yavaş yavaş azaldığını görüyorduk. Birkaç saat sonra tarım arazisine girdik. Arada bir sarı renkli bir köyün siluetini görüyorduk. Kuş sürüleri susuzluklarını gideriyor-lardı. Kuzeyde Zagros ve Hakkâri dağları mavi göğün altında ko-yu gözükiyorlardı. Altı ay önce Yukarı Botan'dan çekilirken bu dağların kuzeyinden geçmiştim. Daha 77 km gittikten ve bu ka-dar çok toz yuttuktan sonra artık neredeyse tükenmişken, sonun-da Musul'un Mezopotamya göğünde parlayan minare ve kubbele-rini gördük.

DİCLE ÜZERİNDEN KELEKLE BAĞDAT'A

Musul'a girerken gömülmüş kapıların üzerinden geçiyorduk. Bu kapılar çok eski görkemli yerlere açılıyordu. O kadar eski ki, tarihleri bile bilinmiyor. Musul Yukarı Zap Suyu'nun Dicle ile karıştığı yerde kurulmuştur. Toprağın altında Ninova'nın kanatlı Tanrıları yatıyor. Onlara tapan Asur Krallar, o zamanlar İndüs'ten Nil'e kadar olan alana hükmediyorlardı. Musul'un civarındaki dalgalanan höyüklerde kim bilir hangi uygarlıklar var. İki büyük su yolu Fırat ve Dicle, kalıntıların yoludur. Bugünün çamurdan köy ve kasabalarının altında *Nemrut, Asur, Circesium, Resifa* ve *Adita* kentleri yatmaktadır.

20 Aralık 1915- Musul'a gece vardığımızda, kenti uykuda bulduk. Dar ve pis sokaklarda, yalnız sokak köpekleri ve sopasını vurarak geçen bekçi vardı. Konsolos Holstein'ı elimde tanıtma mektupları olduğu halde, rahatsız etmek için çok geçti. Elimde kılıç büyük bir hana zorla girdim ve büyük bir odayı ele geçirdim. İçinde hiç eşya olmamakla beraber, böcekler o kadar ürkütücüydü ki, tekrar avluya çıktım. Geceyi orada geçirdim.

Şafak sökerken, Kale komutanının emir subaylarından biri gelerek, acele edersem, keleş hazırlanan topçu subaylarıyla birlikte, o sabah, Bağdat'a yoluma devam edebilirdim. Bu olanağı bulduğuma çok sevindim. Bütün kişisel eşyayı keleşle gönderdim. Atlarımı, topların hayvanlarıyla birlikte Bağdat'ta karadan yolladım. Saat tam 11'de ipleri indirip, Dicle'nin çamurlu sularında gitmeye başladık. Musul sağımızda kaldı. Karşı kıyıda Koyuncuk veya Nebi Yunus [Nbiyo Yawnon] denen bir höyük vardı. Höyüğün üzerinde bir beyaz cami var. Yunus peygamber orada yatıyormuş. Saatler geçince Revandız'ın mavi dağları karşımıza çıktı. Bu dağlar Türk-İran sınırı boyunca bir duvar oluşturuyorlar. Bu dağların geçitlerinden Musul Valisiyle, kahraman Teğmen Von Scheubner, gönüllülerle birlikte Ruslar'ın sağ kanadını Savuç-bulak'ın dışında tehdit ediyorlardı. O gün ikindide ve gecede, gözlerim daha çok yandı. Bir gece önceki toz ve ay ışığından gözlerim tahriş olmuştu. Nemrut kentinin yanındaki eski bir köprüyü göremedim.

Doğudan Dicle'ye akan büyük ırmaklardan en önemlisi Yukarı Zap'tır. Kaynağı Kotur Dağı'nın doğu yamacında ve Başkale civarındadır. Sekiz ay önce, depolardaki yiyeceklerimiz ve cephanelerimiz Ruslar ve Ermeniler'in eline geçmesin diye, burayı tamamen yakmıştım. Ertesi sabah iki ırmağın karıştığı yeri geçerken, dikkatimi çeken, yavaş akan Yukarı Zap'ın mavi sularıyla, Dicle'nin kırmızımsıtrak dalgaları oldu. Bu noktadan sonra eski görüntüler tekrarlandı. Üzerlerinde kuru otlar olan, kil ve kumdan kıyılar, yüzüp duran ördeklerle başka su kuşları. Üzerlerinde keskin kayalar çıkmış dik yamaçlar. İrmak kıyısında Arap fellahların oturduğu uyuyan bir köy. Dikkat ettim ki, Fırat ve Dicle kenarında oturan fellahların hepsi göz hastalığı çekiyor. Daha çok pislikten olmakla beraber, zorunlu askerlikten kaçmak için kendilerine ziyan veriyorlar.

Sıcak günlerin geceleri güzel oluyordu. Bu arada, kamışlarla ve sopalarla birbirine bağlanmış ve havayla şişirilmiş, 60 veya 70 koyun derisinin üzerinde, keleşimiz akıntıyla gidiyordu.

Sıcak günler güzel gecelerle değişiyordu. Çoban yıldızı tek başına, bir alev gibi, Hatra, Birtha ve Asur'un sessiz harabeleri üzerinde yanıyordu. Asur İmparatorluğunun başkenti olmak üzere, Asur kentini tanrı Marduk'un kendisi kurmuştu. Kamış ve değneklerden yapılmış, sazlar ve sınımlarla birbirine bağlanmış, kırk ila altmış şişirilmiş hayvan postunun üzerine yerleştirilmiş keleklerimiz kırılğan yapıdaydı. Irmağın üzerinde yüzerek gidiyordu. Bazen sakin ve parlak suyun üzerinde kayıp, gidiyorduk. Ama bazen de tehlikeli sığıklardan geçiyorduk. Dalgaların çarpması ve bataryaların ağırlığıyla kağıt gibi bükülüyorduk. Bizimle birlikte bir ünlü de gidiyordu. Büyük bir cerrah doktor, Doktor Reich. Bu profesörle çok iyi arkadaş olduk. Alelacele o gün için pişirdiğimiz salçalı tavuk yemeğiyle, Dicle'nin sol kıyısında, Noel gecesini birlikte geçirdik.

Bazen sakin ve parlak bir akıntının üzerinde kayıyorduk. Bazen de tehlikeli sığ yerlerden geçiyorduk. O zaman dalgaların zoruyla yada topların ağırlığıyla, keleşimiz kâğıt gibi bükülüyordu. Bizim keleşimizle birlikte, bir başkası da geliyordu. Üzerinde Alman operatör doktor Reich seyahat ediyordu. Profesörle iyi dost oldum. Dicle'nin sol kıyısında kamp kurup Noel gecesini birlikte geçirdik. O geceyi kutlamak için doktorun acele pişirdiği salçalı tavuğu yedik.

Noel günü bir fırtına bizi şaşırttı. Eğer ırmağın durgun bir yerine sığınmasaydık keleşimiz parçalanırdı. Birkaç hafta önce Yüzbaşı Von Auluck'un üzerinde demonte edilmiş uçaklarını taşıyan salın battığı gibi. 26'sında hatalı bir bölgeden geçmeye başladık Faylar Cebel Hamrin'in uzantısı gibi kuzeydoğuya gidiyordu. 27'sinde dağlık bir burunu geçtik. Çevresinde Tekrit kalesinin

kalıntıları vardı. Burası birkaç yüzyıl bağımsız Aryan prensliğinin başkentiydi ve geçen yüzyılın ortasına kadar Hristiyan kaldı. O zaman teslim oldu. Türkler'in ve Araplar'ın zoruyla Müslüman oldu. O günden beri Tekrit Mezopotamya'nın en bağınaz Müslüman yeri oldu. Bu durum "Bütün inanan Müslümanlar'ın arasında, en fazla inananlar, dönmüş Hristiyanlardır" sözünü kanıtlar. En kötü toplu-kıyımlar Siirt, Bitlis, Van ve Diyarbakır kentlerinde oldu. Nedeni, buraların halkı bir zamanlar Hristiyan olmuş olan Ermeniler'in ardıllarıydılar. Aynı durum Trabzon dağlarının Laz aşiretlerinde oldu. 40 yıl önce hristiyanlıktan müslümanlığa döndüler. Şimdi Osmanlı İmparatorluğu'nun en bağınaz Müslümanları oldular.

O ikinci atlarımız yetişti ve 24 saat dinlendikten sonra, Tekrit'e yola çıktık. Sabah erkenden Muhammed-ibni-Door Kasabası'ndan geçtik. Tek minareli bir camisi vardı. Daha sonra, ikindi-üstü eski Bağdat'ın kalıntılarına baktık. Bir zamanların kale duvarlarından şimdi parçalar kalmış. Oradan sonra, köyler çoğalmaya başladı. Kıyı kenarında sulamak için direkler görmeye başladık. Onlara bağlı kocaman deri tulumlarla su çekiliyordu. Tulum karaya çekilince kendiliğinden açılıyor ve su bir borudan sulama kanallarına akıyordu. Eski Bağdat'tan, güneyde hurma ağaçları arasında Samarra'nın silueti gözükiyordu. Bu kent 9. yüzyılda Emevi Halifelerinin ikinci başkentiymiş. Samarra uzaktan bile teraslı kulesi ve büyük camisinin yıldızlı kubbesiyle ilgi çekiyor. Bu camide onuncu ve onbirinci İmamların türbesi var. Bu inancın sonucu Samarra Şiiler'in en önemli hac merkezlerinden biridir.

Altı saat Dicle'nin bir kanalında yılan gibi kıvrılarak gittikten sonra, geceyi geçirmek için sağ kıyısına indik. Ertesi sabah bizi istasyonda bekleyen, trene bindik. Samarra'nın ilerisinde çöl geniş verimli bir ovaya dönüşüyor. Verimli ürün almak için ovanın sulanması gerekmiyor. Bu bölgenin El-Sana'ar adındaki güney

kısmı, yılda iki-üç kere ürün veriyor. İki ırmağın taşmasını önlemek için yapılan sulama kanalları tamamen yıkıldığı için şimdilerde Dicle haziran ve temmuzda taşıyor. Fırat'ın kıyıları vaktiyle meşe ve servi ağaçlarıyla kaplı olduğu halde şimdi bir bataklıktır.

Samarra'yı geçtikten sonra, arazi son derecede tekdüze oluyor. Güneşin kuruttuğu çamur yollar arada yükselen tozlu hurma ağaçları, Dicle'nin kıvrımlı yolunu işaretliyordu. Bizim Hacı efendimiz vagonun ortasına öğle namazını kılmak için seccadesini yaydığına tren Bağdat'a girdi. Gar, Mahalli adındaki varoştaydı. Burasını Bağdat'a bağlayan yüzer köprü ırmağın daha alt bir yerine taşınmıştı. Bu nedenle atlarımı küfe denen kayıklarla gönderdim. Bunlar kamıştan yapılmıştı. 2,5 m çapındaydılar ve kamışlar katranla birbirine bağlanmıştı. İrmağın ortasında devrildi ve hayvanlar ürktü. Yüzerek karaya çıktılar. Bağdat'ta François Oteli'ne yerleştim. Mareşal Von Der Goltz'un kurmay kurulu orada kalıyordu. Ben de bu kurulun içindeydim. Bunların arasında mareşalin birinci emir subayı Yarbay Von Restorff vardı. Yüzbaşı Hendricks gibi, o da, birkaç yıl Arjantin'de kalmıştı. Her gece bir süre İspanyolca konuşuyorduk. Doktor Binbaşılilar Von Oberndörffer, Bach ve Stoffel vardı. Konsolos Lytten ve Hesse oradaydı. Onlar ve adını vermediğim başkalarıyla çok iyi arkadaşlık ettim.

BAĞDAT'TA HALİL PAŞA

Bağdat'ta Ordu Evinin yanında, bir toplantı yeri daha vardı. İran'da çalışan Klein misyonunun kolu. Buraya yakın arkadaşlar geliyordu. Dr. Stoffel'le sık sık saat beş çayını içmeye giderdik. Akşam, normal çayla başlar ama şampanyayla biterdi. Ev sahibeliğini genellikle Tahran'daki Alman konsolosunun eşi yapardı. Misafirler arasında, ırmak mayınlarının başındaki Teğmen Müller ve *Deutsche Orient Gesellschaft*'ın başındaki Teğmen Lürs vardı. Teğmen Lürs Asur kazılarının başındaydı. Süleyman Askeri'nin yenilgisinde, her ikisi de Bedeviler'in eline düşmüşler. Bedeviler neleri varsa almışlar ve çölün ortasında yarı çıplak bırakmışlar. Üç gün sonra bir devriye onları kurtardığında, deliliğin sınırındaymışlar. Kendini bir arkeologdan, İran sınırındaki en cesur hacvacıya çeviren Lürs'e ek olarak, o çevrede başka ilgi çekici kişiler de vardı. Örneğin Mertens, römorkör kaptanıyken, Mr. X'in alkolikliği yüzünden, şimdi, Dicle üzerindeki, İngilizler'in Firefly ve diğer zırhlı ırmak gemilerine karşı, zırhlı gemi filosuna komuta ediyordu. Son derecede güzel konuşan Yedek Teğmen Hauck,

bir stüvari subayı olarak, savaşın başında gelmişti. Aslında Hauck bir palavracıydı. Kendiside bunu söylemeden anlatıyordu ama konuşmaları ilgi çekici olup, çok arkadaş canlısıydı. Bana daha sonra kıymete geçecek bilgiler verdi.

O sıralar, Hava Kuvvetlerinden Teğmen Meier Fransa cephesinden gelmişti. Bütün gençliğine rağmen en iyi gözlemcimiz olmakla ünlüydü. Irak-Arabistan Hava Kuvvetleri komutanı, Yüzbaşı Von Auluck'un temsilcisi olarak gelmişti. Uçmaya ben de meraklı olduğumdan, Qtisfon savaşında esir düşen çift kanatlı İngiliz uçaklarını tamir etmesine yardımcı oldum. İlk deneme uçuşunda Dicle'ye düşüyorduk. Bağdat'ın hurma ağaçları ve damlarının 50 m üstünde motorumuz durunca, o andaki duygumu hiç unutmayacağım. Daha sonraları Kut-el-Amara kuşatmasında, üstün hizmet verdikten sonra, Auluck'da, Meier'de yok oldu. 6. Orduda, Türk ve Alman subaylarının aralarının biraz gergin olduğunu, bu arada, yazmam gerekir. Bunun nedeni Halil Paşa'nın büyük hırsıydı. Albay Nurettin'in kazandığı zaferi kendi üstüne aldıktan sonra, Sultanın genel komutanlığı onun yerine von der Goltz'a vermesi onu üzmüştü. Von Goltz onu Irak'taki güçlerin başında bıraktığı halde, yine de tatmin olmamıştı. Kendisini, hem Irak hem de İran orduları başkomutanı atamamalarına güvenmişti. O cephe Albay Bock'un komutasındaydı. Savaşın başında Firkateyn kaptanı Rauf (Orbay) İran'a bir diplomatik görevle gönderilmişti. Emredildiği gibi İran'a gideceğine, korumalarıyla (İranlıların dediklerine göre) öldürmüş, yakıp yıkmış ve İstanbul'a cepeleri dolu gelmiş. Rauf Bey'in vandallığı İranlıları, Türkler'in karşısına çıkarmıştı. O zamandan beri Ruslar'la aynı amaç için çalışıyorlardı.

Cihadın, İran'da ve bütün doğuda yandaş bulamaması bu olayla ilgilidir. Von Hentig'le, Niedermayer'in, Kazak saldırılarına alırdırmadan büyük İran çölünü geçip, kahramanlıkla, Afganistan'da

Kabil'e kadar gitmelerine rağmen, Cihadın bir etkisi olmamıştır. Görevleri bitince Von Hentig, Kabil'den yola çıkıp, Asya kıtası üzerinden Almanya'ya, bin türlü strateji yaparak döndü. Niedermayer ise bir derviş kılığında Kabil'e gittiği yoldan Türkiye 'ye döndü. Halil Paşa, İran seferi kuvvetlerini komuta etmeyi Rauf Bey'in ardılı olarak kendine hak tanıdı. Almanlar, Klein misyonunun başarısından dolayı İran'daki birliklerin komutasının bir Alman'a ait olmasının gerektiğini ileri sürdüler. Bu misyon Rauf Bey'in İran'da olduğu zamanda da, oradaydı. Amacı Rauf Bey gibi talan etmek değil ama İran'ın Ruslar'la işbirliğini önlemek içindi.

Halil Paşa, mareşalin karakterinde bir duraksama bulduğunda, zorlayarak amacına ulaşmak istedi. Mareşal, İran cephesine bir Alman komutan atarsa, Türk kuvvetlerini o cepheden çekeceğini söyleyerek mareşalin gözünü korkutmak istedi. Halil Paşa'nın bu tutumuna sinirlenen mareşal o cepheye Albay Bock'u atadı. Halil Paşa bu küçümsenmeye o kadar kızdı ki, Almanları, Fransızlar'dan fazla nefret etti. Ona en fazla yarayan kişi, Bağdat'ın geçici valisi Şefik Beydi. Başkale Mutsarrıfı Şefik Bey Sova mağaralarında Ermeni kadın ve çocuklarını öldüren kişi. Şefik Bey, Trablus Garp savaşında, Halil Bey Teğmen yada yüzbaşıyken sırdaşymış. Efendisinin koruması altında şımarmıştı. Hatta mareşalin emirlerini dinlememişti. "Ben yalnız şefim Halil Paşa'dan emir alırım" demişti. Düşünün, eğer bu yanıtı nezaket sahibi Von Der Goltz yerine, Liman Von Sanders'e söyleseydi, başına neler gelirdi. Bu biçim hakaretler birkaç kere Türkiye'de başına gelmişti. Bir keresinde, Edirne de, bir grup Türk kurmay subayına, kendi tasarlamış olduğu yeni bir tahkimat düzenini anlatırken, dinliyenlerden biri bunun uygun olmadığını söylemiş. Mareşal, nedenini sorunca, Türk şöyle yanıtlamış "Mareşalim, siz, artık kullanılmayan eski düzendsiniz" demiş. Görgü tanığı olup, mareşali çok beğenen, onun öğrenciliğini yapmış bir Türk subayı,

bunu bana Halep'te anlatmıştı. Bunun gibi olaylar dolayısıyla, bazı kimseler, mareşalin Türkiye'de bu kadar tutulmasının, her türlü muameleyi kaldırmasından olduğunu sanıyorlardı. Bu düşünce yalnız yanlış değil, aynı zamanda haksızdı da. Mareşal Türk subaylarına ne kadar hoş görüldüyse Alman subaylarına da öyleydi. Alman subayları, mareşalin bu hoşgörüsünü kötüye kullanmıyorlardı.

Mareşalin fazla hoşgörüsünden şımaran Şefik Bey, valiliğin verdiği güçle, zorunlu borç diye sızdırmak istedikleri paraları vermeyen, Hristiyan ve Yahudi tüccarları, Musul'a sürdü. Verdiği birçok kararlar arasında, en masum görüneni, orduda bazı hastalıkların artmış olmasından dolayı, fahişe de, namuslu da olsa, bütün Hristiyan kadınlar her hafta tıbbi muayene olacaklardı. Bu utanmaz işlem Halil Paşa için bir gümüş madeniydi. Bağdat'ın Hristiyan kadınları arasında milyonerler vardı. Çok zengin olmayanlar bile böyle bir utanmazlıktan kendilerini korumak için gerekli özveriyi gösterdiler. Halil Paşa'nın topladığı büyük servet ona yaramadı. Türkiye'den ayrıldığım zaman Halil Paşa'nın rütbesi yarbaylığa indirilmiş ve Harp Divanına verilmişti.

Askerlik bakımından Halil Paşa'nın budalalıkları doruğuna varmıştı. Bağdat cephesindeki Türk ve Alman subaylar kalın bir çizgiyle birbirinden ayrılmışlardı. Bu kritik zamanda, Bağdat askeri hastanesinde Profesör Reich, Obendorfer, Bache, Stoffel adlı doktor binbaşılar, yüzlerce Türk yaralıyı tedavi ediyorlardı. Bunlar bu tedaviyi mareşalin acele buyruğu ile yapıyorlardı. Mareşalin düşüncesine göre Osmanlı doktorları bu işi yapacak kadar yetenekli değillerdi. Mareşala yaptıklarına doymamış olan Halil paşa, bu sefer, Bağdat'a geldiğim gün, bu hastanelerin yalnız veba hastalıklıların hastanesi olmaları emrini verdi. Sonuç olarak, bütün yaralılar, yeni ameliyat olmuşlar da içinde olarak, yeni el konmuş binalara taşındı. Bu binalarda ameliyathane olmadığı gibi yeterli

yataklı koğuş bile yoktu. Ağır yaralıların üçte biri yolda öldü. Birkaç gün sonra da, diğer yaralılar, çoğunlukla Osmanlı asker doktorlarının kayıtsızlığından, yeni hastanelerde öldüler. Bu doktorlar hastalarına bakmaktansa, yiyeceklerini ve maaşlarını düşünüyorlardı. Asker ölse de gösterilmeyip, maaşı ve yiyeceği alınıyordu. Profesör Reich ve Almanlar, hastanenin başındayken bu dalavereler yapılamıyordu. Alman doktorlar hep birden istifa ettiler. Bu yeni tedbirlerin onlara karşı yapıldığını biliyorlardı. 6. Ordudan tamamen çekildiler. Bir kısmı İran cephesinde Albay Bock'un yanına gitti.

Bu kadarı yeterli değilmiş gibi Halil Paşa, Mamure'den silah arkadaşım Nuri Beyi getirtip, 6. Ordunun ulaştırma işinin başına getirdi. Albay Nuri Bey ya Rum dönme veya bir dönmenin oğluydu. Entrikaları ve namussuzluğuyla kendinden o kadar nefret ettirdi ki, General Falkenhayn'ın emriyle kovulup, çölde uzak bir yere sürüldü. Bu bilgiler Bağdat'a vardığım zamandaki durumu anlatmaya yeter sanırım. Özellikle, Halil Paşa yüzünden Türk ve Alman subaylarının arasındaki gerginliği. Hikâyemle devam etmeden önce Irak cephesindeki gelişmeleri anlatacağım. Başta önemsiz görünen bu cephede neden bir Alman Mareşali'nin komutasındaki 6. Ordunun tamamına ihtiyaç duyulduğunu anlatacağım. Daha önce de söz ettiğim gibi, İngilizler savaşın başında, Aşağı Mezopotamya'ya girerek, Şat-ül-Arab'ın ağzından 100 km uzaklıktaki Basra kentini ele geçirdiler. O bölgenin komutanı, Yarbay Süleyman Askeri Bey, İngilizler'in hareketini, Ayn-el Şeria'daki karargâhından izlemeye başladı. Eğer Askeri Bey savunmada kalsaydı, savaşın birinci ve ikinci yıllarında savaş cephesi deltanın uzağına gitmezdi. Hırsı onu savaştırmaya itti ve savaşı kaybetti. Düşmanın yakın takibi altında çekilmeye başladı. Altı Alman subayı onunla birlikteydi. Bunların içinde tabip Binbaşı Bache ve başka bir doktor vardı. Panik halinde kaçan askerleri durdurmaya yeterli değillerdi. Askerler silahlarını, yiyecek arabaları-

nı, cephaneleri terk edip kaçıyorlardı. Hatta topçu beygirlerini çözüp sırtlarında kaçmaya çalışıyorlardı. Topçu subayları kaçarken inanılmaz taktik yanlışlar yaptılar. Toplarını saklayarak ateş edecekleri yerde, onları düşmanın göreceği yerlere koydular. İngilizler’de onları tahrip etti. Piyadeler de benzer bir yanlış yaptılar. Derme çatma istihkam duvarlarına çıkıyorlardı. Bu belki düşmanın ne yaptığını görmek içindi ama düşman da, onları görüyor ve topa tutuyordu. İşte bu noktada Süleyman askeri bey intihar etti. Ordunun kalanının komutasını Albay Nurettin Bey aldı ve düşmanı Amara’da durdurdu.

Durum böyle sürüp giderken, Ruslar’ın Bağdat’a, Revandız ve Kermanşah üzerinden hiç beklenmeyen saldırısı başladı. Bu eylem İngilizleri uykularından uyandırdı. Cephe komutanı, General Townsend’e ilerlemesini söyledi. Anlaşıldığı üzere Townsend baştan bu emre itiraz etti. İtirazı kabul görmedi ve Albay Nurettin’in üzerine yürüdü. Albay Nurettin onu Bağdat’ın 25 km ilerisinde yendi. Hint süvarileri tam Osmanlı’nın ilk hat siperlerinin üzerinden atlarken, bizim destek güçlerimiz yetişti. Gece vakti General Townsend güneye doğru çekilmeye başladı. İngilizlere bağlı aşiretler de onları takip ediyorlardı. Generalin yenilgisini anlayınca, isyan edip, yiyecekleri yağmaya başladılar. Albay Nurettin savaşı kazandığının farkında olmadan geri çekiliyordu. Niyeti Bağdat civarında siper kazıp savunmaya geçmekti. 48 saat sonra Albay Nurettin, Townsend’in çekilmiş olduğunu anlayıp takibe geçti. İngiliz Generali fırsattan istifade edip, Kut-el-Amara’da siper kazıp içine girmişti. Orası Dicle’nin sağ kıyısında at nalı biçiminde bir toprak parçasıydı. Zaman içerisinde İngilizler için bir sığınak olan bu yer, tam bir çıkmaz sokağa dönüştü. Ben geldiğimde orada Townsend’in, 11.000 kişisi, bunun 4000’i hasta ve yaralı gerisi de açtı, bizimkilerce kuşatılmıştı.

Birkaç sayfa önce söz konusu ettiğim Klein misyonu, Türk Alman Seferi ordusunun habercisiydi. Binbaşı Klein, ordusuz ve parasız, İstanbul'daki Alman bankasına ait boş bir çekle yola çıktı. Amacı, Berlin'den Mezopotamya'ya kadar yolda bulacağı Alman serüvencilerini toplamaktı. Bağdat'a geldiğinde, her toplumsal katmandan (yedek subaylardan, profesörlerden, garsonlara kadar) serüvencilerden bir takımı vardı. Bunlara ek olarak İranlı ve Afgan ücretli adamlar da bulmuştu. Bu küçük çekirdek ordusuyla, İngilizler Askeri Beyi takip ettikleri sırada, Binbaşı Klein zorunlu yürüyüşlerle, güneye dolambaçlı yoldan inip, Şuştır'deki petrol kuyularını tahrip etmek istiyordu. Petrol borusu Abadan'da bitiyordu. Bu petrol terminali, Hint Denizi'ndeki İngiliz filosuna yakıt sağlıyordu. Bu eylemi bitirdiği gibi, adamlarını dağıtmak istemedi. Binbaşı Klein, Konsolos Schönmann ve İran'daki serüvenci askerlerle bir anlaşma yaptı. Amacı İran'daki Rus ve İngiliz kurumlarına karşı eylemler yapmaktı. Bunların arasında İran hükûmetine olan etkisiyle İsfahan Bankası, en ön plandaydı. Binbaşı onun bütün nakit parasını tüketmeyi bildi. Şahın hizmetindeki İsviçreli jandarmaların ücretlerini ödedi. Bu cömertliğinden dolayı İsviçreli jandarmalar, Klein'in görevinde yardımcı oldular. Denildiğine göre ele geçirdikleri altın parayı saymak üçgün sürmüş.

Binbaşı Klein bundan sonra da Kuzey İran'da geçici veya temelli olarak yerleşmiş İngiliz ve Rus kurumlarına karşı eylemlerini sürdürdü. Bu eylemler o kadar arttı ki, İran'daki Alman Büyük Elçisi, Prens Henry Reuss, yapılan eylemlerin öcünü alacaklarından korkarak Bağdat'a kaçtı. Büyük Elçiyi korkutan, Binbaşı Klein ve yanındakilerin, İsfahan veya Kermanşah'daki Rus konsolosuna saldırıp öldürdüklerine dair bir söylenti idi. Yaptıklarını taçlandırmak için, Klein Tahran'a gitti. Kentin ana kapısında bir otomobile Teğmen Hauck'u koyup, Şahı kaçırmak istedi. O güne kadar İran'ın tarafsızlığına saygı duyan Ruslar, bundan

böyle saygı duymayıp, İran'ın Kuzey bölümünü ele geçirdiler. Sonra da Revandız geçidini savunan Musul Valisinin güçlerine saldırdılar.

Bu saldırının sonucunda İngilizler Ruslar'ın Bağdat'ı onlardan önce almasından korkarak, Qtisfon civarındaki Albay Nurettin'e, General Townsend'i saldırttılar. Mareşal geldiğinde İran cephe-sindeki durum yaklaşık olarak böyleydi. Mareşal geldiği gibi Bin-başı Klein'ı açığa aldı. O da ortadan kayboldu. Yerine Albay Bock'u koydu. Türk askerleri ve Alman subaylarıyla Albay Bock o cephenin komutanı oldu.

Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi adıyla çevirdiğim bir kitap var. Bu kitapta, 16 ıncı sayfada, Süleyman Askeri Bey'in kaybettiği savaşa ait bilgi bulunuyor. Yararlı olacağı düşüncesiyle önemli yerlerini alıyorum. İngiliz'lere göre,

“Türk birliği 6000-7000 askerden oluşuyordu. Türkler'le birlikte çalışan Araplar da, Acaymi ve kuzeni Abdullah el Falih komutasında 9000 kişiydi ve 1000 de Kürt vardı. Aşiretlerin asker mevcudu 18000 kişiyi buluyordu ki bunun yarısını iki Sa'dun sağlıyordu. Savaş değerleri sıfırdı.

Üç gün sonra Şuayba savaşı başladı. Türk Generali Süleyman Askeri, Kurna da yaralanmış sedyede taşınıyordu. Yardımcısı Ali Bey Acaymi'nin adamlarını sağ kanada ve diğer aşiret güçlerini sol kanada koydu. Bunların bir bölümü biraz savaştı, bir bölümü hiç savaşmadı. Olağanüstü bir sel Bas-ra'daki üssümüzle Şuayba sırtındaki durumumuz arasında bir su kuşağı koymuştu. Bu gölün üzerinde nakliye yapılılabildiği kadar yapılıyordu. Daha güç bir iletişim düşünülemezdi ve yenilgi yok edilmekti. Savaş 72 saat sürdü. Üçüncü gün akşamında düzenli güçler geri çekilmeye başladılar. Aşiretler zaten kaçmıştı. Ali Bey, Süleyman Askeri'den geri çekilme buyruğu vermesi için rica etti. General istemeyerek kabul etti. Ali Bey ondan birkaç yüz m uzaklaşmadan, bir tabanca sesi duyuldu. Süleyman Askeri Bey yattığı sedyede kendini vurmuştu.” (ç.n.)

IRAK CEPHESİNDE SAVAŞ

Bu arada mareşal İran'daki denetiminden dönmüştü. Birkaç gün sonra Kut-el-Amara'ya hareket ettik. Bizimki bir zafer yolculuğuydu. Gemimiz demir aldığı anda, yüzden fazla eldivenli el hep birden kalpaklara yada Prusya miğferlerine selam vermek için kalktı. Birlikler de silahlarıyla selam durdular. Askeri bando marş çalıyor ve sesi Harun Reşit'in başkentinin pazarlarında yankılanıyordu. Alman yaverler göğüslerinde İmparatorluğun bakırdan kartalını taşıyorlardı. Koruma subaylarından bu biçimde ayrılıyorlardı. Bu belirgin simge 6. Ordunun kurmay başkanı Kazım Karabekir Bey'in hoşuna gitmemişti. Hemen o simgelerin çıkarılmasını istedi. Osmanlı ordusunda bu simgenin yeri yoktu. "Bizde olmaz" dedi. Bu emir Almanlara nerdeyse bir hakaretti. Emir subaylarının açıkça karşı gelmelerine rağmen, bu emre izin vermek de, mareşalin zaafını gösteriyordu.

Ben Bağdat'a yalnız kurmaylık yapmak için gitmemiştim. Savaş da girmek istiyordum. Ama Halil Paşa'nın da komutasına girmek istemiyordum. Onun beni öldürememesinin ödünü er geç

almak isteyeceğini biliyordum. Onun için mareşalden beni Mahmut Fazıl Paşa'nın süvari tugayına vermesini rica ettim. Bu tugay doğrudan doğruya onun emrindeydi. Mareşal beni yalnız eğitmen olarak değil, aynı zamanda temsilcisi olarak da atadı. Bu biçimde tugayın hareketinden her zaman bilgilendirilecekti. Bu atamayla, yavaş yavaş kaygılarım gitti. Buna rağmen, kurtulmuş olduğuma tam güvenim yoktu. Halil Paşa'yı tanıdığımdan bu kadar çabuk atlatamayacağımı biliyordum. İlerde bu kuşklarım doğru çıktı.

Ertesi günü, yani 1916 yılı, Şubatının onüçünde, hava yağmurluydu. Saat onbire doğru kar yağmaya başladı. Ovayı beyaza boyadı. Dicle'nin killi suları kırmızı bir yılan gibi kıvrılıyordu. Manzaranın tek düzeliğini, her iki kıyıda da, yavaş dönen su çarkları bozuyordu. İki tarafta da, tozlu hurma ağaçları ve sarı renkte köyler görünüyordu. Öğleye kadar bu manzarayla gittik. Derken karşımızda kalın bir duman sütunu gözüktü. Bu Albay Nurettin Bey'in bizi beklediği gemiden geliyordu. Az sonra, Townsend'i yenen, Qtisfon savaşı kahramanı, gemimize çıktı.

Kendisi kısa boylu olup, sivri bir sakalı vardı. Von der Goltz'un emriyle, kuvvetlerini Halil Paşa'nın emrine vermiş ve kendisi İstanbul'a aşağılanmış ve üzgün olarak gidiyordu. Nurettin Bey 1 gibi parlak bir askere, mareşalin bu yaptığı, son günlerinde, şöhretindeki yegane leke olacaktır.

O akşam, göğe helezon yaparak yükselen dumanlar gördük. İlerledikçe irili ufaklı birçok geminin, Dicle'nin sol kıyısına bağlı olduğunu gördük. Gemiler asker mallarını boşaltıyor veya yükliyordu. Irmağın dik kıyısında bu mallar piramitler halinde yükseliyordu. Binlerce manda, deve ve başka yük hayvanları, Arap çobanların gözetiminde sükunetle otliyordu. Süvari ve piyade birlikleri müzik sesine uyarak sürekli geçiyorlardı. Kalabalıktan, denizin uzaktan gelen sesi gibi, bir mırıldanma yükseliyordu. Zaman zaman atlar kişniyordu, bazen de ezan okunuyordu. Acem,

Arap, Yahudi tüccarlar askerlerimize tütün, zeytin ve yağlı etler satmaya çalışıyorlardı. Türk nöbetçiler “Kim o” diyerek, ya selam duruyorlar veya gelenleri dipçik göstererek uzaklaştırıyorlardı. Güneyde ufka yakın Kut-el-Amara, alev gösteriyor ve hatlarını Osmanlı’nın saldırısına karşı top ateşiyle korumaya çalışıyordu.

Qtisfon savaşından sonra elimize düşen İngiliz gambotu Firefly’da geceyi geçirdim. Güneş doğarken, mareşalle birlikte savaşmaların olduğu Fellahiye yada şeyh Zuvayd cephesine gittim. Başlarda bu çarpışma bizim için olumsuzdu. Nusaybin’den birlikte gittiğimiz, dört ve beşinci makineli tüfek bölüğüyle, benimle birlikte kekle gelen sahra toplarından başka, orada silahımız yoktu. Ancak işe yaramaz Manteli topları vardı. Bu toplar düşmanın toplarına ve zırhlı araçlarına yanıt veremiyorlardı.

Binbaşı Cummerow ve Albay Von Restorff’tan izin almak için gittiğimde, Kazım Karabekir Bey’den başka, mareşalin birlikte götürdüğü tek insansın, diye beni kutladı. Mareşal Von Der Goltz’un Alman subaylarının hiçbirini, emir subayı Restorff içinde olmak üzere, götürmemesi Halil Paşa’nın etkisini göstermektedir. Kendisi mareşalle yalnız kalmak için her çabayı gösteriyordu. Bu biçimde mareşali daha iyi etkileyeceğini düşünerek, ona savaş planlarını anlatıyordu. Bu planların hepsi de başarılı değildi. Örneğin, Kut-el-Amara’ya birkaç gün önce, topçu desteği olmadan bir saldırı düzenlemişti. Birkaç saat savaştan sonra birliklerimiz çekilme zorunluluğunda kalmışlardı.

Kampımızdan 1,5 km ötede, su altı mayınlarını taşıyan bir kafile gördüm. Korkusuz Teğmen Müller bunları Dicle’nin trafiğe uygun kanalına ekiyordu. Bu subayın soğuk kanlılığını beğenmek gerekir. Yanında birkaç Arap, günün her saatinde düşmanın arkasından geçiyordu.

Kut-el-Amara’dan geçerken, kuşatılmışların ateşine uğrama-

mak için dolambaçlı bir yol takip ettik. Bir saat daha gittikten sonra çantamı, jandarmaların koruması altında, Şeyh Zuvayd'deki karargâha gönderdim. Aynı zamanda ben de, korumalarım ve iki yol gösterenle birlikte Seferi kuvvetimizin sol kanadına gittim. Yarbay Akif Bey'in süvari gücü oradaydı. Daha önce de söylediğim, Yüzbaşı Hüseyin Efendinin komuta ettiği dört ve beşinci makineli tüfek bölükleri süvariye destekliyordu. Bu güç o anda düşman süvarisinin karşısındaydı. Düşman süvarisi bir gösteriş saldırısı yaptıktan sonra, topçuya ve zırhlı araçlara yol vermek için kısımlara bölündü. Bu güçler beklemediğimiz bir zamanda yürüyerek, bize öyle şiddetli bir ateş açtılar ki, beş dakikadan az bir zamanda, 400 kayıp verdik. Hüseyin Efendi de yaralanmıştı. Eratı bir top mermisiyle yok olan makineli tüfeklerden birinde kendisi ateş ederken, bir tüfek mermisi her iki bileğini de delmişti. Eğer düşman bu saldırıyı sürdürebilseydi, büyük bir çaba göstermeden tugayımızı ezerdi. Tugayımızda tüfekler, kılıçlar ve dördüncü ve beşinci makineli tüfek bölüklerinden başka silah yoktu. Düşman bizden üç kat fazlaydı. Tüfek ve kılıçlara ek olarak mızrakları, makineli tüfekleri, tankları ve sahra topçusu vardı. Gambotlarından da destek alıyorlardı. Bu gemiler sağ kanadımızı topa tutuyor, bizde seri ateşli top olmadığı için yanıt veremiyorduk. Hiç kimsenin nedenini söyleyemeyeceği bir şans eseri olarak, düşman süvarisi gece geri çekildi. Bu bize tekrar düzenleme olanağı verdiği gibi, düzenli olarak da, Şeyh Zuvayd'den 10 km gerideki bir yere çekildik. Bundan böyle buranın adı *Fellahiye cephesi* oldu. 6-7 km'lik dar bir toprak parçasıydı. Bir tarafında Dicle'nin sol kıyısı, diğer tarafında ise, İran sınırındaki Bedri Kasabası'na giden çok büyük bir bataklık vardı.

Büyük bir stratejik değeri olan bu kasabadan ve söz konusu toprak parçasından başka 10 km ötedeki Kut-el-Amara'ya ulaşılacak, Dicle'nin sağ kıyısından başka bir yol yoktu. Düşman birkaç hafta önce o yolu kullanmayı denemiş ama başarılı olamamıştı.

Bizim birkaç bölük Hecin süvarimiz Ali Kandil ve Bek Kasım civarında onlara iyice direnmişti. O gece Fellahiye'nin işgali, Mareşal Von Der Goltz'un planlanmış bir darbesiydi. İngiliz yardımcı güçlerine yolu kapatmış olması, İngilizler'in sonunu getirdi. Birkaç hafta sonra teslim oldular. Eğer General Townsend, o ke-re, 3-4000 askeriyle toplu bir saldırıya kalksaydı, kuşatmakta olan güçlerimize, Askeri Bey'in Basra'da uğradığı paniğin bir eşini bize uğrattırdı. O gece elimizde, tifüsten kayıp vermiş, 41. ve 45. Tümenlerin birkaç taburu vardı. Elimizdeki güçlerde, 4000 tüfek olmadığına eminim. General Townsend, her şeyini baş komutan General Aylmer'in yardımcı kuvvetlerinden bekliyordu. General Townsend teslim olduğunda Halil Paşa, ona "8-9000 İngiliz'in, 5000 kişiden az Türk'e, bütün kuşatılmış oldukları zamanda, tek çıkış saldırısı yapmamalarını anlayamıyorum" dedi.

Buradan hikâyemi sürdürüyüm.

Düşmanın sağ kanadının en ucu çekildikten sonra, Genel Karargâha doğru gittim süvarilerin çarpıştığı yerden birkaç kilometre ötedeydi. Kampın diğer kadrlarından, 6. Ordu komutanının bayrağıyla ayrılıyordu. Bayrak komutanlığın önünde dalgalanıyordu. Hangi yöne bakılırsa bakılsın, terk edilmiş siperler, devrilmiş top arabalarının ön parçaları, kırık arabalar görölüyordu. Bu döküntülerin ötesinde bir köyün silueti görölüyordu. Köy topçu ateşiyle delik deşik olmuştu. Evlerden dumanlar yükseliyordu. Daha da ilerde gelişmekte olan bir kasaba vardı. Şu anda orada askerlerimiz göğüs göğüse çarpışyordu. Karargâha gelince Halil Paşayı selamlamaya gittim. Halil Paşa iyi bir diplomat gibi, beni gördüğüne memnun olmuş gibi karşıladı. Başka günlerden konuşurken, Doğu Anadolu'daki savaş anılarımızı tazelerken, İran'la olan sınırdaki dağlara yavaş yavaş gece bastırıyordu. Doğu ufku ise, duman içindeydi. Arada alevler görünüyor, düşman topçusu ateşi

arttırıyordu.

Bağdat'tan ayrılırken Yarbay X'in, Türk kurmaylarına, mareşalin rahat etmesi için hiçbir şeyin eksik olmaması tembihine rağmen, aynı Türk subayları, mareşali küçük ve pis bir çadıra yerleştirmişlerdi. Çadıra girmek için eğilmek gerekiyordu. Oysaki kendilerini, İngilizler'den ganimet olarak aldıkları, olağanüstü güzel su geçirmez çadırlara yerleştirmişlerdi. Bu küçük çadırda mareşali bir peykenin üzerinde yatarken buldum. Onu orada yapayalnız görünce, açlık çektiğini anladım. Herhalde bütün gün Türkler ona bir bardak su bile vermemişlerdi. Bu durumu anlar anlamaz emir erimi çağırdım ve mareşale büyük parça ekmekle eğerimdeki çantamdan bir kutu sardalye verdim.

Peykesine oturup verdiklerimi yerken, mareşal bana Arjanti'ne 5 yaptığı bir geziyi anlattı. Kendisi bu geziden çok memnun olmuştu ve bıkmadan anlatıyordu.

Gece olmuştu. Gittikçe artan topçu ateşi, o kadar yoğunluk kazandı ki, Mareşal Halil Paşa'ya askerlerini bir an önce Fellahiye'ye çekmesi emrini verdi. Düşman süvarisinin sabah yapmaya çalıştığı çevirme hareketini önlemek istiyordu. Diğer taraftan bana Halil Paşa'ya eşlik edip, olanı bitene dikkat etmemi emretti. Önceden saptanmamış bir olay olursa ona bir ulakla haber göndermemi söyledi.

Sadık emir erim Kasım'ı birkaç saat dinlendirmek için, çok sevdiğim atım Mesrur'a binip, yalnız yola çıktım. Bu at polo atı gibi tımar edilmişti. Yelesi ve kuyruğu kesikti, dizlikleri vardı. Bulduğum zaman pire yemiş bir siyah Kafkas atıydı. Gece de, gündüz kadar iyi görürdü. Siperler ne kadar geniş olursa olsun, atlamaya bayılırdı. Ben cepheye doğru giderken, mareşalin bir ulağı bana yetiştirdi. Tekrar yürümeye başladığım zaman, Halil Paşa ve adamlarının karanlıkta kaybolduğunu anladım. Ulağın dediğine göre, yeşil görünen fenere doğru karanlıkta gitmeye çalışı-

yorlarmış. Bu lamba 52. Tümenin, 40. Alayının arkasını işaretliyormuş. 35. Tümen ve Albay Akif Bey'in süvari Tugayı ile birlikte o gece Kut-el-Amara'ya yardıma gelen General Aylmer'e karşı savaşan gücümüzdü.

Cepheye doğru sürekli koşan ihtiyat kuvvetlerinin komutanlarına sorduğum halde, paşa ve yanındakileri yakalamak imkansızdı. Sonunda bir süvari birliği buldum ki, komutanı onları ilk sıra siperde, ateş çizgisinin yanında gördüğüne emindi. Mareşalin emri üzerine, onları tekrar kaybetmemek için, ateş etme hattının gerisinde atımı koşturmaya başladım. O sırada düşman topçusu, cephe konvoylarımızı felce uğratmak için yatay ateş ediyordu. Onbeş dakika sonra kendimi iki ateş arasında dolaşırken buldum. Bizim ve İngilizler'in cephesi birbirine karışmıştı. Bizim asker geri çekildikçe, yerini İngiliz askerleri alıyordu. Cephe boyunca askerler birbirlerinin yerlerini alıyorlardı. Bu karışıklığın sonucu olarak, ben bizim ateş hattımızın içinde mi, dışında mı olduğumu bilmiyordum. O kapkaranlık gecenin ortasında, topçular çevremde karşılıklı ateş ederken, subayların komutlarını ve ateşi idare eden düdüklere duyamıyordum. Topların, kızıl tüfeklerin yeşil-mavi kıvılcımlarından başka bir şey gözükmüyordu. Kurşunlar yağmur gibi etrafımdan geçiyordu. Dikkatle yürümeye çalışıyordum. Bir çıkış yolu ararken, atımın karşısına toprağa saplanmış, bir sıra bambu mızrak çıktı. Birkaç adım sonra, bir Hindu nöbetçi beni durdurdu. Kendisini, giydiğim mantar miğfer ve konuştuğum İngilizce'yle, kandırdım. Mızrakların ve nöbetçinin durumundan, bizim hatların gerimde kaldığını hesapladım. Geri dönüp, atımı mahmuzladım ve oradan yıldırım gibi, ölü, yaralı dolu ve süngüler parlayan siperlerin üzerinden atlayarak, kaçtım. Savaşın gürültüsü azalmaya başladı, duman kalktı ve 52. Tümenin titreyen yeşil ışığını gördüm. Tümene vardığım zaman, Albay ve kurmaylarını, bir top arabasının patlamasıyla açılan bir çukurda, atlarının ayaklarının ucunda, bitkin olarak yatarken buldum. Atım

olsun, ben olayım, bizde çok yorgun olduğumuzdan, pelerinine sarılıp, ben de onların yanına yattım. Bir süre sonra, Seferi Kuvvetimizin Kurmay başkanı ve emir subayı, geri çekilmemizin nasıl gittiğini görmek üzere, sürünerek geldiler. Onlardan öğrendiğime göre Halil Paşa ve arkadaşları, düşman ateşinden korunmak için 4-5 km gerideymişler. Onlar da, istedikleri bilgiyi alınca üçümüz birlikte yola çıktık. Yirmi dakika sonra Paşa'nın önündeydik. Paşa heyecanlı bir biçimde, bir tümseğin üzerinden Akif ve İshak yarbaylara anlatıyordu. Karanlık olduğundan başta, Halil Paşa beni tanımadı. Mareşali eleştiren konuşmasını sürdürdü. Onun için "Zavallı ihtiyar" diyordu. Savaş bizden yana döndüğü sırada, Mareşal Von Der Goltz, çekilme emrini vermiş ve Halil Paşa'nın elinden ve ordusundan büyük bir zafer kaçıyordu. Benden başka herkesin sözlerini onayladığını görünce, yaklaşıp yüzüme dikkatle baktı. Beni tanıyınca çekinceli olarak, bir adım geri gitti. Cesaretini tekrar toplayarak ve belki anlamamışımdır ümidiyle gülümseyerek "Bay Nogales, de bakalım, herhalde Türkçeyi öğrenmişsindir."

"Evet efendim" diye hemen yanıt verdim. "Sizin ve benim de üstüm olan Mareşal Von Der Goltz'u, herkesin önünde eleştiriyorsunuz, ki ona özgürlüğümüzü ve belki de yaşamımızı borçluyuz. Eğer düşman bu sabahki çevirme hareketini tekrarlasaydı, şimdi bu zamanda, siz de içinde olmak üzere, ordunun geri kalanı ya ölü yada İngilizler'in elinde olacaktı." Bu dediklerimi, dedikten sonra selam verdim ve bir sigara içmek için atımın yanına gittim.

Kaldığım yere dönerken yolumuzu kaybettik. Koruma subayı, bize kılavuzluk edecek kırmızı renkli fenere bakmayı unutmuştu. Çeşitli ünitelerin konakladıkları yerlerin arasında birkaç saat dolaştık. Şafak sökerken yerimi buldum ama mareşale yorumumu bildirmekte geç kalmıştım, çünkü o Kut-el-Amara'ya gitmişti.

Kahvaltıdan sonra, Mahmut Fazıl Paşa'nın tugayına katılmaya gidecekken, Seferi gücümüzün kurmay başkanı çadırıma girdi. Bana derhal süvari tümeni komutanı Akif Bey'in emrine girmemi, Halil Paşa adına emretti. Olanı biteni anında anlayarak, beni bağlamayan bu emre aldırmayarak atımı eyerleyen emir erine gittim. Um el-Baran'ın birkaç kilometre ötesinde Dicle'yi geçtik ve zorunlu yürüyüşlerle tugayımızın kaldığı yere geldik. Tugay merkezi, El-Aziz Köyü'nün yakınında, Şat-ül-Nil kıyısındaydı. Bu su El-Ka'ar tepesinin yakınında Fırat'a karışıyordu.

Gece kar yağdığından serin bir rüzgârla hareket ediyorduk. O gün hem Şat-el-Amara'yı hem de Şat-el-Goberi'yi geçtik. Ertesi akşam, atlarımızdan El-Aziz Köyünde indik. Batıda, bir çöküntüden Fırat'ın kıyısını görüyorduk. Kıyıda birbirine dolaşmış bataklık bitkileri vardı. Gün doğunca, Fırat'ın batı kıyısı boyunca yürüdük. Çevremiz dalgalı bir ovaydı. Uzaktan leke gibi kazılar görülüyordu. Bunlar ünlü Babil kalıntılarıydı. El-Aziz'deki kampı terk edilmiş bulduk. Tugay, İran sınırındaki Bedri'deki garnizonu desteklemeye gitmişmiş. Orası İngilizler'in Kut-el-Amara'yı kurtarmak için yapabilecekleri gösteri saldırısı için tek yerdi. Bedri'yi işgal edince Kut'ta sarılmış İngiliz ordusunun sonu gelmişti. Bundan sonra Irak'taki savaş tek düze bir savunma savaşına dönüşüyordu. Bizim avantajımız, hem Bedri'yi, hem de Fellahiye'yi elde tutmamızdı.

O sabah El-Aziz'e yaklaşırken, Emir Abdülkadir'in başıbozuklarından atlı bedevilerle önemsiz karşılaşmalarımız oldu. Emir İngiliz yandaşıydı ve Felluce askeri bölgesindeki birliklerimizi taciz ediyordu. Söz konusu ettiğimiz bedevilerden başka, Beni-Lamas ve Enisa aşiretlerinden de Araplar gördük. Bu son aşiretlerden cesaretleri ve zalimliklerinden korkulmaktadır. Kut'a dönerken çölde Necef ve Kerbela'ya giden iki hacı kervanı gördük. Bu hacı adayları Bağdat'tan ve Hanikin kentlerinden geliyorlardı.

Ertesi gün şafak sökerken El-Aziz'den hareketle Dicle'yi küfelerle geçtik ve sabah erken genel karargâha geldik. Orada birkaç saat istirahat etmek istedim. Dinlenirken bir emir eri gelip, beni kurmay başkanının istediğini söyledi. Kalkıp gidince adam beni gayet kaba bir biçimde karşıladı ve Halil Paşa'nın adına, gidip, Albay Akif Bey'in süvari tümenine katılmamı emretti. Ben de yanıt olarak, 6. Ordunun başkomutanı ve Halil Paşa'nın üstü olan mareşalin, beni komutan yardımcısı ve binicilik öğretmeni olarak Mahmut Fazıl Paşa'nın tugayına atadığını bildiren imzalı ve mühürlü belgeyi gösterdim. Kurmay başkanı belgeye bakmadan "Bu Osmanlı Ordusudur" dedi. Dolayısıyla Halil Paşa'nınkinden başka emir tanımadığını söylemiş oldu.

Bu söz üzerine sabrım tükendi. Kendisinin Seferi kuvvetin kurmay başkanı ve İttihat ve Terakki komitesinin üyesi olduğunu dikkate almadan, içimden ve aklıma gelen her şeyi söyledim. Osmanlı ordusuna Halil Paşa gibi birine hizmet için girmediğimi söyledim. Halil Paşa, saygıdeğer üstümüz mareşali uluorta eleştirdiği gibi onun yazılı buyruğuna da karşı geliyordu. Benim bunları kızgınlıkla söylediğimi sanmasın diye, hepsini mareşale yazılı bildirip, Osmanlı ordusundan ayrılma iznini isteyeceğimi de söyledim.

Bundan sonra atıma binip, ayrıldım. Yarım saat sonra, ilk belgenin bir kopyasıyla döndüm ve bunu okuması için emir subayıyla Halil Paşa'ya göndermesini söyledim. Bir saat sonrada, Yarbay Restorff'a danıştıktan sonra, mareşale resmi bir dilekçeyle, sağlık sorunlarım nedeniyle Osmanlı Ordusundan ayrılmak istediğimi bildirdim. Bu aşamalardan sonra, Savaş Bakanı'nın karşı gelmesi ve Halil Paşa'nın adamı olan Bağdat Valisinin entrikalarına rağmen, mareşal birkaç gün sonra, bana çok değerli kağıdı verdi. Benim Osmanlı hizmetinden ayrıldığımı yazıyordu. Böylece Halil Paşa'nın avucundan ikinci kez kaçıyordum. Ama Halil Paşa

beni kolay kolay bırakmak istemiyordu. Ayrılacağımı öğrendiği gibi, beni, kurmay başkanıyla birlikte kahve içmeye çağırdı. Dostça ayrılmalıydık. Herkes, gitme dediği halde, bir Latin-Amerikalının görgü kurallarında bir Türk'ten daha bilgisiz olduğunu göstermek istemedim. Verilen kahve fincanını elimden düşürdüm ve onunla kahve içmenin şerefinden vazgeçmeyeceğimi söyleyerek ona verilecek olan kahve fincanını alıp içtim. Ona bir tane daha getirdiler. Kahvelerimizi yudumladık, birbirimize komplimanlar yaptık ve ayrıldım.

Mareşale vedaya gittiğimde, saygıdeğer koruyucum ve Latin-Amerika'nın sadık dostu ki, birkaç hafta sonraki ölümünden dolayı, onu bir daha göremeyecektim, içtenlikle elimi sıktı ve bana Demir Hilal madalyasını verdi. Bu, savaş boyunca kazanacağım sekiz nişanın ilkiydi. İki gün sonra beni Samarra'ya götürecek trene bindim. Elimde beni önce İstanbul'a, sonra Almanya'ya götürecek belgeler ve pasaportum vardı. Almanya'da savaş sonuna kadar oturup, sükunetle kendimi eğitmeye karar vermiştim.

Çevirmenin notu:

1. Bay Nogales'in beğendiği Albay Nurettin Bey'in askerliğini, (sonradan paşa) Mustafa Kemal Paşa hiç beğenmez ve Nutkun II cildinde, 532 inci sayfadan 547 inci sayfaya kadar yerden yere vurur.

Nutuk'tan okuyalım: "Baylar, Irak savaşlarının Nurettin Paşa zamanındaki gerçek durumu şudur.

İlk Irak komutanı Süleyman Askeri Bey'in yenilgiye uğramasından ve kendini öldürmesinden sonra, Kafkasya'daki yeni birlikler gelinceye dek Irak'taki savaşlar, İngilizler'in dileğine ve yürüyüş hızına bağlı kalmıştır. Nurettin Paşa, Kutülamare'de İngilizlere yenildikten sonra, gece gündüz ve hiç direnmeksizin yürüyerek Selmanpak'a dek dağınık olarak geri çekildi.

İngilizler, Nurettin Paşayı kovalayarak Selmanpak'a kadar ilerlediler. Orada Kafkasya'dan gönderilmiş olan birlikler, İngiliz birliklerini karşıladı. Üç gün savaştıktan sonra Nurettin Paşa, yenilgiyi kabul ederek geri çekilme buyruğu verdi. Birlikler Diyale ırmağına dek Kuzeye çekildi. Süvari artçısı çıkarılarak İngilizler'le bağlantı kurma yolu bile aranmadı. Oysa, o sırada İngilizler de geri çekilmişlerdi. Bu bilgiyi çöl Arapları verdi. Ondan sonra Nurettin Paşa kendini toplayıp, yeniden Selmanpak-Kutulamare doğrultusunda ilerledi.

Kutulamare Kuzeyinde İngiliz birlikleriyle gece karşılaşıldı. Önlem almak ve düzensizlik ve komuta bozukluğu yüzünden, tan yeri ağarırken birliklerimiz düşmanın ateş baskınına uğradı. Erlerden, subaylardan ve komutanlardan birçok şehit verildi. Birlikler bozuldu, kendiliğinden geri çekilmeye başlandı. İngilizler'in de geri çekilmesi üzerine yeniden düzen sağlanabildi.

Irak'ta, yeni birlikler ve yeni araçlarla büyük ve kanlı savaşlar başlar ki, Nurettin Paşa'nın bunlarla ilişkisi yoktur." (aktaran; çevirmen)

İNGİLİZ SUBAYLARIYLA KARŞILAŞIYORUM

Bağdat'a dönüşümde Binbir Gece Masalları'nın kahramanı Zübeyde'nin kat kat olan mezarına gittim. Bu mezar yalnız başına görkemli olarak Şat-el Mas'udi'nin kıyılarında ve karşı kıyıda-ki Mahalli varoşunda duruyor. O kadar ünlü olan bir de Ulu Cami var. Bunlar Bağdat'ın en ünlü İslam eserleri. Her zaman güzel olan bu eserler, günün geç saatlerinde güneş batarken, lacivert çinilerle kaplı kubbeleri ve minareleri ile, tozlu hurma ağaçlarının arasında, parlarlar. Havada bağırان kargalar uçar. Bütün bunlar Halifelerin kederli ve gizemli kentini oluşturuyor. Yakındaki Kufe kalıntıları üzerimdeki etkiyi derinleştiriyor. Bağdat'tan çok önce Kufe, Aşağı Mezopotamya'nın başkentiydi. Kûfi yazısı oradan çıkmıştır.

Bağdat'tan 40-45 km uzaklıkta, Dicle'nin sol kıyısında ve Koxe yıkıntılarının karşısında, bir zamanların ünlü kenti *Qutisfon*'un kalıntılarını görebilir. Bu kent Part krallarının kışlığı ve Sasani-ler'in de başkentiydi. Bugün kentin izleri pek yok. .

Bizi Bağdat'tan götürecek tren, o gün öğleden sonra kalktığında, bizi uğurlamaya gelen bir takım hanımefendilere, Dr. Stoffel'le birlikte mendil salladık. İyi dostlardan ayrılırken duyulan hüznle birlikte, mavi kubbe ve minareleri olan Halifelerin bu uzak ülkesinde, yaşamımın en ilginç anlarını geçirdiğim için, bir memnuniyet duydum. Örneğin Fırat kıyılarından, Babil kalıntılarının yanından atla geçmiştim. Sonra Şeyh Zuvayd savaşı ki, Bağdat kesiminde İngiliz ilerlemesini durdurduğu için, Irak savaşlarının dönme noktası olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda, Kut-el-Amara'da, General Townsend komutasındaki İngiliz ordusunun da sonunu getirdi.

Gece bastırdıktan sonra Samarra istasyonunda, ertesi gün yola atla ve bir bölümüne de arabayla devam etmek için, indik. Orada bir Alman hanım bizi bekliyordu. Bu hanım Martini adındaki bir İtalyan'la evliydi ve adam Musul'da gözaltına alınmıştı. O ve çocukları adamı görmeye gidiyorlardı. Hem bayan Würst, hem de bayan Lorrey, bu hanımın bizimle yolculuk etmesi için izin istemişlerdi. Bağdat yolu, Şamar Aşiretinin göçerlerinin çöl çevresinde çadır kurmaları dolayısıyla çok tehlikeli olmuştu. Doktor Binbaşlı Stoffel dev gibi biriydi. Boyu 1, 86 idi. Kendisi New-York'ta doğmuştu. Bağdat'taki Amerikan konsolosluğu da bunu doğrulamıştı ama kendisi bunu yadsıyordu. Son derece sakin biriydi. Ben ise, onun tam tersi, kısa boylu, son derecede sinirli, canlı atlar seven bir Güney-Amerikalı'ydım. Bu ayrıntılara rağmen ayrılmaz arkadaştık ama zaman öldürmek için tartışıp, duruyorduk. Yalnız bir şeye açıkça isyan ediyordum. Dr. Stoffel 700 kiloluk kendi kişisel eşyasını, hem yük arabamıza, hem de bayan Martini'yle benimkine yüklemişti. Kendi arabasına yatağını yaptırmıştı ve pijamalarını giyip yatıyor ve 300 km'lik yolun keyfini çıkarmaya çalışıyordu. Güzel pürolar içiyor, kokteyller hazırlıyor ve roman okuyordu. Ben ise at üzerinde gidip, bedeviler bize baskın yapıp, öldürmesini diye etrafı gözlüyordum. İlk gün fena geçmedi. 50 yıl

önce bir krallık yolu olan yolu takip ediyorduk. Geceyi geçirdiğimiz Tekrit'ten öteye yol ciddi ve tehlikeli oldu. O noktadan sonra yol kalmadı. Tuttuğumuz yol sanaldı. Bir ovada ve çölde gidiyorduk. Her an arabalarımız kırılabilir ve yolda kalırdık. Arabacılarımız Arap askerlerdi. Gündelik tütün kotalarından ve ücretlerinden başka bir şey düşünmüyorlardı. Ürkütücü bir yokuşu atlar koşarak indi. Benim arabam yuvarlandı. Ürken atlar sürüklemeye devam ediyorlardı. Bende o sırada kendimi Dr. Stoffel'in arabama koyduğu çanta ve bavullardan kurtarmaya çalışıyordum. Bundan sonra emir erlerimle kendime ayrı bir kervan düzenledim. Doktorun yoldaşlığından vazgeçtim. Bu 700 kilo ağırlığındaki bavul dağından arabacı yıkılmıyorsa da, araba devriliyordu.

Bedevi Şamarlar'ın çadırlarını ovanın ucunda seçmeye başlamıştık. Tehlike bölgesi, geceyi geçireceğimiz Hernina kalesi civarında başlıyordu. Güneş batarken kalenin daha doğrusu kervan-sarayın önünde atımdan indim. Orada pire ve tahtakuruları ordu halinde yaşıyorlardı. Bir saat sonra Dr. Stoffel de görüldü. Bavullarının çoğunu yüklediği, yük arabasız olarak. Çok sinirliydi ve beni avluda rahat otururken görünce, şayet arabasını bulmasına yardım edersem, bir daha pijamayla yolculuk etmeyecekti. Bu ant verme üzerine birlikte aramaya çıktık. Korumalarımızla birlikte baştan aşağı silahlıydık ve elimizde güçlü fenerler vardı. Arabayı bulmamız çok sürmedi. Dingiline kadar kuma batmıştı. Bir saat kadar uğraştıktan sonra, kalacağımız hana kadar çektik. Geceyi, pire ve tahta kurularına rağmen, düşündüğümüzden iyi geçirdik. Gün doğarken Dr. Stoffel, sözünü tutarak, çizmeli ve üniformalı olarak, atının üzerinde kafilenin başına geçti.

O sabah Hernina'yı geride bıraktığımızda, Musul'a dönmekte olan bir kelekçi kervanıyla karşılaştık. 700 yük hayvanının üzerinde boş tulumları taşıyorlardı. Silahlarının arasında ağır topuz ve sopadan, mavzer tüfeğine kadar her çeşit silah vardı. Bu silah-

Binbirgece Masallarındaki Zübeyde'nin mezarı, (Bağdat)

larla birlikte her ne pahasına olursa olsun, mallarını savunma azmi, Bedeviler'in tacizini önlüyordu. Bu vahşi aşiretler yine de bizi tedirgin ediyorlardı. Özellikle gece bastıktan sonra nöbetçilerimiz, kampın çevresinde dolaşan birini yakalamışlardı. Bizi yumuşatmak için yakalanan sağır, dilsiz rolü yapıyor ve gözlerinden yaşlar süzülerek ağlıyordu. Bu rollerinin ona bir faydası dokunmadı. Adamı bir araba tekerleğine elinden ayağından kelepçelettim. Sabah hareket edeceğimiz zaman kendisini serbest bıraktık. Bir daha gece kamp çevresinde dolaşmamasını öğretmek için birkaç kırbaç da vurduk.

Ertesi gün hava kararırken, ben Şirqat-Kale kalıntılarını gezdim. Dr. Stoffel ilgilenmedi. Orası Asuristan'nın ilk başkenti *Asur*'un kalıntılarıydı. Gecenin büyük bir kısmını ay ışığında, kale kalıntılarının üzerinde Dicle'ye bakarak düşündüm. Son gecemizi Sincar bölgesindeki Mişorah Kasabası'nda geçirdik.

Ertesi sabah Musul'a vardık. Orada Herr Holstein bizi konsoloslukta cömertçe misafir etti. Ülkesinde bir yedek subay ve Genel Validen sonra oradaki en sözü geçer kişi olan konsolostan, toplu-kıyımlar savaşın başında başladığında, Musul Valisinin de ilindeki Hıristiyanları yok etme emrini aldığını, öğrendik. Ama emre uymamış. Holstein konuyu öğrenir öğrenmez, valiye resmen başvurup, eğer Musul'da toplu-kıyım yapacaklarsa, kendisinden başlamalarını söylemiş. Onun dediklerine inandım. Bütün zaaflarına rağmen Konsolos şerefli biridir. İradesi çok güçlü olup, Türkleri idare etmekte çok yeteneklidir. Musul'da kaldığımız günlerde, Ninova kalıntılarını görmeye gittik. Bu kent Dicle'nin doğu kıyısında uzanıyordu. Bir kad kalıntılar höyüklerin altındaydı ama eski duvarlar ve sarayların yerleri belli oluyordu. Dönüşümüzde bir grup tutsak İngiliz subayına rastladık. Güçlü bir koruma birliğiyle Dicle üzerindeki köprüyü geçiyorlardı. Bu subayların durumuna üzüldüm. Üçü yada dördü binbaşı rütbesindeydi.

Şimdi ise tutsak olarak, pis kışlalarda oturup büyük bir olasılıkla açtılar. Biz ise Konsoloslukta bolluk içerisinde yüzüyorduk. Konsolosluk bir saraydı. Güzel döşenmiş salonlarına ilaveten büyük bir yemek odası vardı. Orada şampanya içiyor havyar yiyorduk.

O subayların talihsizliklerini ağırbaşlılıkla çektiklerini görünce, her gerçek asker, düşman da olsa, başka bir askeri kardeş gibi görür. Bende onlara yaklaşıp, selamlamak ve sigara vermek istedim. Konsolos kolumdan yakalayıp, geri çekti ve yapmamamı söyledi. Doğrusunu yapmıştı. Türkler her zaman kuşkucudurlar ve İngilizlere kardeş gibi davrandığımı görülürse, beni İngiliz ajanı sanabilirlerdi. Diğer taraftan ne Alman'dım ne de Avusturyalı. Tarafsız bir ülkedendim.

Bizim Ninova'yı gezmemizin ertesi günü tanımadığımız bir konuğumuz oldu. Çok sakın bir duruşu olan bir gençti. Açıklamak istemediği bir görevle, Bağdat'tan Halep'e gidiyordu. Bizim gibi konsolosluğun bir konuğu olan Avusturyalı yedek subay Profesör Yarolyimek, fizyonomist olarak ünlüydü. Bu adamın ya hükûmetin ya da Halil Paşa'nın bir ajanı olduğunu söyledi. O bey, ertesi gün benimle birlikte gelmek için izin isteyince, düşüncesinde daha da ısrarlı oldu. Ben ise görgü kurallarını bilen biri olduğundan teklifini kabul ettim. Ertesi sabah kalkış saatinde, tanımadığım yol arkadaşım, Konsolosluğun önüne çok güzel bir atın üzerinde gönüllüler subayı üniformasıyla geldi. Bütün donatımı bir Mavzer tüfeğiyle, siyah keçeden, yakası altınla işlenmiş, bir Kafkas şalıydı. Konsolosla vedalaştığımda, Ras ül-'Ayn'den vardığımı telgrafla bildirmemi istedi. Başıma bir şeyin gelmesinden korkuyordu. Bir gece önce Teğmen Leberkühn'den, Van kuşatmasından sonra, oralarda dolaşan dedikodu Halil Paşa'yla, Cevdet Bey'in suçlarını ortaya dökmemem için, beni öldürtmek istedikleriydi.

Bana Musul'un dışına kadar eşlik etme nezaketini gösteren subaylardan, kaledeki komutanın emir subayı, vedalaşmamız esnasında, kulağıma, bir grup İngiliz subayının (Musul'da gördüklerim) bu sabah Halep'e götürüleceklerini söyledi. Ama bazı olanaklara göre hiçbir zaman oraya varamayacaklardı. Nedenini sorduğum zaman, gözünü kırparak, "Oraya varmasınlar diye yol üstüne Çerkez gönüllüler yerleştirildi," dedi.

Bu bende büyük bir tepki yaptı ve elimden gelen her şeyi yaparak böyle bir suçu önlemeye karar verdim. Yürüyüşümü hızlandırdım ve bir saat içinde 200-300 Hintli askerin ve İngiliz ast subaylarının, eşeklere binmiş bir sürü jandarmayla korunduğu, grubun artçısına yetiştim. Tutsakların bir çoğu kansızlık, tifüs, sıtma ve öldürücü ateşli hastalık çekiyorlardı. Koltuk değnekleriyle güçlkle yürüyorlardı. Bir yıl sonra Halep'te öğrendiğime göre, onsekiz günlük çöl yolculuğunda % 80'i, açlıktan ve hastalıktan ölmüş. Geri kalanı da Toros ve Amanos dağlarında aynı nedenlerle yaşamlarını kaybetmişler.

Gece basarken İngiliz subayları ve korumalarına sonunda yetiştik. Kötü bir köyde kamp yapmışlardı. İki tanesi ateş yakmak için değnek topluyordu. Nöbetçi onlara nefretle bakıyordu. Bu da tutsakların ne kadar tehlikede olduğunu gösteriyordu. Atımdan atlayınca, onlardan biri, bir binbaşı yanıma gelerek, açıkça sordu. "Affedersiniz, siz bir Türk değilsiniz, değil mi? " diye sordu.

Hemen, "Kesinlikle değilim" dedim. Önce onların benimle konuşmuş olduğuna memnun oldum.

Onlardan öğrendiğime göre, doğu töresine göre korumaları onları soyuyormuş. Her tavuk için onlardan bir İngiliz altın lirası alıyorlarmış. Oysaki o bölgede tavuk dört-beş kuruşa satılıyordu. Jandarma yüzbaşısı benim tutsaklara yakınlığımdan memnun değildi. Hele benim konvoyu götüreceğimden hiç hoşlanmadı. O gece yanında bir kuşkulu Çerkez gönüllü subayının oturduğunu

gördüm. Kendisi bize bu sabah katılmıştı. Kimse nereden ve niçin geldiğini bilmiyordu. Emir subayının bana Musul'da söylediği, Çerkez gönüllülerinin komutanı olduğunu anladım. Yemekten sonra kendisini bir kenara çektim ve "Bu konuyu Alman Konsolosluğu'nda biliyorlar. Adlarınız Konsolosta var. Eğer İngiliz subaylarını öldürürseniz, hepinizi suçlayacak ve hepiniz ağır ceza göreceksiniz. Bu gibi cinayetler işlenirse İngiliz hükûmeti de onu sorumlu tutar." Kahvaltıda Tahsin çavuş, gülümseyerek, Çerkez'in kaybolduğunu söyledi. Koruma taburunun komutanı Yüzbaşıya Çerkez'i sorduğumda şaşırmış gibi yaparak, "Hangi Çerkez? Burada Çerkez yoktu" dedi.

Adamın şaşırmış gibi yapması, İngiliz subaylarının öldürme niyetinin hikâye olmadığı inancını verdi. O andan sonra bu subayın anlaması için, ben onlarla oldukça, İngiliz subaylarının hakaret görmeyeceğini ve taciz edilmeyeceğini her fırsatta hatırlattım.

İyi bir atım olduğu için, kfileden ayrılıp, yiyeceğimizi arttırmak için bir geyik avlamak isterdim. Ama tutsaklara bir kötülük yaparlar diye ayrılmak istemiyordum. Ancak bir köye yaklaştığımızda, önden gidip, iyilik veya kötülükle yiyecek sağlıyordum. Bunu hükûmet adına yapıyordum. Kötülükle yapmam, Türk ordusundan ayrıldığımdan hükûmet adına yiyeceklere el koyma yetkim yoktu. Ama tutsak olan kahraman askerlerin, bir takım itlelerin elinde olduğunu görünce, ayrıntılara boş verip, insanlık görevimi yaptım. Özel işlerimi açıklamakta çekingen olduğumdan, gerek korumalara ve gerekse yiyecek sağlayanlara, artık Venezuelalı özel bir kişi olduğumu ve hem sağlık nedeniyle hem de Halil Paşa'nın elinden de kurtulmak için, hızla gitmekte olduğumu söylemedim.

İngiliz subaylarından biri, Yüzbaşı J. Foulton, şiddetli ateş içerisindeydi. Arkadaşlarının ona şefkatle davranmaları, paltolarını çıkarıp, onu soğuk ve rutubetli gecelerden korumak için üstü-

ne örtmeleri, görülecek bir şeydi. Foulton'dan başka, Binbaşı Reilly, Binbaşı Atkins, Hint Donanması'ndan Kaptan Good, Teğmen T. Trilbor, Yüzbaşı Brody ve Teğmen W. Hynn vardı. Asi Bedevi aşiretlerinden dolayı oralara tehlike bölgesi deniyordu. Bu bölgeyi altı-yedi günde geçerken, bize Musul'da katılan genç, bana çok yardımcı oldu. O bir hükûmet casusu olabilirdi, belki de öyleydi, ama olağanüstü bir beyefendiydi. Daha sonra öğrendiğime göre kendisi Afgan Kraliyet ailesindendi. Benim ona açık olarak ve güvenle davrandığımı görünce çabucak arkadaşım oldu.

Nusaybin'e vardığımızda, vaktiyle korumuş olduğum bir Ermeni telgrafçıdan, iki asker doktordan, benim İngilizler'le ne konuştuğumu öğrenmeleri istenmiş. Bu doktorlardan biri Arap diğeri Musevi'ydi. Her ikisi de İngilizce'yi çok iyi biliyorlardı. Korumanın yüzbaşısı, Savaş Bakam'na, Demir-Kapı'dan tel çekmiş. Telgrafta, benim geçtiğimiz köylerdeki belediye başkanlarına, tutuklulara yiyecek sağlamak için uyguladığım sert tutum, şikayet edilmiş. Bağdat ve Halep arasında, benim hakkımda telgrafların alınıp verilmiş olduğunu da bu telgrafçıdan öğrendim. Bağdat'tan çekilen gizli bir telgrafta da, İstanbul'a gitmemin her ne pahasına olursa olsun engellenmesi, ısrar edersem de tutuklanmam bildirilmiş. İşlerin hangi yönde geliştiğini anlar anlamaz, yalnız korumam ve emir erlerimle yürüyüşüme devam etmeye karar verdim. Tutukluların bulunduğu binaya onlarla vedalaşmak için girince, iki asker doktoru orada buldum. Orada beni bekliyorlardı. Sinsi bakışları benim diyeceklerimi kaçırmak istemediklerini gösteriyordu. Birisi hareketlerimi kontrol ederken, öteki de dediklerimi kaçırmak istemiyordu.

O geceyi Nusaybin askeri komutanının evinde geçirdim. Kasabanın küçüklüğüne göre komutan zengin gibi yaşıyordu. Geldiğim gibi, sofrayı yeşil bir örtünün üzerinde, yiyecekleri gümüş tabakların içerisinde hazır buldum. Bağdaş kurup oturdum. On çe-

şit, en güzel Türk yemeklerinden yedim. Elimden gelmeyerek İngiliz tutsaklarını anımsadım. Keşke bu sofrada birlikte olaydık. Diğer taraftan da, onlara yardım edeyim derken, kendimi zor bir duruma düşürmüştüm. Beni suçlayan telgrafın dediği gibi, karşı gelen belediye reislerine tabanca çekip, hükûmet adına senet imzalamıştım. Daha önce de yazdığım gibi, ordudan ayrılmış olduğumdan bunu yapmaya yetkim yoktu. Nusaybin’de de geçtiğimiz bütün köy ve kasabalarda olduğu gibi, tifüs hastalığı bütün şiddetiyle sürüyordu. Halkın % 30-40’ı bu hastalıktan ölmüştü. Geriye kalanı da hasta yatıyordu. Bütün Suriye’de, göç ettirilenler, bu hastalığı peşlerinden bırakıyorlardı. Bir buçuk yılda 2 milyon Müslüman bu hastalıktan öldü.

Nusaybin’den ayrıldıktan bir gün sonra, Ras ül-‘Ayn istasyonunu sisler içerisinde gözüktü. Bir saat sonra, Mardin yolu üzerinden Liman Don Sanders’in birkaç deneyimli alayı, sağımdan geçti. Çanakkale savaşlarını kazanmış, şimdi Rusları durdurmak için, Doğu Anadolu’nun buzlu doruklarına gidiyorlardı. 3. Ordumuzun yenilip çekilmesiyle, Ruslar Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerini ele geçirmişlerdi.

Bu birlikler çabuk toplanıyorlardı ve merkezi Diyarbakır’da kurulacak 2. Ordunun çekirdeğini oluşturuyorlardı. Bir buçuk yıl sonra, ben de Süvari Denetçisi olarak birkaç ay o orduda görev yaptım. Dik duran, asker gibi askerleri gördüğüm zaman, onsekiz ay sonra onları sefalet içerisinde, Doğu Anadolu’nun karları arasında, açlıktan ölüreken göreceğimi düşünemezdim. Bunun nedeni levazım reisi İsmail Hakkı Paşa’nın aç gözlülüğüydü. O yalnız cebini doldurmayı düşünüyordu.

Ras ül-‘Ayn’e vardığımda, ilk gelen trene bindim ve iki gün sonra Halep’te indim. Vagonumu Adana’ya gidecek olan bir ekspres trenine bağlattım. Benim için, ne kadar hızlı gidebilirim, o kadar güvenlik demektir. En son dakikada, kale komutanının emir

subayı geldi. Savaş Bakanlığından gelen telgrafı gösterdi. Gönderilen emirde “Her ne pahasına olursa olsun, benim İstanbul’a gitmemin, önlenmesi isteniyordu. “ Enver Paşa’nın buyruğuna göre, Suriye’deki 6. Ordunun emrinde kalacaktım. Yani Cemal Paşa’nın. Bu telgraftan sonra, vagonumu s kt rmekten başka yapacağım bir şey kalmamıştı. Daha önce de söz ettiğim, komutana danı maya gittim. Rütbesi bir yarbay olup, çok iyi bir dostumdu. Daha sonra onunla birlikte İstanbul’da, Harp Akademisi’nde, üst düzey bir kursu tamamladık. Görüldüğü üzere, geçen yıl Arap-Pınar da, gönderilmekte olan 250 bağla ığa yardımından ve buna ek olarak da İngiliz tutsaklarını korumamdan dolayı, durumum çok g  le mi ti. Kişisel dostum olarak, komutan, kendimi ordu-
dan ayırmaya çalışmaktan vazgeçmemi söyledi. Kendinin bilmediği ama, devlete ait nedenlerle, Savaş Bakanı ayrılmama karşı çıkıyordu. Şevki Paşa’ya da danı tım. O da aynı d   ncedeydi. Konuyu yoğunla tıracaağıma, her an gelmesi beklenen Enver Paşa’yla, General Von Bronsart’ı beklememi söyledi. Onların dediklerini dinledim ve bekledim.

Ertesi sabah özel bir tren gara girdi. Tren bayrak ve flamalarla s slenmi ti. Trenden ilk inen kişi Enver Paşa’ydı. Her zaman-ki inceliğiyle ve çevresindekilerle birlikte onur kıtasının resmi geçidini denetledi. Birliğin başında, at üstünde  evki Paşa vardı ve generalin yanında da ben, at üstünde gidiyordum. Kahvaltıdan sonra, Von Bronsart Enver Paşa’ya yaklaştı ve beni kabul etmesini söyledi. Enver Paşa çevresini saranlardan ayrılıp, yanıma geldi. Bana sevgiyle yaklaştı ve Ermenilere karşı ve Mezopotamya’da yaptıklarımdan dolayı tebrik etti. Benim durumumdan başka her şeyden, uzun süre konuştuk. Yeri geldiğini hissettiğim zaman, g r   memizin nedenini açıkladım. Sanki Enver Paşa da bu anı bekliyordu. “Siz ordumuza kabul edilen biricik tarafsız subaysınız. Bunun sonucu olarak, ulusun bir misafirisiniz. Ne için bizi bırakmak istiyorsunuz? Sizden rica ediyorum, savaşın sonuna ka-

dar bizi bırakmayın,” dedi.

Bu soylu ve cömert konuşmasıyla, ki Enver bunda yetenekliydi, inadımın bir şey kazandırmayacağını anlamıştım. İsteğini kabul ettim. Enver Paşa elimi sıktı ve gülümsedi.

Özel tren hareket etmeden, General Von Lossow, Yüzbaşı Huhmann, Türkiye’deki Alman kara ve deniz ateşeleriyle tanışmak fırsatım oldu. Emden kruvazörünün eski komutanlarından Kaptan Von Mücke ile de tanıştım. Kendisi Türkiye hizmetine girmek istemediği için hükûmet onu Cerablus’a sürmüş. O akşam Mecklenburg Prensi Adolph’la uzun ve ilgi çekici bir görüşmem oldu. Prens Bağdat’a herhangi bir amacı olmadan gidiyordu. Ona, 6. Ordunun ne zamandan beri istediği 40 makineli tüfeği birlikte götürüp, götürmediğini sorduğumda, şaşırarak “Hangi makineli tüfekler, 6. Ordununkiler yok mu? “ diye sordu. Hasta olan mareşalin belki de yerine geçecek bu Prens (Berlin’deki Savaş Bakanlığı’na sekiz aydır her gün bu konu üzerine acele telgraflar çekiliyordu) neyin istendiğini bilmiyordu. Makineli tüfekler ve mermiler yerine Berlin bize üst düzey subaylar gönderiyordu. Beni uğurlamadan, Prens haritayı göstererek, İran cephesinde en tehlikeli yeri sordu. Tahran’dan Musul’a giden yolun üzerindeki Revandız geçidini gösterince, bana ses çıkartmadan hayretle baktı. Birkaç ay sonra kendisi de, orayı hareket merkezi seçince haklı olduğum meydana çıktı.

Savaş tutumu için Prens kültürlü biriydi. Halil Paşa’nın oyunları ile başedemezdi. Halil Paşa ise onu kendine rakip görüyordu. Daha ilk karşılaşmalarında ona karşı çıkmıştı.

TİFÜS SALGINI

Kısa bir dinlenme süresinden sonra Halep'i, Meissner Paşa'nın özel treniyle Kudüs'e gitmek üzere terk ettim. Başka konuklar arasında genç ve sevimli Reuss Prensesi Briguita da vardı. Yolculuk başta pek sıkıcıydı. Ayrılan masam ve paşanın her zaman yanma aldığı, yeşil ve mor kaplı, katalogu yapılmış ve alfabetik olarak ayrılmış roman kitapları sayesinde yavaş yavaş bir tatile benzedi. Baharın ortasındaydık. Galile'nin dağları ve tarlaları ufka uzanıyordu. Ova yeşil bir örtüye bürünmüş, aralarında da kan kırmızı gelincikler gözüktüyordu. Havada ise iki Alman uçağı uçuyordu.

İnsan bu sakin, barış içindeki ovaya bakınca, ölümün oralarda gezindiğini düşünemezdi. Örneğin Kudüs'te, su yokluğundan tifüs salgını o derece büyüktü ki, Musevi mezarlığına giden yol, cenaze arabalarıyla tıkanıyordu. Bazı Museviler ölümlerini güneş battıktan sonra gömdüklerinden, yol gece geç zaman bile tıkanıyordu. Tutucu İbraniler, özellikle Polonya Musevileri, ölümleri yaklaşıncı, kutsal Yehoşafat vadisinde ölüp, gömülmek için Ku-

düs'e geliyorlardı. Kudüs'ün fakir mahallelerinde bu tutucu insanlara rastlamak mümkündü.

Kudüs halkının yarısı, hatta belki daha fazlası, savaşın başında Alt Fishub denen göçmen Museviler'di. Hemen hemen, akrabalarının ve yardım kuruluşlarının Avrupa ve Amerika'dan gönderdiği şaluka denen bağış ve armağanlarla geçiniyorlardı. Deniz aşırı iletişim kesildiğinde bu yardımlar da kesildi. Bu zavallılar ihtiyaç içinde kaldılar. Düzensiz olarak dağıtılan vesika ekmeğinden başka buldukları bir şey yoktu. Bu kadarla da yaşanmazdı. Bu açlık çeken, ilaç hatta sabun bulmayan ahali, tifüs salgınından kırılıyordu. Atölyelerde ve yollarda çalıştırılan silahsız askerlerle birlikte, Suriye ve Filistin'de konuşlandırılmış bizim 6. Ordunun aşırı kayıpları, gıdasızlıktan gelen bir tifüs çeşidinden oluyor. Alman doktorlar buna "açlık tifüsü" diyor. Cemal Paşa'nın aç gözlülüğü olmasaydı, savaşta bu vilayetlerde ölen binlerce kişi kurtarılabilirdi. Mısır sınırındaki, açlık ve terk edilmekten bir hiçlik mertebesine düşmüş ordumuz da, o duruma düşmezdi. Hem Suriye'de, hem de Filistin'de buğdayın aşırı bolluğu vardı. Bunun dağıtımını Cemal Paşa ve yanındakiler yerine Albay Von Kress ya da başka bir Avrupalı subay yapsaydı, bir yiyecek bolluğu olurdu.

Ordudan kaçmak her gün gitgide daha da çoğalıyordu. Özellikle Arap askerlerden. Suçun ciddiyetini hiçbir zaman anlamayan Arap askerler, açlıktan ve yerel dağlarının özlemiyle, kaçıyorlardı. Bu durum Cemal Paşa'yı da ürküttü. Ciddi önlemler alınmasını buyurdu. Bundan sonra her sabah, telgraf direklerinden birkaç, kaçmaya çalışmış, Arap askerinin cesedi sallanıyordu. Cemal Paşa bu defa gösterişli bir idam yapmaya karar verdi.

Saati gelince ölüm kurulu harekete geçti. Askeri bando Şopen'in ölüm marşını çalıyordu. Peşinden askeri ve sivil ileri gelenler yürüyordu. Sonra suçlu ve ona eşlik eden bir dinadamı yü-

rüyordu. En sonda ben ve bütün Kudüs garnizonu geliyorduk. İdam yerine gelince, orada bir tümseğe bir direk sağlam olarak dikilmişti. Hazır ol! dendi ve suçluya karar okundu. Adamın üzerinde çok güzel kırmızı bir kaftan vardı. Başına beyaz bir sarık sarmıştı. Adam sonuyla ilgilenmiyordu. Ölümü küçümseyerek, sigarasını içiyordu. Kararın okunması bitince, bir halının üzerine, yüzü imama dönük, bağdaş kurarak oturdu. İmamın görevi ona dinsel telkin yapmaktır. Bunun yerine dinsel bir tartışmaya girildi, nerdeyse dövüş edeceklerdi. Sakinleştiklerinde, önce suçlu direğe, sonra da gözleri bağlandı. Adam sigarasını içmeye devam etti. Tekrar, “Hazır ol!” komutu verildi. Adam sigarasını tekrar ağzına götürdü. O sırada “Ateş!” komutu verildi. Adam yere çöktü. Bir kurşun adamın elini ağzına çivilemişti.

Kudüs’e gelir gelmez, Enver Paşa’nın emriyle Ramalla bölgesine ordu donatım komutanı atanmıştım. Bu bölgedeki kasabalar Ramalla, Lidda ve Latrun’dur. Bunlara ek olarak Alman ve Musevi toplulukları olan Hamidiye-Wilhelma, Richon le Sion, gibiler vardı. Bu bölge Nablus’la, Tel-Şeri’a arasındaki, Kudüs’ün verimli kıyı arazisi demektir. İspanyol Konsolosunun verdiği yetkiyle, komuta merkezimi İspanyol manastırında kurdum. Manastırın görkemli kemeri Arimethea’lı Yusuf’un mezar kalıntılarının üzerinden geçiyordu. Tifüs salgını yüzünden yapmak istediğim tatil kısa sürdü.

Ramalla Askeri bölgesini ele aldıktan birkaç gün sonra, Seferi gücün işaretlerini taşıyan trenler Tel-Şeri’a’daki genel karargâha doğru geçmeye başladı. Albay Von Kress, Bavyera Savaş Bakanı olan ağabeyinin yardımıyla bu yardımı ayarlamıştı. Aşağı yukarı ağır malzemedan oluşmuştu. Makineli tüfekler, ağır toplar, sahra hastaneleri ve birkaç düzine kamyon. Bu malzeme seferi gücün ihtiyaçlarını tam karşılamadığı halde yine de bizim için çok değerliydi. Kamyonlar için şükran borcumuz vardı. Yük hay-

vanlarımızın % 90'ı (Sina Çölü'nde trenin yerini alan tek hörgüçlü develer açlıktan ve hastalıktan ölmüşlerdi).. Suriye ve Filistin'deki tekaütler Mamure'dekinden farklı değillerdi. Ramalla'da demiryolu yöneticilerinin yaptıkları toplu hırsızlığı görüyordum. Daha sonra da elime geçen belgelerde, yük vagonlarını nakliyecilere, tüccarlara ve çiftçilere, 100 veya 200 lira rüşvet karşılığında ayırdıklarını gördüm. Bu buluşumu Şam'a bir notla ilettim. Bu durum, merkez yönetimini epey kaygılandırdı.

O sıralar beni tasalandıran, tekrar ediyorum, tifüs salgınıydı. Ramalla'de rastladığım üzücü olaylardan biri, onbeş kişilik bir aileden, hayatta kalan dört tane bebektir. Bebekler sırasıyla iki ila beş yaşlarındaydı. Bu bebekleri pis bir kulübede, ailelerinin kokmuş cesetlerinin yanında, neredeyse açlıktan ölecekken, buldum. Ne yapacağımı bilemeden, Kubebe'deki, papaz Müllere götürdüm. Onları alıp giydirdi ve Aziz Pavlos merkez manastırına gönderdi. Orada rahip Sonnen onları vaftiz etti ve İslam hocalarının önleme çabalarına rağmen onlara Hristiyan terbiyesi verdi. Kutsal ülkedeki manastırlar, o kara günde, yine hayır işleri yapıyorlardı. Fransiskan Manastırı'nın ruhbanları, kendilerini bazı ihtiyaçlardan mahrum ediyorlar ve zavallılar için gece ve gündüz, kapı kapı dolaşıp, biraz ekmek veya eski giysi dileniyorlardı. Beytülahim yakınında, Tantur'daki, Avusturya Manastırı'nda da hayır işleri yapıyordu. Orada doktor Binbaşı Homeyer'i, Yüzbaşı Von Chamier'i ve Teğmen Ande'yi tanıdım. Bu son iki kişi makineli tüfek subayıydılar ve daha sonra Gazze cephesinde ve özellikle Binbaşı Range'nin yönettiği Tiberiya'nın savunmasında kendilerini göstereceklerdi.

Ramalla'da yapabildiğim hayır işlerinden bir de Lidda'da bir hastaneydi. Gerekli seksen ila yüz yatağı sağlama olanağım olmadığından, bu yatakları ora halkından istedim. İsteğime cömertçe yanıt verdiler. Birkaç saat içerisinde yataklar sağlandı. Tam Ra-

malları'ya dönecekken öğrendim ki, belediye reisinin dediği gibi ahali yatakları canı gönülden vermemiş, jandarmalar yalnız yatakları değil, fakirlerden ellerine ne geçmişse almışlar. Zenginler ise bahşiş vererek bir katkıda bulunmamışlar. Bunu öğrendiğim gibi alınan yatak ve eşyaları fakirlere geri verdim. Zenginleri de hastaneyi donatmalarını mecbur ettim. Ramalla'nın asker yöneticisi olarak elimden geleni yapmaya çalışırken. ufuklar yavaş yavaş kararmaya başladı. Misafir olduğum İspanyol Manastırı'nın ele geçirilmesi işi oluştu. Manastırın sahibi İspanyol Krallığıydı. Orası Cemal Paşa'nın hırsını kıışkırtmıştı. Orasını, hastane yapmak bahanesiyle her nasıl olursa olsun, ele geçirmek istiyordu. Bunu önlemek için İspanyol konsolosu ve konsolos yardımcısı Sinyor Juno Küppler çok çaba göstermişti. Ben de elimden geldiği kadar bu iki kişiye yardım etmeye çalıştım. Cemal Paşa'nın kendisi bizzat bana, kesin ve tartışma kabul etmeyen bir not gönderdi. Manastırın anahtarlarını alıp, el koymamı emrediyordu. Cemal Paşa gibi birine İspanyol Manastırını çalmamak için, bir Hristiyan ve onurlu bir insanın yapacağını yaptım. İstifa edip Kudüs'ü aynı ikindi terk ettim. Ayrıl mamdan bir saat sonra Türkler İspanyol bayrağını indirmişler ve Türk bayrağını, Aziz Yusuf Arimathea'nın mezarı üzerine çekmişler.

Kutsal kente gelince, Filistin Ordu Donatımı başı Albay Ruşen Beye olanı biteni anlattım. Onurlu bir asker olarak yaptığımı saygı duydu ve görüşümü onayladı. Ruşen Bey Arnavut asıllı bir Türk'tü ve Filistin'de Cemal Paşa'dan sonra en güçlü adamdı. Çok yetenekliydi. Sürekli çalışması boşuna gidiyordu. Emrindeki subayların ciddiyetsizliği, üst subayların dalaveresi veya pasif direnişi sonuç almasını önlüyordu.

Ruşen Bey geldiğime çok sevindi. Beni çok onurlandırdı ama üstüme de altından kalkılamayacak kadar iş yığdı. Örneğin askeri atölyelerin müdürlüğü, inşaatı süren askeri tesislerin denetçiliği

gibi. Kudüs'e vardktan iki hafta sonra, kendime ait iki dakikam kalmamıştı. Arada bir bir-iki dakika ayırabilirsem, sevdiğim iş olan, tarihi binaları inceliyordum. O kentten hatırladığım Ömer Camii'nin bir yıldız gibi parladığıdır. Mermer kaplı duvarları, güneşte parlayan yazılı kenarlıkları ile bir mücevher gibi duruyor. İçinde renkli camlarından güneş ışığı süzölünce içerisi sihirli bir mekan oluyordu.

ES-SALT'DA SAKİN BİR YAŞAM

4. Ordunun topçu denetçisi Nikolai Paşa, Kudüs'e geldi. Beni bir bürokrat subaya, yani değersiz bir adama [Etapenschewe-in'a] dönüşmüş görünce, Filistin ordu donatımından kopararak 12. Piyade alayına götürdü. Bu alay Beytulahim'deydi ve komutanı Binbaşı Kiehl'di. Alay tekrar düzenlenecekti. Bu arada, atanmış olduğum Süvari 3. Tümenini bekleyecektim. Bu alay, biner kişilik üç taburdu ve subayları kötü değildi. Ancak daha önceki komutan Binbaşı Reşit Bey'in hareketsizliğinden moralleri bozulmuştu. Reşit Bey vaktini zevki sefayla geçiriyormuş. O sırada da, tabur komutanlarının her biri, kendine göre bir şeyler yapmaya çalışıyormuş. Birlikler kötü beslenmiş, kötü giydirilmiş ve çok kötü talim görmüşlerdi.

Bu durumu düzeltmek için Cemal Paşa, alayı Binbaşı Kiehl'in eline vermişti. Binbaşı, Baalbek'de, Würtenau'ın, Würt örnek piyade alayında eğitim veriyordu. O akşam Beytulahim'e onu selamlamaya gittiğimde, tokalaşırken, Türkiye'deki en iyi ve sadık dostumun elini sıkışımı hissettim. Gerçek bir centilmen, parlak

bir subay ve sağlam bir arkadaş olarak, oralarda rakibi yoktu. 40 yaşlarında kadar olup, bir Bavyalı'ydı. İş saatlerinden, yani saat altıdan sonra, konuşuyor ve Avrupa'nın en iyi şaraplarından aşağı kalmayan Filistin şaraplarını içiyorduk. Sabahın sekizinde tekrar at zerindeydik.

İkimizin birlikte alaya gelişi subay kadrosunu memnun etmemişti. Bundan sonra çalışacaklardı. Yalnız gündüz değil, bazen gece bile. O günlerde olan disiplinsizliğin, dedikleri gibi, eratın acemiliğinden olmayıp, kendi tembelliklerinden olduğunu göstermek için, bir bölüğü,  haftadan az sürede talim ettirdim ki, bu bölük sonra örnek görevini gördü. Tabur komutanlarını, kendi başlarına edindikleri olanakları yasak ettik. Hastaneleri gecikmeden ttslettik. Hastaneler tarif edilmez pislik içindeydi. Taburlarımız, Beytlahim'in en büyük üç manastırına yerleşmişti. Halkının sağlığını korumak için alaydaki her rütbeden seçerek, bir inzibat karakolu kurduk.

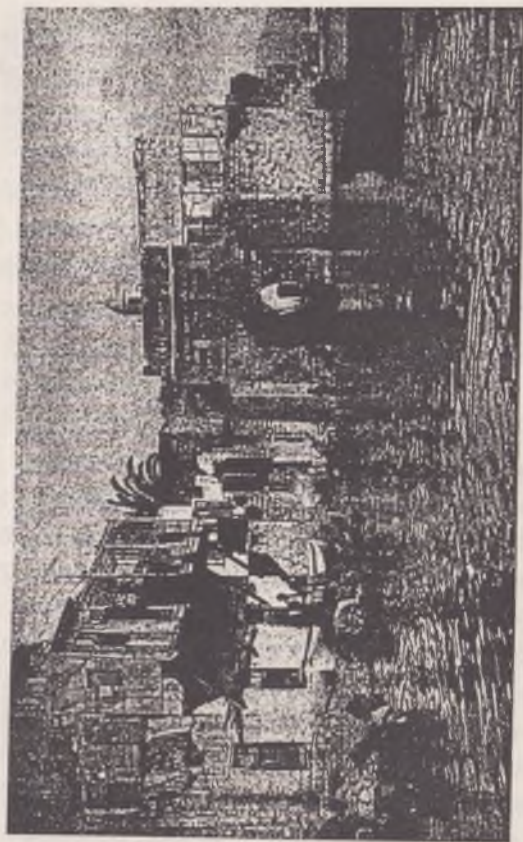
Geldikten birkaç gün sonra, ilgimi çeken birkaç yeri gezdim. Özellikle İsa'nın doğduğu yere yapılan kiliseyi gezdim. Aynı kiliseyi bir yıl önce de nl Alman ressamı Herr Grottemayer'le birlikte gezmiştim. Kısa bir inişten sonra, karanlık ve dolambaçlı galerilerde yürüdük. Bu galeriler pek ustaca yapılmamış dinsel resimlerle kaplıydı. Sonunda İsa'nın doğmuş olduğu odaya geldik. Oraya konan hediyelerden, İsa'nın doğduğu gerçek dekor anlaşılamıyordu. İsa'nın doğmuş olduğu farz edilen yalağın başında, bir Türk nöbetçi duruyordu. Nöbetçi silahsızdı. Kendisine görevini sorunca, ciddiyle, "Komutanım, papazların bir birleriyle dövüşmesini veya bir birlerinin mumlarını almasını önlemek için" dedi.

Bu sıralar, 8. Kolordu komutanı Kk Cemal Paşa, alayımızı denetlemeye geldi. Bize ettiği teşekkür ve kutlamalardan alayımızın veriminden memnun olduğu sonucunu çıkardık. Onunla

birlikte, Şellal'daki Avusturya topçusunun yaralıları gelmeye başladı. Ratisson hastanesi bütün yaralıları alamadığı için, Albay Von Kress, bizi önce küçük Bethani kentine nakil etti. Orasını ben Binbaşı Von Wrochem'le birlikte gezmiştim. Sonra da, Ürdün'ün merkezi tarihsel Es-Salt'a yerleştirdi. Bethany'de, ikâmet yerlerinin uygunsuzluğu dolayısıyla birkaç gün kaldık. Girdiğimiz güçlükleri anlatmak için, atlarımızı Lazarus'un mezarı üzerindeki kilise kalıntılarına bağlıyorduk. O mezar kapkaranlık, dar ve meyilliydi. Bir keresinde içini araştırmak için, yıkık merdivenin üst basamağından kayıp, yarasalar kentine düştüm. Düşerken de dizimi incittim. Eğer, benim kalıntılara merakımı bilip, onaylamayan, emir erim Tahsin beni bulmak için Lazarus'un mezarına gelmeseydi, yarasalarla kalmıştım. Bağırışlarımı duyup, o tarafa geldi ve beni bir ip yardımıyla çekti.

Kutsal topraklardaki manastırlar, bağışlardan milyonlarca frank para aldıkları halde, bu çok kutsal yerle bir tanesi bile ilgilenmemiştir. Oysaki bu efendimiz İsa'nın en büyük mucizelerinden biridir.

1916 yılının Aralığının başında, bizi Es-Salt'ta konuşlandıracak emir geldi. Alayın yerleşeceği yeri hazırlamak için, ertesi sabah Arap Seyis Sait'le birlikte yola çıktım. Bizi oradan ayıran 70 km'yi bir günde almaya kararlıydık. Mevsime rağmen Eriha'yı çiçek içinde bulduk. Wadi el-Kelt'in verimli tarlalarında buğday ve otlar kesilmeden duruyordu. Öğle yemeğinden sonra yürüyüşümüze devam ettik. Eski bir tahta köprüden Ürdün Irmağı'nı geçtik. İkinci üstü üçte, ovada Nemrut Vadisinin yükseldiği ve Es-Salt yolunun, ırmağın sol kıyısında kıvrıldığı yere geldik. Günün sonunda hâlâ gitmemiz gereken 25 km vardı. Kuşkusuz yolculuğun en tehlikeli bölümü. Bu bölümde kervanlara yada yolculara saldırısız gün geçmezdi. Haydut bedeviler Beni-Şehir aşiretindendi. Bu satırları yazdığım günden bir hafta önce, Eriha Ka-

Filistin'de Gennesaret Golünde Tiberius

sabası'na saldırmışlardı. Kent yönetimi karşı çıkmaya cesaret etmediğinden, ellerine geçirdikleri atları ve sığırları götürmüşlerdi.

Ürdün vadisinde oturan Şeyh Sultan adındaki aşiret reislerinden biri, Türkler'in dostuydu. Bu dostluğun nedeni şeyhin çıkarıydı. Bütün bölgenin en cesur kaçakçısı şeyhti. Hükûmet Şam, Halep ve Kudüs'te kâğıt para kullanımını zorluyordu. Filistin'de, Suriye'de ve Mezopotamya'da bu parayı bahşiş diye kabul edecek bir Arap yoktu. Kendinde nakit para olmayan bir gezgin, yalnız çölde değil, bir kentin kapısında bile açlıktan ölmeye mahkûmdu. Böyle bir durum, bu bölgelere altın paranın akmasına yarırıyordu. Altın parayı Arap tüccarlar bedevilerin eliyle gizlice İngilizlere geçiriyorlardı ve onlardan kahve, şeker, petrol ve ülkede yok olan başka ihtiyaçları alıyorlardı. Avusturya ve Almanya'dan ordunun ihtiyacı için gelen bu maddeler, yetersiz kalıyordu.

Bu kaçakçılık o kadar büyüdü ki, Halil Paşa Felluce'ye bir gümrük binası yaptı. Bedeviler malların İngiliz menşeli olduğunu söylüyor ve gümrük vergisi ödüyorlardı. Bir kaçak şeker kervanının Şam'a geldiğini hatırlarım. Yetkililere bedeviler rüşvet verip, ülkeye soktular. Dolayısıyla da şeker fiyatının bir gecede % 20 düştüğünü hatırlarım. Bu biçimde Almanya tarafından Türklere borç verilen altınlar, kaybolup, İngilizler'in eline geçiyordu. Bedeviler evlerine girip çıktıkları gibi, ülkeye girip çıkıyorlardı.

Saat dokuzdan sonra, bir kayalık vadide, Es-Salt'ın ışıklarını gördük. Yarım saat sonra Yusuf Efendi adındaki zengin bir Hristiyan'ın evine yerleşmiştim. Otel olmadığından belediye reisi saygıdeğer konuklarını oraya yerleştiriyordu. Ertesi sabah atıma bindim ve taburlar için yer aramaya çıktım. Kaymakam beni selamlamaya geldi. Vilayetin valisi Tahsin Bey'den aldığı bir telgrafa dayanarak, kendisinin bütün düzenlemeyi yaptığını söyledi. Bu haber beni büyük bir işten kurtarmıştı ama huzursuz da etmişti. Kaymakam, üç Hristiyan kilisesini boşalttığını, Hristiyanlar'ın,

Zeytin Dağı'ndaki Getsemane'de zeytin ağaçları

ama yalnız Hıristiyanlar'ın evlerini hazırladığını ekledi. Aslında Müslümanlar daha çok olduğundan adil bir dağıtımda birliklere ayrılan evlerin % 60'ının Müslümanlar'dan oluşması gerekiyordu. Adaleti sağlamak için aklıma ilk gelen, Büyük Cami'nin boşaltılıp birinci tabura ayrılmasıydı. Hocaların ve sivil yetkililerin itirazlarına rağmen kararımı değiştirmedim.

Oranın en güzel binalarından biri olan gümrük binasının karşısındaki binayı karargâh yaptım. Gümrük binasına da cephanelik yapmak için el koydum. Bir sarayın üst katını da Kiehl'le kendime ayırdım. Zemini güzel halılarla kaplı ve mermerdi. Duvarları ve tavanı yağh boya ile boyanmıştı ve boy aynaları ile döşenmişti. Bu dekor bize yaşadığımız yerin ne kadar yaşanmaz bir yer olduğunu unutturuyordu. Döşememizi tamamlamak için, bir makbuz karşılığında, koltukları ve sallanan sandalyeleri, kapatılıp çürümeye terk edilmiş oldukları ünlü "İngiliz evinden" aldım. Yine aynı yerden, değerli kitaplarla birtakım tıbbi aletler de aldım. Zaten Filistin'deki İngiliz mallarına yapılandan, savaşın başında o eve de el konduğunu biliyordum. İstediklerini aldıktan sonra geri kalanını iki odaya kapatıp, odaları da mühürlemişlerdi. Pencereler açık unutulduğu için, içeride odaya konmuş olanların üçte biri kalmıştı. Orayı Kadı gelmeden açmanın olanağı yoktu. Kadı yanında birçok katiple gelip, mührü bozdu ve istediklerimi makbuz karşılığı verdi. Sonra odayı tekrar mühürledi ama pencereleri açık bıraktı. Bab-ı Ali'yi yöneten bu ahlaksız Efendiler oldukça, bu yöntem, neden iç ve dış ilişkilerinin harap olduğunu anlatmaya yetecektir.

Geldiğim günün ertesinde alayımız Es-Salt'a girdi. Bir hafta sonra da, yaşamımız boyunca orada konuşlandırılmışız gibi hissettik. Yerel jandarma komutanının adaletsiz cezalar kesmesini önlemek için (iki yılda 10.000 altın lira toplamıştı) bizim alaydaki askerlerden, bir inzibat bölüğü kurduk. Görevleri Es-Salt'ta

polislik ve genel temizliği kontroldu. Aynen Beytulahim’de olduğu gibi. Hıristiyanlar gelişimizden çok memnun olmuşlardı. Kaldığımız yaklaşık iki ay boyunca kimse onları taciz etmedi.

Askerlere elbise, postal ve başka ihtiyaçları sağlamak için o sıralar şam’a gitmem gerekti. Dönüşte, Filadelfia’nın [Alaşehir] ünlü kalıntılarını gezme olanağını buldum. Ptoleme II’nin veya Rabat-Ammon’un kenti. Davut ve Eyüb’ün ele geçirdikleri ama ellerinde tutamadıkları kent. Kent, Wadi-Zerka’nın kıyısında Amaan küçük kasabasında, Haç demiryolunun yakınındaydı. Kalıntıları çok kötü durumda buldum. Hükümet oraya ve ‘Ayn-Zuwela’ya Çerkezleri yerleştirmişti. Görevleri, çoğunlukla zengin Es-Salt’a saldırıp, soyan çöldeki göçer aşiretlerini önlemektir. erkezler evlerini yapmak için Amfiteatr ve Akropol’dan yüzlerce ton oymalı taş sökmüşler. Buna rağmen bunlar Selefkoslar’ın bize bıraktıkları en güzel anıtlardandır. Beni, Amaan kalıntılarından çok, oradaki Araplar’ın tembelliği etkiledi. Mezar kazacakları yerde, ölülerini kalıntılara taşıyıp, uygun bir dehlize sokuyorlardı. Bu gezmemde kalenin kilerlerini inceledim. Bir çökmüş kemerin kalıntıları arasında iki Arap askerin cesetlerini gördüm. Köpekler sükunetle onları paralıyorlardı. Sanki gündelik bir işmiş gibi.

Es-Salt’taki yaşamımız çok tekdüze olmakla beraber dinlendiriciydi. Kimse birliğimizi denetlemeye gelmiyordu ve ya resmi bir ziyaret olmuyordu. Birliğin randımanı her gün artıyordu. Müslüman ve Hıristiyan olarak kentin halkı çok memnundu. Hiçbir zaman Türk yönetiminde bu sükuneti bulamamışlardı. O günlerde Teğmen Stiller’i tanımış olduk. Kendisi Bir-şıba’ya Seferi Ordumuzun telsizini yönetmeye gidiyordu. Ondan bir hafta sonra Doktor Binbaşı Hegeler ve eşi geldiler. Hanım çevreyi görmek istediğinden, Cebel Hacı’ya bir atlı gezinti düzenledik. Tam kan kırmızı güneş Yahudistan ölü’nde batarken, oraya vardık. Kuzeyimizde Ölü Deniz’in suları titriyordu. Sessiz Ürdün Vadisi eflatun

rengiyle derinleşiyordu. Vaat edilen toprakta o noktadan, bize göründüğü gibi Musa'ya da gözükmüş olacak.

Çeşitli uğraşlarımın arasında yaban domuzunu, Ürdün Irmağı'nın Ölü Denize aktığı yerde, birkaç gün avlama olanağı buldum. Hareket merkezim olarak, Vaftizci Yahya'nın manastırını seçtim. Rahiplerin dediğine göre Efendimiz İsa orada vaftiz olmuştu. Oraya vardıktan 24 saat sonra, bir profesyonel avcıyla birlikte, çalıların arasında avlanıyordum. Avcı bana güç bir sanat olan gece avını öğretiyordu. Hiç ses çıkarmamak için ayağına çorap giyip, kundura giymiyordu. Alışık olmayan için can acıtıcı olan bu ilkel usul aynı zamanda tehlikeliydi de. Yakında bir leopar kükremesi veya 8-10 cm'lik dişi olan yaban domuzunun horurandanması, tehlike yaratıyordu. Birden fazla kere, karanlıkta bu seslere ateş ettim. Öyle ki, kaçacak olsam çevremde tek bir ağaç bile yoktu.

Yılın sonuna doğru Ürdün Vadisine yeniden gittim. Bu kez yaban domuzu avlamaya değil ama, onurumuza verilen bir yemek için, Binbaşı Kiehl ve tabur komutanlarımızla birlikte Şeyh Sultana gittik. Arkadaşım Kiehl, alkollü içki ikram edilmemesine şaşırdı. Kahve, inek veya keçiden alınmış taze sıcak süt ikram edildi. Bedevi Araplar inekle pek uğraşmazlar. Keçiler hem et, hem de yün verirler ve çölde az su içerler. Ziyafet biterken şeyh kendi icat ettiği bir fantaziyle bizi eğlendirdi. Görünmeyen biri yakın mesafeden bize ateş etti. Ateş kuru sıkıydı ama biz şeyhin düşmanı olan Beni-Şehir aşiretinden birilerinin ateş ettiğini sandık.

Es-Salt'a gelen son ünlü konuğumuz, bir arkeolojik seferin başındaki Profesör Theodore Wiegand ve tanınmış doğucu yüzbaşı Dr. Bachmann'dı. Bachmann'dan öğrendiğime göre başka bir eski dostum, Yarbay Mansfelt'in, şimdi Maan'da, Petra kalıntılarının yakınında olduğunu öğrendim. Açlık ve tifüsün bütün askerlerini ve hayvanlarını öldürdüğünü dolayısıyla kendisinin güç

durumda kaldığını da öğrenmiş oldum. Filistin cephesindeki üç bin devemiz ölmüştü.

Çok güzel bir Noel gecesi geçirdik. Güneş doğarken biz hâlâ çam ağacının çevresindeydik. Bu ağacı 'Ayn-Zuwela Dağı'ndan seçmiştik. Ben gidip seçmiş ve kesmiştim. Noel günü Bir-şiba'daki komutanlık karargâhından aldığımız bir iletide, alayımızın çok yakında, düşmanın çıkmak üzere olduğu Akabe'ye gideceğini yazıyordu. Eski adı *Aelana* olan Akabe'ye gitmek, askeri bakımdan neredeyse sürgüne gitmek demektir. Çünkü Akabe'de ölmek şansız ölmek demektir. Bu gidiş benim için tarih bakımından çok önemliydi ve bu nedenle de çok gitmek istiyordum. Bu kasaba Kızıl Deniz'de, Araplar'ın Cebel Musa dedikleri, Sina Dağı'nın yakınında, Aelnanitic Körfezi'nde idi. Orada Tanrı, Musa'ya on emri yazdırmıştı. Bu tarihsel dağın yamacında, 2000 m yükseklikte, İmparator Jüstinyen'in inşa ettiği Azize Katarina Manastırı vardı. Doruğun kuzeyinde, Cebel Şarbel, Cebel et-Tih, Raha, Safah, Ras-Muhammet, Takbar, Yelek ve en son Cebel Nakus (Çan dağı) adlı sıra dağlar sürüyordu. Bunlar hep birlikte çıplak bir silsile oluşturunuyordu. Bunlar birbirinden ve Süveyş Kanalı'ndan, Tih Çölüyle ayrılıyordu. Yamaçları siyah granittendi.

Savaşta bu çöle doğru çekilirsek, açlık ve susuzluktan ölüp, kemiklerimizi çöle bırakacaktık. Uzun süredir oradaki kaleyi tehdit eden İngilizler'in karaya çıkmasını önlemek için bizi oraya gönderiyorlardı. Subayların arasındaki moral bozukluğuna karşı, orada mevsimi geçirmekte olan birçok Türk ve Mısırlı dansözle bir eğlence düzenledik. Bütün subaylar katıldı. Salonun avizelerini yaktık. Salonun zemini az bulunur halılarla kaplıydı. Duvarlar ise yaldızlı çerçeveli boy aynalarıyla donatılmıştı. Ayrı bir salona kurduğumuz büfede Türk yiyeceklerinin yanında, şampanya dahil her türlü içkiyi de koyduk. Duvardaki güzel süslenmiş bir çukura saz takımını yerleştirdik.

O gece Kiehl'le benim için bir öğrenme gecesi idi. İnkâr edilmez kanıtlar bizim Türk subaylarına göre içki içmede öğrenci olduğumuzu gösterdi. Adamlar rakıyı su içer gibi büyük kadehlerle içiyorlardı. Bizim efendiler, içkiyi alçak gönüllülükle ve gösteriş yapmadan içiyorlardı. Öyle büyük kadehteki rakının bir dikişte içilmesi bir Hristiyan'ın sızmasına yeterdi.

Saat tam dokuzda eğlence başladı. Müziğin sesine uyarak baş dansöz salonun ortasına geldi. Altın ve gümüşle donatılmış içi görünen ince bir elbise giyyordu. Vücudu beline kadar çıplaktı. Göbek atmaya başladı. Her figürü alkışlanıyordu. Müzik yavaş yavaş durdu. Kız güzel siyah gözleriyle adım adım bize yaklaştı. Beyaz kolları yarı açık, Kiehl'in önüne diz çöktü ve dudaklarını ona uzattı. Bir öpücük vermek için değil ama bir altın konsun diye. Onunkinden sonra bana geldi, sonra tekrar ona döndü.

Bizim efendilerin parlak üniformaları ve pala bıyıklarına rağmen dansözler onlara yüz vermedi. Hepsi bize yanaştı. Sabah olurken gerçeğe karşı karşıya geldik. Bütün yedek altınlarımız geçirdiğimiz platonik aşkla uçup gitmişti.

FİLİSTİN CEPHESİNDEKİ HAZIRLIKLAR

1 Ocak 1917’de, Es-Salt ve bütün Ürdün’ün üzerine gün doğarken, gerçek bir siklon koptu. Peşinden yağan sağanak biçimindeki şiddetli yağmur, askeri yolun yarısını ve köprüleri yıktı. Bu felaketle birlikte İngilizler’in El-Ariş’i geçtikleri ve Gazze’nin kapısına vardıkları haberi geldi. Oradaki birliklerimiz, onları durdurmaya sayıca yetersizdi. Bir saat sonra Von Kress’den bir telsiz geldi. Alayın derhal yürüyüp o cepheyi güçlendirmesini emreliyordu. Bu emrin sonucunda davullar çalmaya başladı ve yarım saat sonra 12. Alay, askeri bando eşliğinde, yalnız tüfekleriyle Kudüs’e doğru yürümeye başladı. Ben cephane depomuzu korumak için yüz kadar askerle kaldım. Eğer onları Araplar ele geçirseydi Filistin’in hakimi olurlardı.

Durumumu daha zorlaştırmak için, İngilizler Es-Salt’ın 20.000 nüfusunu isyana teşvik etmişlerdi. Ahali Türk yönetiminden bıkmıştı. Önlem olarak kentin ileri gelenlerini tutukladım ve cephane deposuna kilitledim. Bize karşı atılan ilk silahla onları ve kenti birlikte uçuracağımı söyledim. Bu koruyucu önlem ve karışık-

lığa taviz vermemem, birkaç gün için halkı yatıştırdı. Von Kress'den alınan bir telgraf düşmanın çekildiğini bildiriyordu. Eşlerini önceden Amaan'a gönderen kaymakam ve jandarma komutanı, bundan böyle bavullarını tekrar boşaltıp, para sızdırmaya başladılar. Elimdeki adamlarla onları önlememin olanağı yoktu.

Bu kez Kiehl'den bir telgraf geldi. Yiyecek, giyecek ve cep-haneleri benden acele istiyordu. Kudüs'teki 12. Alayı değiştirme emri almıştı. Yolun bozuk hali göz önüne alınınca ne kamyon ne de araba gidebilirdi. Diğer taraftan benim de bir tek yük hayvanım yoktu. Bunun sonucu olarak ne kadar deve, katır gibi yük hayvanı bulabildimse el koydum. Bunun için kaymakamdan izin aldım. Önce direndi, ben de süngülü askerleri çağırıp, Es-Salt'ı yönetenin ben olduğumu anlattım. Kaymakamın izniyle, askerleri sokaklara gönderdim ve buldukları yük hayvanlarını getirmelerini söyledim. Böylece üç haftada, belki de biraz daha eksik bir zamanda, Kudüs'e bütün ağır yüklerimizi gönderdim. Yalnız bozuk silahlar kaldı. Bozuk tüfekleri birinci tabur imamının komutasındaki nöbetçilere bıraktım. İmam bir din adamı olmasına rağmen cesur ve ihtiyatlı bir askerdі. Yapabileceğimin en iyisini yapmış olarak ben de Es-Salt'ı terk ettim.

Eriha'ya ikindiüstü vardım. Wadi Kelt'in kenarındaki Herod Sarayı'nın kalıntılarını ve Lent Manastırı'nı⁸ gezdim. Bu manastır bir yamacın üzerindedir. Yamacın adı *Tutku Kayası*'dır. Şeytan orada efendimiz İsa'ya maddesel dünyayı gösterip, hükümdarlığını teklif etmiştir. Rahipler beni önce soğuk karşıladılar. Sonra benim Türk olmadığımı ve Venezuelalı olup koyu katolik olduğumu öğrenince, beni en iyi odalarına yerleştirip, benimle çok ilgilendiler. Aralarından biri beni doruğa çıkardı. Oradan Ürdün Vadisi'ni ve Ölü Deniz'i kuş bakışı gördüm. Rahiplere ait dağda, birileriyle ava çıkıp, birkaç dağ keçisiyle döndük. Rahipler onu akşam yemeğine pişirdiler.

Yoldan geçerken Peygamber Eliya'nın [İlyas] Manastırı'na da uğramak istedim. O da Wadi-Kelt'in kırmızı yamaçlarındaydı. Manastıra varmak için yarım saat tırmandıktan sonra yol daraldı ve sonra kayboldu. Atımdan indim ve yularından tutup, çektim. Her iki tarafta da kayalara oyulmuş derin mağaralar vardı. Rahipler kayaların üzerine kırmızı ve beyaz haçlar boyamışlar veya işlemişlerdi. Kararan yüksekliklerden, benim çok altımdan akan Şerit deresinin seslerini dinlerken, güneş ateş gibi yandı ve doğudaki Yahudistan'ın mor göğü akşam yıldızının ışığıyla aydınlandı.

Gece basmadan az önce Kudüs'e doğru yola çıktık. O gece saat onbirde, Russenbau'daki alay karargâhında uykuya yattım. Ertesi günü Binbaşı Kiehl hoş geldin demek için geldi. Es-Salt'ta yaptıklarımdan çok memnun olmuş.

Seferi kuvvetimizin kurmay başkanı Binbaşı Mühlmann'dan o ikindi öğrendiğime göre, Yüksek Komuta Kurulunca, kalıcı olarak imparatorluk süvarisinin 3. Tümenine atanmıştım. Bu birlik Bir-şiba'da olup, Gazze cephemizde sol kanadını oluşturuyordu. Düzenli Osmanlı ordusunda iki yıl sırasıyla, süvari, piyade, topçu, makineli tüfekçi olarak hizmet etmiştim. Askeri yönetimde önemli aşamalarda bulunmuştum. Van'da, bir tümen gücündeki karışık birliklere komuta etmiştim. Şimdi tekrar, en sevdiğim kol olan süvari olacaktım. Ancak kurmaylığın başı sonu yoktur ve hiçbir zaman mükemmelliğe erişmez. Bunun kanıtı olarak Alman Genel Kurmayı gösterilebilir. O vakte kadar bilinen en mükemmel savaş makinesi olduğu halde, teoriyle pratiğin arasındaki çizgiyi çekmeği bilemediler. Bir modern savaş altı veya dokuz aydan fazla sürmez, teorik düşüncesinin, kendilerine rehberlik etmesine müsaade etmeyip, uzun bir savaşa hazırlansalardı, belki de savaş hiç bitmezdi. Herhalde Müttefikler'in zaferi bu derecede yetkin olmazdı. Bütün bu olaylar Prusya militarizminin yanlışlığı-

nı gösteriyor.

Vardığım günden bir gün sonra, bir tabur, Gazze'ye nakil ediyordu. Oradaki komutan Binbaşı Tiller'di. Çoktandır kendisiyle tanışmak istiyordum. Bunun sonucu olarak nakil işinin komutanlığını aldım. Ertesi sabah Kudüs'ün ana caddesinden boru ve trampet eşliğinde yürüdük. Üç aydan kısa süre önce bize katılan tertibin, yanaşık düzende usta askerler gibi yürümesi çok hoşuma gitti. Yine de en arka sırada bir kaçının ayak uyduramadığını tahmin ediyordum. Türk tertibi ayak uydurmanın dışında her şeyi öğrenir. Türk askeri üzerine düşüncem, ne bir Avrupalı, ne de bir Amerikalı asker, silah kullanmasını ve askerce hareketleri, bir Türk kadar kolaylıkla öğrenemez.

Gazze kenti denizden bir bataklık çizgisiyle ayrılır ve büyük bir vahanın ortasındadır. Meralar, sürülmüş tarlalara ve meyve bahçelerine karışır. Orada, burada servi ağaçları ile palmiyeler gözüktür. Kasaba kubbe ve minareleriyle uzaktan bakıldığında güzel bir görüntü verir. Yaklaşınca diğer doğu kentleri gibi hoşluktan bir şey kaybeder. Büyük camisi, bir mühimmat deposu olmuştu. Büyüklüğüne rağmen camisi, sonunda bir camiydi. Dar ve dolambaçlı pazarları son derecede pis ve tahtadan yapılmıştı. Gazze'nin önemi Suriye-Mısır kervan yolunun üzerinde olmasıydı. İbraniler'le Filistinliler arasındaki bitmeyen savaşlar, herhalde, Mısır'dan gelip, transit olarak Filistin'e giden buğdaydan vergi alınması yüzünden çıkmıştı.

Binbaşı Tiller'in Gazze'de kazdığı siperler çok iyi planlanmıştı. İşini bilen bir asker gibi, kenti çevreleyen parmaklıkları ve çitleri kaldırtmıştı. Askeri, usta asker olmakla beraber, zorluklar ve salgın hastalıklar yüzünden kötü durumdaydı. Aylardır büyük cesaretle savaşıyorlardı. Bu durum, onlara hiç huzur vermeyen düşmanın beklenmeyen eylemlerinden değildi. Şam'daki levazım yönetimi onlara giysi, yiyecek ve ilaç göndermiyordu. Hep düşünüy-

Kudüs'te İsa'nın mezarı.

rüm, böyle yönetilen bir Avrupa ordusunda subayları toplu-kıyırma uğratırlar mıydı?

Tiller'in topçusu eksikti. Daha sonra Kont Storzewsky'nin Avusturya topçu tugayıyla desteklendi. Cemal Paşa'nın inatla karşı çıkmasına rağmen Albay Von Kress piyadeyi benim getirdiklerim ve 125. Alayın iki taburuyla takviye etti. Bütün bu desteklemelere rağmen Binbaşı Tiller'in güçleri İngilizler'in seçme tugaylarına karşı koymaya yeterli değillerdi. Tanklarına ek olarak İngilizler'in donanma desteği de vardı. Bizde 15'likten büyük top olmadığından donanmaya yanıt veremiyorduk. İngilizler'in başka bir avantajı, Port-Said'ten Han-Yunus'a kadar geniş hat demiryolu döşemeleriydi. İlerledikçe de, demir yolunu uzatıyorlardı. Bir de boru hattı döşemişlerdi. İsmail kanalından Gazze'ye su çekiyorlardı. Böylece Seferi kuvvetlerini susuz bırakmıyorlardı. Binbaşı Tiller'in gücünde 300 kadar kaçak Arap askeri vardı. Korumaya ayıracak asker olmadığından, onları Şellal'a gönderemiyordu. Kudüs'e geri dönerken, nakledilen taburun bir bölümüyle ben, siper kazılmış Şellal'dan geçecektim. Bu Arapları götürmeyi teklif ettim. Hepsini birden götürmedim. Onları 50 kişilik gruplara ayırdım ve iple boyunlarından birbirine bağladım. Korumalara da, yoldan çıkanı vurun emri verdim. Bu yöntem yeterli oldu. Vardığımızda tek bir eksik yoktu. Aşağı tabakadan bir Arap, doğal olarak bir alçak, yalancı ve korkaktır. Ya ona tasma takacak-sın yada öldüreceksin. Çöldeki bedeviler bunun tam tersidir. Onlar cesur ve şövalye ruhludur.

Şellal kalesi Sina cephemizin merkeziydi. Gazze'den uzaklığı 20 km idi. Gazze sağ kanadımızı oluşturuyordu. Bir-şiba ise cephemizin sol kanadının ucundaydı. Orası da 25 km uzaktaydı. Şellal yalnızdı. Bir çöl düzlüğünde olup, yanlardan takviye olanağı yoktu. Bu nedenle düşman süvarisinin ani bir saldırısına açıktı. Eğer General Murray bu sırada saldırsaydı, bir tek darbeyle ken-

ti alırdı. Gazze’de, Tel-Şeri’a’de, Bir-şiba’da ona karşı çıkacak yeterli yedek asker yoktu. Mısır’daki başkomutanın gösterdiği durağanlık, General Townshend’in Kut-el-Amara’daki kararsızlığıyla karşılaştırılabilir. O da saldırıya geçmenin önlemsizlik olacağı düşüncesiyle savaşı bir yıl uzatmıştı.

Şellal’da geceyi Binbaşı Heibey’in konuğu olarak geçirdim. Kendisi orada topçuya komuta ediyordu. Anımsamadığım bir nedenle binbaşı bir davet vermişti. Buna bir grup subayla, 3. Kolordu ve Şellal garnizonu komutanı Yarbay Edip Bey de katılmıştı. Kralların şerefine kadeh kaldırıldıktan sonra yarbay şarkı söylemeye başladı. İtalyan ve Fransız operalarından aryalar söylüyordu. Edip Bey şarkı söylediği kadar dövüşseydi bizi büyük kayıplardan kurtarırdı. Özellikle şarkı olayından az sonra olan birinci Gazze savaşında. Yarbay zorunlu yürüyüşle birliklerini hızlandıracasına, onların hızını saatte 3 km’ye düşürdü. Bu korkaklığı Edip Bey’in aşmasına mal oldu ve arkadaşları arasında saygınlığını kaybetti.

Kudüs’e döndüğümde yol hazırlığımı yaptım ve Mühlmann, Grebba ve Kiehl’le vedalaştım. Ertesi sabah Bir-şiba’ya yola çıktım. Yolum Filistin’in en güzel manzaralı yerlerinden geçecekti. O sabah Beytulahim’de kahvaltı ettim ve o gün öğleden sonra Hebron da atımdan indim. Orası Hazreti İbrahim’e adanmıştı. Arkadaşım olan bir Türk subayının yardımıyla ünlü El-Horam Cami’sini gezdim. Oraya hiçbir Hıristiyan giremiyordu. Cezası ölümdü. Bu cami çok büyük granit bloklardan yapılmıştı ve iki eski minaresi vardı. Birisi İbrahim diğeri İshak adınaydı. Yakalanırım korkusuyla içinde fazla kalamadım. Gözüme bir dehliz ilişti. O dehlizin adı *El-Mağfelah* idi. Orada İbrahim, İshak, Yakub, Sara, Rafqa’nın [Rebekka] mezarları vardı.

Ertesi sabah Hebron’dan çıktım ve Bir-şiba’ya kadar askeri yolu kullandım. Dahariye geçidinden geçtim. Bir yıl sonra Ki-

ehl'in 12. Alayı, kahramanca çarpışarak İngilizlere yenilmişti. Güneş batarken vadiye vardık. Suyun kıyısından dolaşarak batıya giden tek düze çöl düzlüğüne girdik. Ufukta bir takım kalıntılar gördük. Karanlık bastıkça siperler içindeki kamp ışıklarımız görünmeye başladı. Geceyi orada geçirdim. Binbaşı Todt beni tümen komutanımız Yarbey Esat Bey'le tanıştırdı. Kendisi soylu bir Arnavut'tu ve İmparatorluğun en ünlü süvari komutanıydı. Esat bey 48 yaşlarında kadardı. İri yapılı, sarı sakallı, kültürlü ve şövalye ruhluydu. Benim geldiğim gün Bir-şiba'ya Garnizon komutanı atanmıştı. Garnizonda bizim tümenimiz (6., 7. ve 8. Mızraklı Süvari Alayları, bir atlı piyade alayı, iki makineli tüfek bölüğü, iki batarya topçu, bir batarya ağır topçu, bir istihkam bölüğü ve teknik bölümler) 125. ve 138. Alaylardan ikişer tabur, çeşitli çaplı toplardan oluşmuş bir topçu alayı ve Teğmen Ande ve Stahl'ın komutalarında iki makineli tüfek takımı vardı. Bu birliklerin yanında Paşa'nın seferi gücünün bir bölümü de garnizonun içindeydi. Bölümün içeriği olarak, Teğmen Stiller'in telsiz bölümü, doktor Binbaşı Homeyer'in 213 nolu sahra hastanesi, Teğmen Kraus ve Birke'nin uçaksavar bataryaları, kamyon ulaştırma birliği, Yüzbaşı Schuhmacher ve Teğmen Bayer'in istihkam birliği ve Yüzbaşı Sterke'nin karargâh yönetimi vardı. Yüzbaşı Sterke, Binbaşı Mayr'a, o da Yarbey Esat beye bağlıydı. Alman hastanesine ek olarak orada bir Türk hastanesi de vardı. Oranın yönetimi hemşire Paula Koch'a verilmişti. Bu hemşire savaşın başından beri oradaydı.

Bütün asker yönetimlerinde olduğu gibi, tekaüt (emekli) Albay Behçet Bey'in yönetiminde 8000 parazit vardı. Esat Bey onların görevlerini yürürlükten derhal kaldırdı. Oranın levazımına yetecek kadar personeli elde tuttu. Geri kalan 6-7000'ini birliklere veya inşaat taburlarına dağıttık. Emekli subayları da Kudüs'e gönderdik. Bu dertten kurtulunca elimizde savaşçı askerler kaldı. Onları destekleyen çok güçlü bir topçumuz vardı. Esat Bey'in su-

baylarından, özellikle karargâhtakilerinden, daha iyileri seçilemezdi. Çoğunlukla İstanbul'un seçkin ailelerinden geliyorlardı. Hepsi akıllı ve çok görgülüydü. Örneğin şehzade Osman Fuat Efendi, Sultanın yeğeni ve 7. Alayda bölük komutanıydı. Dolmabahçe Sarayındaki muhafız alayı komutanı Ferit Bey, Altıncıya komuta ediyordu. Yarbay Mehmet Bey, Yedinciye ve Binbaşı Ahmet Rıza Bey de, Sekizinci mızraklı süvari alayına komuta ediyordu.

Gerçeği söylemek gerekirse Bir-şiba sağlığa uygun olmayan zavallı bir kasabaydı. Ancak bol içme suyu vardı. Çok güzel bir askeri yolla Hebron ve Kudüs'e bağlıydı. Kent olarak çok önemsiz görünse de, cephede, benzersiz bir stratejik konumu vardı. Çöl güneyde onu koruyordu. Batıda yarım daire yapan kayalık tepeler güçlü siperler kazılmıştı. Kuzeyde bir demiryolu Tel-Şerî'a'daki genel karargâha ve Kudüs'e bağlıyordu. 4000 yıl önce Hazreti İbrahim'in kazdığı yedi kuyudan, güçlü pompalarla çektiğimiz su garnizonun ihtiyacına yettiği gibi, çiçek ve sebze bahçelerini de suluyordu.

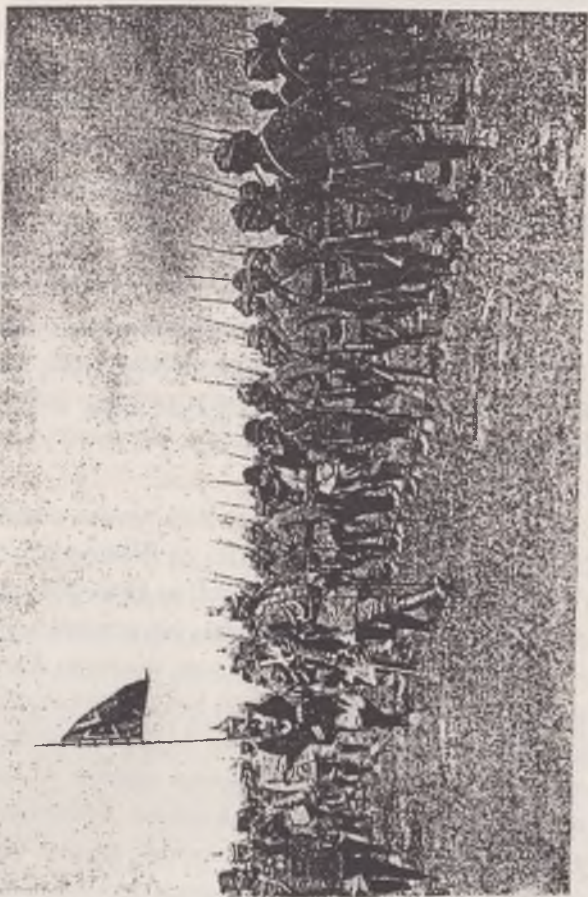
Oradaki 3. Tümenimiz İngiliz birliklerini karşılıyordu. Her gün çölde dolaşırken atlı keşif kolları görülüyordu. Başımızdan geçecek olayların daha iyi anlaşılması için kısaca 1915 ve 1916'da olanlara bakmak gerekir.

İkinci bölümde yazmış olduğum, Kanalı'nın Cemal Paşa tarafından alındığı hikâyesinden sonra, İngilizler Gazze ve Port-Said arasındaki çölün Osmanlı ordusunu durdurmaya yeterli olmadığını anladılar. Bu nedenle doğuda, Süveyş Kanalı'ndan kısa bir mesafede, El-Kantara'da siperle çevrilmiş bir karargâh kurdular. Burasını Seferi Kuvvetlerinin üssü yaptılar. Aynı zamanda orası geniş ve çift hatlı demiryolunun başlangıç noktasıydı. Bu demiryolunu kıyı boyunca donanmalarının koruması altında yapmaya başladılar. Düşmanın akıllıca ve stratejik olarak yaptığı bu demiryo-

lu, Türkler'in çölde Bir-şiba'dan Kosayma'ya yapmaya çalıştıkları demiryolunu gereksiz kılıyordu ve planlarımızı derhal değiştirmeye zorladı. Güçlerimizi kıyıda El-Arriş-Katya bölgesinde yoğunlaştırdık. O andan sonra, orası, o cephedeki askeri dramın sahnesi oldu.

Ocak 1916'da Sir Archibald Murray, Kanal bölgesinin savunma komutanı atandı. İlk yaptığı, onbeş piyade tümeninin altısını, batı cephesine göndermek oldu. Herhalde bizim Suriye-Filistin'deki 4. Ordunun 60.000 kişi olduğunu öğrenmişti. Buna ek olarak Süryaniler'den kurulu kalifyesiz yol işçileri vardı. Cemal Paşa'nın, daha doğrusu Albay Von Kress'in elindeki güç, savunacağı bölgeye göre önemsizdi. İngiliz başkomutanının çekingenliği ve kalabalık Arap başıbozukların kandırmacası olmasaydı, kanal cephesi, savaşın ilk ayında çökerdi. Demiryolunda yeterli lokomotif veya vagon olmaması, yeterli cephane taşınmasını önlüyordu. O zamanlar elimizde ağır toplar hiç yoktu. Bu durum bizim hep savunmada kalmamıza yolaçıyordu.

Mart 1916'nın sonunda General Murray Batı Avrupa cephesine 150. 000 den fazla asker göndermişti. Bu da İngiltere'nin Süveyş Kanalı'nın korunması için, bir buçuk yıl, ne kadar çok asker tuttuğunu gösterir. Askerlerimizin bozulmakta olan moralini yükseltmek için, Von Kress, düşmanın eline yeni geçen ve Kantara'dan 15 km uzaklıkta olan Katya'ya 2000 kişiyle ani bir saldırı teklif etti. Kalın sisten yararlanarak Nisanın 24'ünde, Von Kress saldırıya geçti. Oğratina'da bir süvari alayının yarısını yok etti. Atlarının tanesini askerlerimiz bir-iki altına sattılar. Ağırlıkları ve çok su içmeleri yüzünden çölde işe yaramazdılar. Bundan sonra Von Kress derhal Katya'ya saldırdı. El-Kantara'dan destek kuvveti gelinceye kadar orayı da ele geçirdi. Bu beklenmeyen kazanç, 16 temmuzda Katya'ya bir saldırı daha yapmayı özendirdi. Bu sefer yenildi. İngilizler bu kez uyanık davranıp, süvarilerinin

Kayzer Wilhelm II, Türk askerlerini denetlerken

büyük kısmını oraya yığmışlardı.

Bizim kayıplarımız ve Katya sektörüne yığdığımız cephaneye ve yiyecekleri bırakarak El-Ariş'e çekilmemiz, İngilizleri harekete geçirdi. Düşman savunmadan saldırıya geçti. Kıyıdaki demiryollarını uzatarak, peş peşe El-Ariş, El-Kefir ve Maqdaba'yı bize kaybettirdi. 22 Aralık 1916'da, 80. Piyade Alayı, yalnızca bir dağ topuyla ve bir makineli tüfek takımıyla 18 saat, susuz olarak İngiliz süvarisiyle kahramanca savaştıktan sonra Maqdaba'dan çekildi. İngiliz süvarisini, 1. ve 3. Süvari tugayları, Yeni Zelanda bindirilmiş piyadesi ve Hecin tugayları, topçu ve makineli tüfek desteği oluşturuyordu. 9 Ocak 1917'de Raffa'daki iki tabur piyade ve bir tabur topçudan oluşmuş ileri birlik, üstün düşman gücü tarafından yok edildi. Düşmanın gücü, Avustralya ve Yeni Zelanda bindirilmiş tümeni, Beşinci bindirilmiş Tugay ve Hecin birliğiyle, koşulu topçu ve makineli tüfek birliklerinden oluşuyordu. Bu kötü günlerde, kaçmalarını önlemek için makineli tüfeklerimizi Arap askerlerimize çevirdiğimiz çok oluyordu. Paşa seferi kuvvetinin, tam o sırada gelmesi ve başka destek güçlerin yetişmesi Filistin'i kurtardı. Örneğin bizim üçüncü süvari tümeni gibi.

Ben Filistin cephesine geldiğimde durum yaklaşık olarak böyleydi. Gücümüz esas itibarıyla, 3., 5., 7., 16., 53., 54. ve 27. Piyade Tümenlerinin geri kalanlarından toplanmıştı. Bunlardan çeşitli Kolordular oluşturulmuştu. Bizim 3. Süvari Tümeni bunlara destek oluyordu. Otuz batarya sahra topumuz ve beş-altı tane de 15 cm çapında topumuz vardı. Hepsi birden, savaşacak otuzbin tüfek ve mızrağı tutmazdı. Birliklerimizin gücü hastalıklar ve savaşındaki kayıplarla, normal adetlerinin üçte ikisine inmişti. Bu kayıplar ulaştırma aracı eksikliğinden, çok yavaş, yerine konuyordu.

Diğer taraftan İngiliz kuvvetleri 60.000 kişi veya daha fazlaydı. 52., 53., 54. Piyade Tümenleri ve bir yedek tümen, her çapta top süvari olarak, Bikanir deve kolordusu, İmparatorluk deve ko-

lordusu ve deve tugayları, gönüllü süvari birliği, Anzak Tümeni, 1., 2. ve 3. Hafif Süvari Tümenleri, Yeni Zelanda bindirilmiş piyadesi, Avustralya ve Yeni Zelanda bindirilmiş piyadesi, beşinci bindirilmiş Tugayı ve yardımcı birlikler. Bunlara ek olarak İngilizler sahildeki çift hat demiryollarına ve donanmanın toplarına güvenebilirlerdi. Benim birkaç hafta sonra, uçurma girişimimin olacağı boru hattı da vardı. Yukarıdaki bilgiler tamam olmaya bilir. Ancak önemli bir yanlış yoktur.

Bizim 3. Süvari Tümeni, aynı adı taşıyan bir birliğe eklenmişti. Birkaç ay önce adını anımsamadığım eski komutanının açgözlülüğü ve budalalığı yüzünden Kafkasya’da yenilmişti. Sonraları Suat Bey adındaki emir subayından öğrendiğime göre, bir gece içerisinde soğuk ve açlıktan 800 at ölmüş. Binbaşı Todt’a, kurmay başkanı olduğu halde, önem vermiyor, dinlemiyordu. Makineli tüfek erati, dönüşte açlıktan ölüm halindeydi. Önden atları, sonra katırları ve eşekleri yemeğe zorlandılar. Sonra da makineli tüfekleri sırtlarına alıp yürüdüler. Bu tümenin artığı Halep’e gelince Yarbey Esat Bey komutayı ele aldı. Bir doğulu da bulunmayan bir enerji ve girişimcilikle, onları İmparatorluk Süvarisinin 3. Tümeni olarak düzenledi. Yalnız çok hızlı düzenlemenin sonucunda bazı boşluklar oluştu. Bu boşlukları kapamak, iki-üç hafta sıkı bir çalışmayla, bana düştü. Yaşamımın geri kalan süresince bu karmaşayı nasıl düzene soktuğumu düşünürüm. Çünkü bende anlayamadım. Kurmay kuruluna ayrılmış 150 attan, kayıtlı yalnız iki at buldum. Birkaç depomuzdaki karma karışık duran mallara topluca el konmuştu. Bu güçlülere ilaveten her gün birileri geliyor ve bazı hayvanların onların kişisel malı olduğunu iddia ediyorlardı. Halep’ten Kudüs’e giderken subaylarımız el koymuşmuş. Sonunda bütün bu meseleleri çözdüm. Bundan sonra Esat Bey bana sonsuz diyebileceğim bir güven duydu.

Bu sıralar Enver Paşa Bir-şiba’ya denetlemeye geldi. Yanında

ileri gelenleri ve gazeteciler vardı. Bu beyler İngiliz uçaklarının arada bir üzerimize attıkları bombalardan ürküyorlardı. Önce uçakların vızıltısını duyuyorduk. Arkadan bombalar peş peşe düşüyordu. Onur kıtasını denetledikten sonra, iki emir subayıyla Şellal'a gitti. Şellal'ın savaş merkezi olmasındaki stratejik yanlışı görüp, garnizonun Tel-Şeri'a'ya taşınmasını buyurdu. Orasının Bir-şiba ve Kudüs'le doğrudan demiryolu bağlantısı vardı. Peşinden de denize dayanan sağ kanadımızın açık kalmaması için, Enver Paşa Tineh'den başlayıp, Beyt-Hanum'da bitecek bir demiryolu kolunun inşasını emretti. Bu demiryolu bizim kuzey kesimimizin Gazze'den Tel-Şeri'a'ya kadar arkasını koruyordu. Osmanlı Yüksek Komuta Kurulunun bütün bu acele ve çok yerinde buyrukları, düşman komutanlığınca takip ediliyordu. Bunun sonucunda hiç beklemediğimiz bir saldırıyla karşılaştık. Düşmam Sina Yarımadası'ndaki büyük güçlerini bizim sağ kanadımıza saldırttı. Bu ilerleme tarihe ilk Gazze muharebesi olarak geçti. Bu savaşı Osmanlılar kazandı.

Şellal'daki Avusturya topçu tugayının çekilmesini korumak için, Esat Bey, Binbaşı Todt ve ben harekete geçtik. Bize 6. Alay eşlik ediyordu. Bir-şiba'dan 15 km uzaklıktaki Abu-Galyun üzerinden gidiyorduk. Makineli tüfek birlikleri ve cephaneleri benim sorumluluğundaydı. Çöldeki savaş cephane ulaştırmasına bakar. Bu özellikle bizim kesimimiz için doğruydı. Cephanesini bitirdiğinde, çöl savaşçısının ölmek veya teslim olmaktan başka çaresi kalmamıştır. Makineli tüfeğe veya topçuya süngü hücumu yapılamaz.

Gece karanlığı basınca yerle gök birbirine karıştı. Batıda ışıklar saçılmış altın gibiydi. O sırada bir Alman kartalı ufuktan üzerimize geldi, Gövdesinden bir mendil sallandı ve sonra gökte kayboldu. Bu Teğmen Falke'nin uçağıydı. Gelibolu'da kendini göstermişti.

Durumumzu belli etmemek için ateş yakılmayacaktı, hiç ışıık olmayacaktı. Çadırımın içinde maskelenmiş bir fener bıraktım. O hizmet için gerekliydi. Gece yarısına doğru raporlarımı yazdırırken, bir atın ayak seslerini duydum. Emir erimi çağırmcaya kadar, çadırımın ağzından mavi gözlü sarışın bir baş içeri girdi. Gözleri Avusturya miğferinin güneşliğinden gölgelenmişti. Neşeli bir ses: *K. Und K. Artillerie Brigade, auf Ruckmarsch von Shella nach Beersheba Grüss Gott, Her Kamarrad*, dedi

Sonradan bir İngiliz mermisiyle çenesi parçalanan bu iyi dostla, Esat Bey'in çadırına gittim. Onu hâlâ uyanık bulduk. Avusturyalı topçu komutanı Binbaşı Von Marnow'la hararetli bir biçimde konuşuyordu. Avusturyalı'nın göğsü gümüş, altın ve bronz madalya ile kaplıydı. Gözünde monokol vardı. Emir subayı da monokollüydü. Seferi kıyafetleri de bizim düz kıyafetlerimizden farklıydı. Bizlerin üniforması hem rahattı, hem de keskin nişancıların dikkatini çekmiyordu. Keskin nişancılar kilometrelerce uzaktan bir subayı, düğmesinin veya apoletin parıldamasından tanıyorlardı. Meslekten askerliğin bu kurallarına Avusturyalı subaylar hiç aldırmaıazlardı. Onların merakları şık üniformalar, gösterişli süsler, çigan orkestraları, yemekle ilişkilendirdikleri iyi yönetimdi. Bu gibi şeyler onlara, yaşamdaki ciddi işlerden daha çekici geliyordu. Bu nedenle Doğululara güzel bir görüntü veren Avusturyalı subayları bizlere tercih ediyorlardı. Almanlar ise daha sade ama işlerini eksiksiz yapan güvenilir dostlardı.

Paşa'nın seferine şükranla, yeni kamyon birlikleriyle, Şella'dan geri çekilme o kadar hızlı yürüdü ki, İngilizler bile şaşırıldı. Anlaşılan İngilizler bizleri şaşırtarak kaleyi ele geçirmek için, yeni tankların gelmesini bekliyorlardı. Avusturya Tugayı Birşiba'ya doğru çekilmesine devam ettikten sonra gecenin geri kalanını hazır vaziyette bekledik, ama düşman o gece gelmedi. Güneş doğarken cehennemi gürültü ve büyük patlamalar başladı. Sava-

şın gürültüsü artarken, Esat Bey derhal Bir-şiba'ya konvoylarımızla birlikte geldiğimiz yoldan dönmemizi istedi. Kendisi gerimizden ve uzaktan takip edip, gerimizi koruyacaktı. Yola çıktıktan az sonra, silah menzili dışında, Türk üniforması giymiş birçok atlı gurubun bizleri gözetlediğinin farkına vardım.

Bu sürprizi önlemek için, bizi koruyan piyadelere, sağ tarafımızı korumak için yayılmalarını söyledim. Ben bir grup mızraklı süvariyle üzerlerine dört nal gittim. Onlara 200 m yaklaşınca, adamlarıma attan inip ateş etmeleri emrini verdim. Birkaç yaylım ateşi casusları kaçırttı. Kaçarlarken aralarında uçar gibi koşan simsiyah bir at gördüm. O atın sahibine meydan okumak isterdim ama konvoydan uzaklaşmak korkusu geri dönmeme mecbur etti. Atımı çevirmek için durdurunca, öteki de atını durdurdu. Gümüşle süslenmiş Mavzer tüfeğini bana çevirdi ve “Güle güle” demek için, iki el ateş etti. Kurşunlar yanağımın yanından geçti.

Alayımız Bir-şiba'ya bizden birkaç dakika sonra geldi. Az sonra bir grup, çöle inip, Bedevilerin eline düşen iki İngiliz havacıyı aramaya çıktı. Bedeviler onları bize 50 altın lira karşılığında vermeyi vaat etmişti. Ertesi günü bu havacılardan birinden Bedevilere, özgürlükleri karşılığında Port-Said'de ödenmek üzere, 100 sterlin vaat ettiklerini öğrendim. Bedeviler bu teklife omuz silkemişlerdi. Onlar için ellerindeki bir serçe havadaki bir kartaldan kıymetliydi.

1. Lent: Paskalyadan önce gelen büyük perhiz (Redhouse sözlüğü) ç.n.

İLK GAZZE SAVAŞI

Bu aralık Binbaşı Todt hastalandı. Bir hafta yattıktan sonra Almanya'ya gitti ve oradan da bir daha dönmedi. Onun gitmesiyle tümende hiç kurmay başkanı kalmadı. Büro işlerini her zaman ki gibi Yüzbaşı Nebil Bey yürütmeye devam etti. Albay Esat Bey'in sağ kolu olarak ben, yetkimi sonuna kadar kullandım.

1 Mart 1917 günü, şimdi anımsamadığım bir nedenle, Albay Von Kress'in misafiri olarak, birkaç gün için Genel Karargâha gitmem gerekti. Bu fırsatla, Albay Von Kress ve ona bağlı subayların yıkımını sağlayacak birinin nasıl çalıştığını gördüm. Bu kişi Tefik Efendi adında bir Süryani'ydi. Genel Karargâhta Arap işlerinin şefi olmakla birlikte, Cemal Paşa'nın ve kurmay başkanı Fuat Bey'in gizli casusluğunu yapıyordu. Albay Von Kress ve Alman subaylarının konuştuklarını ve hareketlerini, onlara bildiriyordu. Albay Rifat Bey ve Alman düşmanı subaylar da onu kullanıyorlardı. Bu bilgiler sonra İstanbul'daki Savaş İstihbarat Başkanlığı'na resmi rapor olarak yazılıp gönderiliyordu. 4. Orduda bu işlemler gizli değildi. Bunu bütün Türk Subayları biliyorlardı.

Şaşırtıcı olan Von Kress'in olan bitenin farkında olmamasıydı.

Yanılmıyorsam 24 Mart'ta, 4. Ordunun topçu denetçisi Nikoli Paşa, Bir-şiba'ya geldi. Onun onuruna ertesi gün, çok ilgi çekici bir tatbikat yapıldı. Bu tatbikata piyade, süvari ve makineli tüfek birlikleri katıldı. Daha sonra biz kurmay subaylar bir araya gelip, tatbikatın eleştirisini yaparken, Albay Von Kress beni bir kenara çağırdı ve Şeyh Zuvayd karargâhı ve civarındaki düşman siperleri arasında bulunan İngiliz ana pompa istasyonunu havaya uçurup uçuramayacağımı sordu. Şeyh Zuvayd'ın nerede olduğunu bile bilmeden yapacağımı söyledim. Albayın tavsiyesine uyarak, bu işe birkaç gün sonra başlamak üzere ertesi sabah; yanıma bir takım asker alarak, seçtiğim mızraklılar ve emir erlerim Mustafa ve Tahsin Çavuş'la yola çıktım.

Yolculuğumuzun ilk basamağı, çölde 30 km giderek Bir-Şenek'e varmaktı. Son su kuyusu oradaydı. Geri kalan 45 km'yi, tanımadığımız susuz çölde, gece gidecektik. Kılavuzumuz Kutup Yıldızı olacaktı.

Sabahın altısında yola çıktık. Abu-Galyun yolunda, bizi düşman sanan nöbetçilerimizin elinden güç kurtulduk. Öğleden sonra bir de, Birşenek'teki su kuyusuna varmıştık. Bedeviler orada sürülerini sularlardı. Herhangi bir şaşırtıyla karşılaşmamak için, geceye kadar beklemek üzere, adamlarımı bir büyük çukura sakladım. Bedeviler bizim gittiğimiz yönü görürlerse İngilizler'den bahşiş almak üzere bizi ele verirlerdi.

Nöbetçiler koyduktan sonra, çukurun yamacını tırmanıp, çevremizdeki çöl ufkuna dürbünle, özellikle kuzeye doğru baktım. Wadi-Şeri'a'nın yanında Tel el-Fara tepesi ve bizim eski kalemiz Şellal vardı. Güneyde ve batıda bizim bir gecede gidip döneceğimiz çöl vardı. O tarafa bakarken, benim gözetleme yerimden 600 adım uzaklıkta, siyah atla, binicisini gördüm. Hani biz Abu-Galyun'dan Bir-şiba'ya çekilirken, bana gümüşlü tüfeğiyle ateş et-

Türk makineli tüfek birliği

mişti. Bir öbek bedevi çadırının yanında diz çökmüştü. Oradan bizi gözetliyordu.

Güneşin batmasına iki saat vardı. Sessizce çukurun dibine indim. Atıma binip, yaklaşık 2,5 km'lik bir daire çizdim ve atının arkasından yaklaştım. Beni fark eder etmez kısa mesafeden ateş etti ve atının dizginlerini sarsarak doğuya doğru kaçmaya başladı. Orada karanlık ve dar bir çukur vardı. Atı fevkaladeydi. Benim atım Derviş'de saf kan Arap'tı. Arayı o kadar çabuk kapattı ki, tabanca mesafesine yetiştii. Aynı zamanda dışından tırnağa silahlı adamların, üzerime dört nala geldiğini gördüm. Durum ciddiyydi. Adama bir - iki kez "Dur!" diye bağırdım durmayınca, ateş edip, adamı düşürdüm. Adamın öldüğünü anlayınca ötekiler atlarını çevirip bir yerlere kaçıştılar. Arkalarından koşup tuzağa düşüreceklerini sandılar.

Adamlarımın yanına döndüğümde, baktım yüz kadar Bedevi kimi atlı kimi yaya, nöbetçilerin bağırımlarına rağmen üzerimize geliyorlardı. Güya bizi ziyarete geliyorlardı. Bunların hilekar karakterlerini bildiğim için, askerlerime başlarının üzerinden iki el ateş etmeleri emrini verdim. Hepsii kaçtı.

Yürümeye hazırlandığımız zaman, adamı takip ederken el fenerimi ve pusulamı kaybettiğimi üzülererek farketdim.

Bu arada batıda kıpkırmızı güneş yavaş yavaş soluyordu. Kararan çölde Bedeviler'in yaktığı ateşlerin alevleri görülüyordu. Her türlü sesin çıkmasını ve yerimizi belli edecek ışığı önlemek için, adamlarıma atların gemlerindeki zincirleri çıkarmalarını ve arkadaşlarından sigara içeni veya yüksek sesle konuşanı acımadan öldürmelerini emrettim. Kılavuzluk için bir pusula bile olmadan, beni beşer metre aralıklarla takip eden sekiz adamımla, karanlıklara daldım. Sağa doğru küçük bir sapma, beni Han-Yunus'taki düşman üssünün karışık dikenli tellerine, sola doğru küçük bir sapma, çölün ortasına götürürdü. Oradaki ısı ve susuzluk

bizi 24 saatten kısa bir zamanda tüketip yok ederdi. Yanımızda 30 kilo dinamit taşıyorduk. İngiliz demiryolunun yanından geçen boru hattını uçuracaktık. Demiryolu Şeyh Zuvayd'ın yanındaki Tel-Rafa istasyonuna geliyordu. Yaptığım hesaba göre kah yürüyerek kah tırıs giderek sabaha karşı birde, Tel-Rafa'ya varacaktık.

Zaman zaman elimi Kutup Yıldızına doğru uzatıp, gittiğimiz batı yönünü kaçırmamak istiyordum. Bedevi kamplarının uzağından geçiyorduk. Kamplar ateşleriyle veya köpeklerin havlamalarıyla yerlerini belli ediyorlardı. Atım Derviş gece de, gündüz kadar iyi görüyordu.

Gece yarısından az sonra ark lambalarının ışıklarını uzaktan gördük. Bu bence Tel-Rafa istasyonunun ışıklarıydı. Bu ışığı kılavuz gibi alıp üzerine gitmeye başladık. Bu durum adamlarımı neşelendirmişti. Güneye doğru gidiyorduk ancak ark ışıkları gittikçe çoğalıyordu. Orası küçük bir istasyon olamazdı. Yürüyüşümüze devam ettik. Her an demir yoluyla ve yanında giden boruyla karşılaşacağımızı sanıyorduk. Ama demiryoluna geleceğimiz yerde tuzlu bir bataklığa gelmiştik. Bir gece önce havadan çekilmiş fotoğrafları incelemiştim. Orası Şeyh Zuvayd'ın güneyinde ve demiryolunun doğusundaydı. Sağımızdaki ıslıl ıslıl yerin Şeyh Zuvayd'deki İngiliz Genel Karargâhı olduğunu anladım. Adamlarıma bunu söyledim. Onlar yine de boru hattını uçurmak istiyorlardı. Çöl yolundan döneceğimiz bir buçuk saati boş geçirmemek için. düşman karargâhının etrafından dolaşmaya karar verdik. Bileklerimize bağlı kılıçlarımız ve dolu karabina tüfekleri adamların eyerlerinde olarak bir hendek, ray ve çöp dünyasına daldık. Arada bir top arabalarının oyduğu bir yola çıkıyorduk. Bir tren gürültüsü bir demiryolu istasyonunun veya tamirhanesinin yanından geçtiğimizi anlattı. Karanlıkta göremediğimiz bir raya atlarımızdan birinin ayağı takılıp tökezleyince, sağımızda bir köpek havla-

dı. Bu etraftaki bütün köpekleri uyandırdı. Bu talihsiz olaydan sonra, çadırların ve kışlaların arasından yine yolumuza devam ettik. Birden bir yerden atlar kişnedi. Bizim atlara ağızlık taktığımızdan bizimkiler yanıt veremedi. Sağ tarafta, yakınımızda bütün pencereleri ışıklı büyük bir bina gördük. Pencerelerinden piyano sesi geliyordu. Eğer bu kulüp binasındakiler bizlerin farkına var-salar ve bizleri öteki dünyaya göndermezlerse, bir süre Kahire veya Hindistan veya Malta hapishanelerinde süründürürlerdi. Daha bin adım gitmemişken, Şeyh Zuvayd yönünde koşan birini gördük. Bu bir Bedevi'ydi. Öldürmekle kazanacağımız bir şey yoktu. Kendisini bir direğe bağladık. Bir tren düdüğü bize demir-yolunun yönünü gösterdi. Bu bizi sevindirdi. Atlarımızı oraya koşturduk. Önce bir kum tepesi gördük. Sonra anladık ki kum tepesi değil ama büyük bir çadırdı. Dönüşümüzde öğreneceğimiz gibi, orası ana yolla, kum tepeleri arasından kıyıdaki iskeleye giden ikinci derecede yolun bağlantı noktasıymış. İskele, İngiliz filosunun karaya çıkış noktası oluyormuş. Görülüp, görülmediğimizi anlamak için hareketsiz beklerken, "Orada kim var" sesleri yükseldi ve insanlar ellerinde fener bize doğru koşmaya başladılar.

Bizim kimliğimizin ne olduğu konusunda düşmanı kuşku içinde tutmak bizim için son derecede önemliydi. Yavaş sesle "Geriyeye dön, marş, marş" komutunu verdim. Geri çark ederek bir süre gidip, düşmanı gözden kaçırmamak için durduk. Ne olduğunu kesinlikle anlamamışlardı. Türkler'in gecenin ortasında boru hattını uçurmak için çölü geçip, sabaha kadar yerlerine döneceklerini düşünemezlerdi.

Bu arada ıslıl ıslıl bir asker treni geldi. İçinden silahlı bir sürü asker indi. Şeyh Zuvayd yönünden bir alarm sesi duyuldu. Daha sabahın üç buçuğu olduğundan bu işbaşı düdüğü olamazdı. Durum bir hayli karışıktı. Ben görevimi tamamlamak istiyordum.

Adamlarıma kendilerini güvene almalarını söyledim. Şafağa daha yarım saat vardı. Bu arada boru hattını uçurabilirdim. Bunu yapamazsam yanındaki demiryolunu bozabilirdim. Onlar, bizi kum tepeleri arasında bırakmamam için ısrarla yalvardılar. Şeyh Zuvayd'teki alarm durumumu bilmem düşüncemi değiştirmeme neden oldu. Bize doğru cesaretle ilerleyen düşmanı yayılım ateşe tutup öldürmek bana itici geldi. Yarım daire çark edip mızraklılarım ile çöle daldım.

Gün doğuşu, bizi büyük bir çukurun dibinde adamlarım yerde uyurken ve atları da çölde yetişen az bitkileri yerken buldu. Tahsin ve ben gözlerimizi çölün sınırına dikmiş bekliyorduk. Yorgunluktan gözlerimiz kapanırken, birden uçak gürültüsüyle uyandık. Üç İngiliz uçağı doğuya doğru uçuyorlardı. Herhalde bizi arıyorlardı. Birkaç dakika sonra bir toz bulutu içinde Hecin süvarisi geçti. Ancak uzaklık dolayısıyla develerin üzerindeki İngiliz mi, yoksa Arap askeri mi, olduklarını göremedim. Onlar gözden kaybolunca, bizde atlarımıza binip, Tel el-Fara'ya doğru kuzeydoğu yönünde gitmeye başladık.

Yıllar gibi gelen saatler sonra güzel bir şoseye çıktık. Bu yol gelecekte düşmanın kuracağı tahkimat arasından geçiyordu. İstihkamların yerleri beyaz bayraklarla işaretlenmişti. Rastladığımız fellahın birine bu işaretleri kim koydu diye sordüğümüzde birkaç gün önce bir "İngiliz mühendis oralarda çalışmış". Arap'ın dediğine göre bu şose Han-Yunus'la İngilizler'in birkaç gün önce işgal ettikleri eski kalemiz Şellal arasındaki ana yolmuş. Bu durum bizim İngiliz askeri bölgesinin ortasında olduğumuzu işaret ediyordu. Tel el-Fara yakınında bir düşman keşif koluna rastladık. Bizi görünce çekildiler. O gün öğleden sonra dörtte Abu-Galiyun'a vardık ve bizi bekleyen 6. Alaydan bir bölük asker bulduk. Onlarla birlikte Bir-şiba'ya döndük.

Olağanüstü nedenlerle boru hattını dinamitleyememişsek de

bir rekor kırmanın mutluluğunu duyuyorduk. 35 saatten kısa bir sürede düşman bölgesinde 160 km yol gitmiştik ve bu süre içerisinde atlara bir kere bile su vermemiştik.

Bir-şiba'ya vardığımızdan birkaç dakika sonra bir Alman çavuş gördük. Kendisine nereye gittiğini sordum. Teğmen Ande'yi takip ettiğini söyledi. Kendisi makineli tüfek bölüğüyle Şellal yönünde gitmiş. Birden çok önemli bir olayın cereyan etmekte olduğunu kuşkusunu duydum. Birliğimizin olduğu yere acele gittik. Çok önemli bir an olan, Esat Bey'in bütün tümeniyle Bir-şiba'dan hareket ettiği ana yetiştik. Birinci Gazze savaşı başlıyordu.

O anda yorgunluğum geçti. Yeni bir ata bindim ve cephane ulaştırmasının ve konvoyların sorumluluğunu aldım. Bir piyade birliğinin koruması altında, birkaç bin deve, araba atları ve arabaları, bir süvari bölüğü ve 500 kadar da Mavzerli piyade eri. Bizim güçlerimiz, 6., 7. ve 8. Mızraklı Süvari Alayları, onların topçusu ve makineli tüfek birlikleri, 125.nin bir taburu ve 138. nin iki taburu, bir ağır topçu bölüğü, Ande ve Stahl'ın makineli tüfek birlikleri, istihkameciler, telgrafçılar, telefonculardan oluşuyordu. Bu birliklerin yürüyüş düzeni beğenilecek gibiydi. Bu da Türk askerinin yabancı subayların kontrolunda neler yapabileceklerinin kanıtıydı.

Abu-Galyun'dan geçtiğimizde gece olmuştu. 25 Mart 1917 günü sabah ikide, Han-Yunus yolunun Şeri'a Vadisini veya Fara Vadisini geçtiği ve İngilizler'in genişliği ve derinliği dolayısıyla Kuru Kanal dedikleri yerde, kendimizi üstün durumda bulduk. Bu durum Gazze'ye göre ikinci derecedeydi. Ateş hattımızda en stratejik nokta Gazze'ydi. Gazze bizim Tel-Şeri'a'daki Genel Karargâhımızı ve Bir-şiba ile olan demir yolunu koruyordu. Elimizdeki bütün güçleri Gazze'ye yığdığımızdan Tel-Şeri'a'da asker kalmamıştı. İki, üç tabur piyade ve birkaç batarya top, uzun siper

düzeninin beşte birini bile koruyamazdı. Bir-şiba'da düşmanı şaşırtmak için yalnız beyaz çadırlarımız duruyordu. Orada da kazmalı, kürekli birkaç işçi taburu, yiyecek ve savaş gereçleri depolarını koruyordu. Aksi takdirde Bedeviler onları talan ederlerdi.

Bizim birliklerin görevi, yani Esat Bey'in komutası altındaki-lerin, dikkatle beklemektir. Savaşın gidişine göre, saldırıya veya savunmaya geçecektik. Şafak sökerken Albay Mayr gelerek, "Kuru Kanalin üzerindeki altı-yedi köprüyü atmamızdan dolayı, İngilizler Gazze'yi kuşatıp önden ve arkadan kentin göbeğine girmişler" dedi. Eğer Gazze şimdiye kadar düşmemişse (sabahın dördüydü) düşme noktasındaydı. İki saat önce Albay Tiller Genel Karargâha telsiz çekmiş ve takviye kuvvetleri derhal gönderilmezse, Gazze'yi kaybedeceğimizi söylemişti. O bu bildiriyi yazdırırken, Teğmen Benecke'de, Avusturya Topçu Tugayının toplarını tabancalarla ve el bombalarıyla, etraflarını çeviren İngilizlere karşı, savunmalarını uzaktan izliyordu. Gazze'deki birlik, düşmanın yayılım ateşiyle çok kayıp vermiş olmasına rağmen, siyahlaşmış ve çökmekte olan duvarların arasından kendini kahramanca savunuyordu. Kentin dar sokaklarının içinde dalga dalga ilerleyen dumanın arasında 79. ve 125. Alaylar sipersiz olarak, Welsh Grenadiers birliğine süngü saldırısı yapıyorlardı. Tanklar adamlarımızı yok ediyor ama kaçırıyordu. Bu arada Avusturya topçusu, başlarında Kont Storzevsky olmak üzere, hepsi İngilizler'ce öldürüldüler.

Kendinden on-onbeş kat güçlü düşman tarafından sıkıştırılan, Peygamberin yeşil bayrağı altında göğüs, göğüse çarpışan askerlerle Tiller ve bir avuç kahramanı, o unutulmaz günde Osmanlı ordularının onurunu kurtardılar. O gün, Türkler'le Almanlar ve Avusturyalılar için de tarihe geçti.

Bizler, düşman süvarisinin Tel-el Şerl'a'ya doğru ilerlemesini önlemek için, şafak sökerken Far Vadisinin sağ kenarı boyunca,

Guzzeh vadisiyle keştiği yere konuşlanırken, Von Kress 3. ve 16. Tümenlerin komutanı Yarbay Edip Bey'e sürekli telefon edip, Gazze'yi kurtarmasını söylüyordu. Bir opera sanatkarı olarak, bir kurmay subaydan daha iyi, olan Edip Bey korkup, paniğe kapıldı. Birlikleriyle acele yetişeceği yerde onları saatte 3 km hıza düşürdü. Edip Bey bir takım genç Türk subaylarının bir örneğiydi. Bu subaylar budalalıkları, ilgisizlikleri, egoistlikleri ve sınırsız aç gözlülükleriyle, ülkelerini kötüye götürüyorlar ve parlak Osmanlı ordusunda moral bozuyorlardı. Oysaki alt kademedeki subaylar kanlarını cömertçe onurları ve bayrakları için döküyorlardı. Beklediğimiz halde düşman süvarisi gözükmeyince, Guzzeh vadisinin sağ yamacında hep birlikte ilerleyerek düşman merkez ve sağ kanadının artçısının üzerine düşmemiz emredildi. Düşman Abu-Hureyra yüksekliklerinden bizim bazı taburlarımızı durduruyordu. Bu eylem çok tehlikeli bir manevraydı. Fara Vadisiyle Guzzeh Vadisinin keşistikleri yerde durumumuz çok iyiydi. Yerimizden ayrılmakla düşmana yolu açmış oluyorduk. Düşman Tel-Şeri'a veya Bir-şiba üzerine yürüyebilirdi. Han-Yunus ve Şellal'dan gelen ve Tel-Şeri'a'ya giden yol iki vadinin keştiği yerden geçiyordu. Bu stratejik eylem, Albay Von Kress'in deha ve yürekliliğini gösteriyordu. Bizim cephedeki en zayıf noktayı İngilizler'in umursamayarak, bir süvari alayıyla bile tehdit etmemesinden yararlanarak ve eline geçirdiği bu anı kaçırmayarak, elindeki bütün insan ve top gücünü bütün hızıyla düşmanın sağ kanadına topladı.

Biz Şeri'a Vadisinde düşmanı beklerken, ilerleme emrini alınca şaşırдық. Esat Bey bizim silah, cephane konvoyunu düşmanın artçısından korumak için, gecikmeden Tel-Şeri'a'ya gitmemi ve oradan piyade ve topçu konvoylarıyla, Gazze'nin varoşlarına dönmemi ve beni orada bekleyeceğini söyledi. Ayrılacağımı bildirmek için albayın yanına gittiğimde, kendisini kaygılı gördüm. Nedenini sorduğumda, 7. Alayı aramak için birçok kişiyi gönder-

diği halde hiçbiri yerini bulamamıştı. Esat Bey'in karşı çıkışını dinlemeyerek, atıma bindim ve bir koruma birliğiyle aramaya çıktım. İzinin üzerine gecikmeden düştük. 4 km sonra kaybolan alayı bulduk. Tel el-Fara yakınında üstün bir yerdeydi. Nöbetçilerden enerjik bir "Kim var orada" sözlerini duyunca tarifsiz mutlu oldum. Kendimi cesur ve taş gibi yüzlerle karşı karşıya buldum. Bunlar adı geçen alayın bir bölüğüydü. Beni tanıyınca Karabina tüfeklerini indirdiler. O zaman İngilizler'in, bu paslı kılıçlı, bu pejmürde askerlere duyduğu saygının nedenini anladım. Bu askerlere hücum dendiğinde ileri gitmelerini zorlamak yerine, ica-bında, ilerlemelerini önlemek gerekiyordu.

Otuz dakika sonra Albay Mehmet Beyle birlikte 7. Alayı, buluşma yerine getirdim. Orada Esat Bey bizi sabırsızlıkla bekliyordu. Birlikleri yürüyüş düzenindeydi. Düşmanın dalgalanan ateş hattına gecikmeden yürüdük. Derhal şarapnel ve mermiler üzerimize yağmaya başladı. İngiliz uçakları üzerimizden uçuyor ve bomba atıyorlardı. Bombalar düştükleri yerde büyük bir gürültüyle patlıyor, toprağı havalara kaldırıyor ve atlarımızı öldürüyordu.

Böylece kesin ve kanlı savaş başladı. Bir-şiba garnizonuyla, bizim üçüncü süvari tümeni Birinci Gazze ve İkinci Gazze savaşında sonucu almakta etkili oldu.

Çok yorgun olduğum halde savaşın heyecanını ilerlemede duydum. Her birliğin ne yaptığı hakkında yorucu ayrıntılara girmeyerek, 30 km enindeki cephenin görünüşünü anlatacağım. Cephe kalın bir duman tabakası içindeydi. Dumanın arasından alevler belli oluyordu. Mermiler peşlerinden, birer dumandan ark iziyorlardı. Ovada ve ovayı çeviren kırmızı tepeli dağların arasındaki derin uçurumlarda, birlikler en büyük kayıplarını verdiler. Bu birlikler sürekli geri çekilip, ölenlerin yerini yenilerle doldurup, savaş düzenine tekrar girip, düşman topçusu, makineli tüfekleri, tankları ölüm yağdırmasına rağmen, ateş hattımızı takviye ettiler.

Genel savaşta birkaç saat bulunduktan sonra, Han-Yunus'dan, Tel-şeri'a'ya giden yola çıktım. orada, savaş araç ve gereçleri taşıyan konvoylara yetişmek için atımı mahmuzladım. Uzaktan seçtiğim kadar, düşman uçaklarınca taciz ediliyorlardı. Savaş alanını terk ettikten sonra emir erim Tahsin ve ben ter fişkıran yorgun atların üzerinde artılarımızı geçtik. Onbeşlik bir Alman bataryası bizi düşman sanıp, üzerimize ateş etmeye başladı. O kadar hızlı ve usta nişancılıkla ateş ettiler ki, bizim birkaç askerimizi ve kümes hayvanlarını öldürdüler. Biz bu dost bombardımanından korunmak için konvoyu ikiye böldük. Teğmen Falke'nin yanlışı uçaktan görüp, uyarmasıyla top ateşi kesildi. Biz de develerin, eşeklerin ve araba atlarının kargaşasını düzene soktuk. Hayvanlar her tarafa kaışırken yk arabalarını kayalara çarpıyor ve tahta parçalarına dönüştürüyorlardı. Tel-şeri'a'ya vardığımızda, savunmaların azlığına ve daha çok da topunun olmayışına şaşırdım. İngilizler bu koşulları bilselerdi bizim Genel Karargâhımızı ezerlerdi. Orada Albay Kress'i telgraflar hazırlarken buldum. Haklı olarak çok sinirliydi, çünkü savaşın sonucu daha belli olmamıştı.

şeyh Zuvayd'e yaptığımız seferin ayrıntılarını, güçlerimizin ilerlediğini ve topunun bize verdiği ziyanı anlattıktan sonra çekildim. Korumamla birlikte Gazze'ye döndükten sonra, sabah elimize düşen zırhlı otomobillerin İngiliz ve Avustralyalı mürettebatı gelmeye başladı. Tekrar yürümek için bir ayağım zengideyken, savaşın bizden yana döndüğü haberini alıp, şaşırdım. Düşman Han-Yunus'a doğru aceleyle çekilmiş. Gazze'nin duvarları dibinde 3-4000 ceset bırakmış. arpışılan diğer yerlerde de binlerce l ve yaralı bırakmıştı.

Bizim de kayıplarımız çoktu. Gazze'deki garnizonu oluşturan 79. ve 125. Alaylardan yaşayan az kişi kalmıştı. Avusturya Topçu Tugayı toplarını kurtarmıştı ama ne pahasına. Topçu erlerinin çoğu yok olmuştu. Hemen hemen bütün subaylar da. O gün hiç

kayıp vermeyen birlikler bizim Arap gönüllülerdi. Tepeden tırnağa silahlı oldukları halde savaşa karışmayıp, beklemişlerdi. Şimdi yaralıları öldürecekler ve ölüleri soyacaklardı. Daha sonraları civar köylerde bu elbiseler satılacaktı.

Genellikle, İlk Gazze Savaşı olarak bilinen gün, böyle sona erdi. Bu savaşı yöneten Albay Von Kress'in askerlik dehasına zaferi borçluyuz. Bizim bütün gücümüzü Gazze önüne yığmamıza izin veren düşmanın bu taktik hatasından yararlanmasını bildi. Tel-Şeri'a'ya yapılacak bir gösteri saldırısı, gücümüzün bir kısmını oraya çekip, yararsız duruma getirebilirdi. Eğer İngilizler daha güvenli olsun diye İmparatorluk Deve Birliğini, Mendur dağları yerine, Fara Vadisiyle, Guzzeh Vadisinin kesiştiği yere konuşturırsalardı, Han-Yunus'dan Tel-Şeri'a'ya giden yolun üzerinden, Karargâhımıza gidip, İlk Gazze savaşını kazanırlardı. Bu stratejik yeri işgal edip, bizim Bir-şiba garnizonunu tutup, İngilizler'in Gazze'deki sağ kanadına saldırımızı önleyebilirlerdi. Böylece de İngilizler savaştan çekildiler. Bu savaşın sonucu İngiliz komutanının yaptığı 10 km'lik bir yanlışla belirginleşti. İngiliz komutanı deve birliğini yanlış yere koymuştu. İngilizler'in savaşı kaybetmeleri onların da kahramanlıklarını azaltmaz. 53. ve 54. piyade tümenleri, deve birliği, bindirilmiş gönüllü gücü, Anzak tümeni, Gazze'nin içine girip, Türkler'le savaşan Avustralya Hafif Süvarisi, Avusturya topçusunun savunduğu Ali-Huntar tepesine saldıran 53. piyade tümeni, hepsi kahramanca çarpıştı.

Zafer ateşleri yakılmış kampımıza son bir defa baktıktan sonra, pelerinime sarıldım ve kafamı atımın sağrısına yasladım ve yanıma dönüp, bitap düşmüş olarak yatıp derin bir uykuya daldım. İki gün, üç gece gözümü kapamamıştım. Su borusunu patlatmaya gittiğim sabahtan beri.

İKİNCİ GAZZE SAVAŞI

Savaştan sonraki gün, 3. Süvari Tümeniyle, Gazze'yi, Tel-Şeri'a'ya bağlayan yolun yakınında avantajlı bir noktada olan Jemameh siperli kampını işgale gittik. Her iki yerin de yardımına, Jemameh'den koşabilirdik. Orası ufak bir Yahudi tarım merkeziydi. Birkaç tane de pis kokan Arap yerleşim yeri vardı. Biz gelmeden orayı en son 163. Alay korumuştü. Kuyuların ve pompa istasyonunun durumuna bakınca, alay komutanının son derecede derbeder biri olduğunu anlıyorduk. Onlarla hiç ilgilenmemişti. Bizim tümenin tek su kaynağı onlardı. Onun umursamazlığı bize iki gün azap çektirdi. Atlarımızı sulamak için pompaları tamir ettik. Bu gibi olaylar Osmanlılar arasında olağandır. Bu subaylar izlenmedikleri zaman disiplini bir tarafa bırakıyorlar, hatta nargilelerini bürolarına getiriyorlar ve orada da terlikle geziyorlardı.

Pompalar tamir olunca atları sulayabildim ama yem konusu çözebileceğim gibi değildi. Çölün sınırlarındaki seyrek bitkiler sıcak mevsimin gelmesiyle kurumuştü. Cemal Paşa'nın aç gözlülüğünden at yemi o kadar azalmıştı ki, atlar son derecede zayıfladı.

General Von Falkenhayn

Bu kez Şeyh Zuvayd'e bir alayla yapmak istediğim seferden vazgeçtim. Niyetim onları şaşırtmak ve orayı yıkmaktı.

Savaşın başında Osmanlı süvarisi yaklaşık bir kolordu kadardı. Sonraysa yolsuzluktan, açlıktan ve bakımsızlıktan hiçbir şey kalmamıştı. Mart 1917'nin sonunda, Yarbay Akif Bey'in Kut-el-Amara'daki tugayı, 2. ve 3. Ordulara bazı birliklerin verilmesiyle ve 4. Bölüğün İstanbul'da Sultanın sarayında olması dolayısıyla, geri kalanlar 3. Tümeni yapıyordu. Osmanlı süvarisinin bu hale gelmesinde iki neden vardı. Her biri de kendi başına yeterliydi. Birincisi levazımcıların hırsızlığından doğan yiyecek kıtlığı; İkincisi de atlara bakımın tamamen ihmaliydi. Oysaki Türk'ün atla tanışıklığı atalarından geliyordu.

Atların yemini arttırmanın umutsuz devinimiyle kendimi oyaladım. Heliyograf ve diğer görünür işaretlememizi tekrar düzenledim. Doğal olarak rahatlıkla değil. Birkaç kilometre çevresi olan kampımızın beyaz çadırları İngiliz uçakları için kaçınılmaz bir hedefti. Düşman uçakları bize bombalarıyla zarar verdikleri halde, sık sık da, bizim uçaksavar bataryalarımızla düşürülüyorlardı. Bu bataryalara Bader, Kraus, Lepique ve Preszyszkowsky adlı teğmenler komuta ediyordu.

18 Nisan'da zorunlu yürüyüşlerle düşmanın merkezimizin sağ kanadında yaptığı yarmayı durdurmak için emir aldık. Karargâh Tel-Şeri'a'daydı. Gazze Savaşı'ndaki gibi kendi topçumuz tarafından bombardımana uğramamak için teğmenime konvoyların komutasını bıraktım ve Stypa adındaki Çek asıllı bir veteriner teğmenle keşif yapmak için önlerinden gittim. Stypa'yla alacakaranlıkta, arkamda bir mızraklı takımıyla, bir toz bulutu içersinde giderken, ertesi gün aynı saatte İkinci Gazze Savaşı içerisinde olacağımız ve birden fazla kez ölümle karşılaşacağımız aklımıza gelmiyordu. Jemameh ve Tel-Şeri'a arasının ortasından güneye doğru gitmeye başladık. Karnımız açtı ve şans eseri Yafalı zengin

bir Yahudi'nin fabrikasına geldik. Bu adam bir süre Buenos-Aires'de bulunmuş. Benim Venezuelalı olduğumu öğrenince beni abartılı bir biçimde selamladı. Birtakım kirli giysilerin altından birkaç ekmekle bir şişe rom çıkardı. Arjantin üzerine tatlı tatlı konuşurken, karşımızdaki bir domates gibi yuvarlak ve kırmızıyken, açık yeşil oldu ve sonra morardı. Küçük gözleri yuvalarından fırladı. Ovaya doğru parmağını sallayarak "Görmüyor musunuz? Düşman geliyor!" Stypa'yla birlikte bakmak için fırladık. Bunun bizim bataryaların İngiliz uçaklarını kaçırtması olarak ev sahibimize güvence verdik. Mor rengi, açık yeşile ve kırmızıya döndü. Fırlamış gözleri yerlerine oturdu.

"Korkmak mı? Kesinlikle hayır!" dedi. "Benim korktuğum bir tümseğin altına gömdüğüm bozuk paraların bombanın patlamasıyla ortaya çıkmasıydı" dedi.

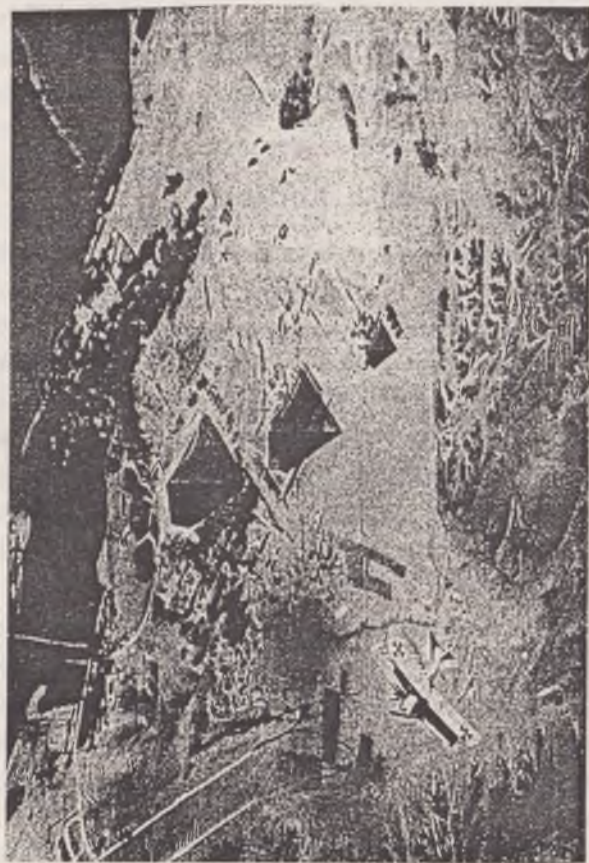
Düşman ilerlemediği için biz yürüdük. Tel-Şeri'a'da, Genel Karargâhta, Albay Von Kress'i selamladıktan sonra, Esat Bey ve alay komutanlarıyla birlikte çıkıp, 8 km güneydeki düşman süvarisine baktık. Düşman sıra tepelerin üzerindeydi. Şeri'a Vadisi'nin Abu-Hureyra ile birleştiği yerden, Bir-şiba ile Tel-Şeri'a'yı birleştiren demiryoluna kadar düz hat üzerindeydi. Şans olarak düşman süvarisinin sağ kanadının en ucu demiryolundan 2 km uzaklıktaydı. Eğer o gün İngilizler ilerleseydi, bir bölükle bile, orayı ve dört kemerli köprüyü koruyan Arap jandarmalarını kolaylıkla kaçırtabilirlerdi. Köprüyü dinamitleyerek Bir-şiba'nın iletişimini kesebilirlerdi. Onlarsa hiçbir şey yapmadılar. Bu onların ilk yanlışıydı. İkincisini daha sonra anlatacağım.

Yükseklikleri tutmuş bu süvarilerin kaç kişi olduğunu saptamak için, bir Arap kılavuzla birlikte keşfe çıktım. Gece Arap gö-nüllülerinin ellerine düşen bir İngiliz birliğinin çıplak, orası burası kesilmiş, cesetlerini geride bırakarak, geniş Şeri'a vadisini keserek, düşmana 600 m kadar yaklaştık. Bütün bu kesimi keşfettik.

En ilerideki İngilizler bize zaman zaman ateş ediyorlardı. Dönüşümüzde gece basmıştı. Tel-Şeri´a´daki gözetleme ve makineli tüfek birlikleri neredeyse yanlılıkla bizi öldürecekti. Alman hastanesinin önünden geçerken içerideki ışıklar dikkatimi çekti. Işıkların kimin için yakıldığını öğrenmek için içeri girdim. Sağlık hizmetlerinin başkanı Dr. Yüzbaşı Lübke´yi buldum. İçeride başkaları da vardı ve cenaze marşına benzer bir şarkıyı hep beraber söylüyorlardı. Bunun nedeni de düşman süvarisinin o gece onlara baskın yapacağıydı.

19 Nisan sabahını ayağımız üzengide geçirdik. Uzaktan gelen top sesleri gittikçe artıyordu. Üstümüzden düşman uçakları gidip dönüyor bomba atıyordu. Bütün bunlar, savaşın Gazze civarında başladığının habercisiydi. Sağ kanadımız saldırıyı başarıyla orada karşılamıştı. O zaman İngilizler merkezin sağ yanına yüklenmişlerdi. Bu Abu-Hureyra yükseklikleri demekti. Orada Yarbay Rifat Bey, 3. ve 5. Piyade tümenleriyle sipere girmişti. Oradaki savaş korkunçtu. Özellikle Esani Köyü´nde, saldıran düşmana aralıksız ateş ediyorduk. Önümüzde, daha doğrusu merkezimizin önünde yoğun dumanlar kıvrılarak yükseliyordu. Topçumuz gökgürültüsü gibi ses çıkartarak yanıt veriyordu. İkinci Gazze Savaşı´nın içindeydik.

Düşmanın sağ kanadı, İngiliz süvarisini oluşturunuyordu. İngiliz süvarisi durumunu koruyordu. Alçak tepelerin üzerinde duruyordu. Tel-Şeri´a´nın 8 km güneyindeydi ve Esmeli adındaki bir noktada, düşmanın merkeziyle bir dik açı yapıyordu. Zafer, bizim tümenin üç alayıyla, düşman süvarisinin on ya da daha fazla alayının karşılaşmasından doğacaktı. Yalnız İngiliz süvarisi değil, solumuzu tehdit eden Avustralya süvariyle birlikte. Öğleden sonra iki olmuştu ki, tozu dumana katan bir emir subayı üzerimize geldi, atını durdurdu, selam verdi ve Albay Esat Bey´e ilerleme emrini verdi. Bu bir idam hükmüydü ve bunu herkes de biliyordu.

Gize'de ki piramitlerin havadan görünüşü

Gözümü subayların yüzü üzerinde gezdirdim. Yanık yüzlerinde hiçbir hareket yoktu. Gördüğüm bu sonsuz cesaretleri, Osmanlı Ordusu'nda bulunduğum dört yılın en aziz anısı olacaktır. Bizim siperlerden hareket eden 7. Alaydı. Yarbay Çerkez Mehmet Bey komuta ediyordu. Peşinden 6., arkasından da 8. Alay çıktı. 8. Alay derhal cephe değiştirip, Güneye döndü. Savaş düzeninde düşman süvarisinin sağ kanadına doğru ilerledi. Bu arada 6. ve 7. Alayların peşinden topçumuz ve makineli tüfek bölümü geliyordu. Adı geçen alaylar yanaşık düzende dört nala Esmeli üzerine saldırdı. Daha önce söylediğim gibi, düşmanın merkeziyle sağ kanadı arasında dik aç yapıyordu. Aldığımız emir o noktada İngiliz cephesini bozmaktı. Düşmanın çekilmesini sağlamak ya da ikiye bölmek istiyorduk.

Daha önce de işaret ettiğim gibi girişimimizde delice cesaret eksik değildi. Bizim için düşman topçusuna hedef olmadan 3-4 km katetmek veya düşman süvarisine sol kanadımıza saldırı fırsatı vererek Esmeli'ye varmak mümkün değildi. Ama bizim ilerleme manevramız çok hızlıydı ve düşmanca beklenmiyordu. Düşman ne yapacağımızı anlayıncaya kadar, biz Esmeli yakınındaki Şeri'a Vadisi'ni aşmış ve ilk İngiliz hattını yarmıştık. Bu eylem İngiliz sağ kanadını merkezden ayırmıştı. Eğer İngiliz süvari komutanı tümen topçusunun ateşini sükûnetle karşılasaydı ve sola yarım daire dönseydi ve gerimize bir kat daha güçle saldırsaydı, kolaylıkla bizim 8. Alayımızı ezer ve Tel-Şeri'a'ya bayrakları uçuşarak girerdi. Ama o öyle bir şey yapmadı. Yerine bizim bataryaların ateşinden merkezin arkasına sığındı. Birkaç makineli tüfek birliği onun çekilişini başarıyla korudu. Bu birliklerin başarılı savaştıklarını geçerken görünce, onlara Arap gönüllülerin yardımıyla, arkadan saldırmaya karar verdim. Onlar Şeri'a Vadisi'nin Abu-Hureyra ile birleştiği yerde sipere girmişlerdi. Bizim Arap gönüllüler düşman ateşinin dışında, tepelerin üzerinde parti parti duruyorlardı.

Bir bölük eşliğinde harekete geçtim. İngilizler'in sürekli ateşi altında tehlike bölgesini hızla geçtik. Araplar'ın olduğu yere gittik. Seksen cesur adamın dışında beni takibe yanaşmadılar. Çark ederek ve engebeli araziden yararlanarak adım adım düşmana yaklaşıyorduk. Elimize fırsat geçtiğinde de ateş ediyorduk. İhtiyatlı ve yavaşça ama, kesinlikle çizdiğimiz yolu takip ediyorduk. İngiliz ateş hattının arkasında ve ona yakın bir uzaklıkta birçok telefon hattı gördük. Bunların amacının gerideki karargâhla iletişim olduğunu düşündük. Bunları bozmanın bize ne kadar yararının dokunacağını anlayınca, yalnız onları bozmaya karar verdim. Adamlarımı feda etmek istemedim. Tellere gitmek için, saklandığımız çukurdan çıkmak, birkaç yüz metreyi hızla geçmek gerekiyordu. Bunun üzerine içinde olduğum vadiyi terk edip, arkamda Tahsin ve kırmızı kaftan giymiş bir Arap şeyhiyle tellere dört nala koştuk. Girişimimiz tehlikeliydi ama bu sefer de Allah yardım etti. Düşman tarafından taciz edilmeden - bizim Türk olduğumuz nereden akıllarına gelecekti - bir anda tellere geldik. Yere atladık ve telleri kılıçlarımızla parçaladık. İngilizler şaşkınlıklarından çıkıp, makineli tüfeklerini bizim tarafımıza çevirdiler ve 500 m mesafeden ateş etmeye başladılar. Her yanımızdan çıkan toz dumana büründük. İlk ateşte Arap'ın atı vuruldu, düştü. Arap'ı bir daha görmedim. Tahsin ve ben eyerlerimize sıçrayıp uçtuk. Bu arada düşman çekilme yolumuzu kesmişti. O zaman biz de savaş hattımıza doğru gitmeye başladık. Bizimkilerden 400 m kadar uzaktaydık. Kurşunlar üzerimize dolu gibi yağıyordu. Atım çok hızlı koştuğu halde bana kaplumbağa hızıyla gidiyormuş gibi geliyordu. Saniyelerin saatler gibi gelmesine rağmen, ilk sıradaki makineli tüfek birliğinin bizi vurmamak için ateş kestiğini farkettim. Yüzbaşı Nesimi Efendi'yle Teğmen Zeki'nin ölmüş atlarının yanındaki cesetleri, solumuzdaki vadiye girmemizi sanki işaret ediyordu. Bu çukurdan birkaç metre uzaktayken, sağ bacağымda bir darbe ve keskin bir acı duydum. Bu dengemi bozdu ve ya-

maçtan aşağı atımla birlikte yuvarlandım. Tahsin’de peşimden yuvarlandı. Bir kurşun onun eyerinin arkasını parçalamıştı.

Kemiklerimizi ve atlarınıninkileri dikkatle inceledikten sonra benim yarama baktık. Ufak bir yaraydı. Benim iyi Tahsin’im çiğ-nediği tütünü oraya bastırdı. Biraz yaktı ama kanı durdurdu. Kendimizi bu tehlikeli durumdan kurtarmak umuduyla dallanan çukurların içinden koştuk. İngilizler arada bir ateş ediyorlardı. Öldüğümüze karar veren adamlarımıza sonunda kavuştuk.

Bu sırada bazı düşman uçakları üzerimizden uçtu. Bizim uçak-savarlar ateş etti. Bir bölük bindirilmiş piyade ve bir tabur asker, Abu-Hureyra’nın önündeki ileri yerleri işgal için acele çıktı. Bu gibi olaylar ve akşam oldukça düşmanın azalan ateşiyle İngilizler’in savaşmaktan vazgeçtiklerine ve çekilmekte olduklarına karar verdim.

Tepelerin ve vadilerin üzerinden at üzerinde geçtik. Mavi Yahudistan dağlarını arkamızda bıraktık. Esani Köyü yanan bir meşaleden sessiz bir piramide dönüştü. Uçsuz bucaksız gökte yıldızlar parladı. Ay, çöl kumlarında yansıdı. Günün gürültüsünden sonra şimdi sessizlik hakimdi. Gürültü yalnız kuru otların hışırtı-sıydı.

Her adımda tökezleme ve düşme veya çölü arayan bizim Arap gönüllülerinden bir kurşun yeme tehlikesi vardı. Arap gönüllüleri çölde yaralı veya ölü İngilizleri soymak için arıyordu. Bu Araplar, gece karanlığında vampir gibi sessiz dolaşıyorlardı. Belki bir düşman devriyesiyiz diye bizden kaçmaya çalışıyorlardı. Siyah toprağın üzerindeki karaltıları hayal meyal görüyordum. Yaklaştığımda bu karaltıların İngiliz askerlerinin çıplak ve parçalanmış vücutlarının olduğunu gördüm. Araplar palalarıyla İngilizler’in bacaklarını diz üstünden kesmişlerdi. Bu işi seviyorlardı. Mekte’de Şerif Hüseyin’in ordusuna geçtikten sonra Türk ve Alman esirlerine de aynı işlemi yaptılar. Bir gün önce bana kılavuzluk

yapan Arab'ın sesiyle birden durduk O'atın yularından tutmuş götürüyordu. At, tüfekler, kanlı üniformalar, palaskalar, ayakka-bılar gibi talan edilmiş mallarla yüklüydü. Bu malları ölü veya yaralı bulup, öldürdüğü İngilizler'in üzerinden toplamıştı. Kendi-ni göstermek için uzunca, beyaz bir şey gösterdi. Önce tanıma-dım sonra elektrik fenerimi yakıp baktım. Bu dirseğin üzerinden kesilmiş bir insan koluydu. Kolun iç tarafına parlak renklerle bir dövme yapılmıştı. Dövme bir gemi dümeni ve çapası olduğuna göre adam herhalde denizciymiş. Ona bu hatıra eşyasını niye gö-türdüğünü sorunca, eşinin güzel yapılmış dövmeleri sevdiğini söyledi. Eğer vakti olaydı, adamın sırt derisini yüzecekmiş, çün-kü orasında çok güzel bir mavi kırmızı bir yılan dövmesi varmış. Bir mecidiye verip kolu satın aldım ve süvarilerime güzelce göm-dürdüm.

Biz de bu arada Esmeli yoluna gelmiştik. Ay ışığında dalgalı bir çizgi gibi gözükiyordu. Üzerinden bir yaralı konvoyu yavaş yavaş gidiyordu. Bu zavallıların hepsi acı çekiyordu. Hiçbir inilti duymadım. Ancak orada burada uzanmış eller görüyordum, sanki su istiyorlardı. Onları susuzluk tüketiyordu. En ufak bir inilti se-si çıkarmadan acı içerisinde son nefeslerini vermekte olan bu, bir avuç kahraman, bana Napolyon'un sözlerini hatırlattı. "Yabancı subaylarla komuta edilen Türk askeriyle dünyayı fethederdim" Refleks olarak askerlerimi durdurup, onları selamlattım.

Yürüyüşümüze devam ettik. Birden nöbetçinin "Kim var" de-mesi bizi şaşırttı. Birkaç dakika sonra bir mermi çukurunun kena-rında atımdan indim. 6. Alayın komutanı ve subayları çukurda dinleniyorlardı. Bana hoş geldin dediler ve sağ olduğumdan dola-yı tebrik ettiler. Pelerinlerimize sarılıp, çukurun dibine uzanmış, sinmiş olan mermi gazlarının kokusunun içinde, 6. ve 7. Alayla-rın gelişlerini bekledik. Esat Bey bu alaylarla düşman süvarisini takip etmişti.

6. Alayın durumu daha kritik olamazdı. Cephanesi tükenmişti ve cephane konvoyu yolunu kaybetmişti. O gece düşman artçısı bir karşı saldırı yapaydı, 6. Alayı yok edebilirdi. Adetleri üzere İngilizler karanlık basar basmaz çekildiler. Bu adetleri bizi defalarca kurtarmıştır. Sabaha karşı ikide toprak binlerce at ayağının etkisiyle titremeye başladı. Gürültüye göre atlar hızla üzerimize geliyorlardı. Bizim kahramanlar atlarına atladılar ve düşmanı mızraklarla beklemeye başladılar. Ama gelen İngilizler olmayıp, Yarbay Esat Bey'in komutasında 6. ve 7. Alaylardı. Beni görünce Esat Bey şefkatli bir biçimde azarladı. O gün kendimi gerektiğinden fazla tehlikeye atmıştım. Onunla birlikte arkadaşım Stypa'da dönmüştü. Kahramanlığı dolayısıyla ona Demir Haç nişanı verildiğinden, çok mutlu görünüyordu. Oniki saattir su verilmemiş atlarımızın durumunu düşününce, Şeri'a Vadisinde Bir-Rumeliyah su kaynağının yanına kamp kurduk. Ay battı ve daha karanlık oldu. Ufukta soluk gri bir renk belirdi. Serin bir rüzgâr dikenlerden milyonlarca çiğ damlasını silkeledi. Pelerinime sarılmış, gün doğuşunun sakın ve güzel tadını çıkartıyordum. Yakınımda Sfenks gibi hareketsiz duran nöbetçilerden birini, kıvrık burunlu bir Anadolu gencini gördüm. Kendisinin yüksek elmacık kemikleri vardı ve kafasının arkası düzdü. Ciddi ve gururlu bir biçimde çölün tozlu ufuklarına bakıyordu. Öne doğru çıkık alnıyla düz bir çizgi yapan burnu, orta boyu, kurşuni üniformasıyla, namlunun ağzını tutan nasırlı ve biçimli elleriyle, eski Hitit heykellerine benziyordu. Irklar eski çağlardan beri birbirine karışmıştı.

Şafak söktükten biraz sonra Teğmen Landgraf, Albay Von Kress adına, tümenimizin ve Esat Bey'in bir gün önceki başarısını kutlamak üzere geldi. Bir çeyrek saat sonra Abu-Hureyra bataklıklarına doğru gidiyorduk. Orada atlarımızı sulayacak ve birkaç saat dinlenecektik. Toz bulutlarının yükseldiğinin farkına varınca, bunun düşman havacılarının dikkatini çekeceğini düşündüm. Esat Bey'in yürüyüş biçimini değiştirmesi için, bunu kendi-

sine söyleyince, korkularına gülümsedi ve kuşklarımın abartılı olduğunu söyledi. Yürüyüşümüzü yanaşık düzende yapmıştık. Hiçbir koruma önlemimiz yoktu. Bu ihmal bir Tümen komutanı için affedilmezdi. Attan inince altı yedi düşman uçağı göründü. Alarm vermemize zaman kalmadan, başımızdan yağmur gibi bomba attılar. Bize otuz saniye içinde yaptıkları zarar, bir gün önce, düşman piyade ve topçusunun yaptığından fazlaydı. Yaklaşık 200 at yerde can çekişiyordu. Bir kısmı acıyla delirmiş halde, kanları akarak, bağırsakları dışarıda her yönde koşuyorlardı. Binicilerini üzengiye takılı, yerde sürüklüyorlar ya da ayakları altında eziyorlardı. Sağlam kalan atlar çöle kaçmışlardı. Daha sonra onları Bedeviler bulup, İngilizler'e satmışlardı.

Düşmanın bu hava saldırısı karşılıksız kalacak değildi. Bizim uçaksavar bataryalarımızdan birinin komutanı imdadımıza yetişti. Birkaç mermiyle iki uçak düşürdü. Birisi ufuk hizasına düştü. Ötekisi burnu havada durdu sonra yere çakıldı. Yerden çıkardığı toza bakarak gidip onu buldum. Oraya varmak için 5 km'yi dört nal gittim. İngiliz havacısının yaşamını kurtarmak için geç kalmıştım. Düştüğünde daha ölmemişti. Onu motorun altında, birtakım tellerin ve tahtaların arasında buldum. Çırılçıplaktı ve ayakları yoktu. Bizden önce oraya varan Arap gönüllülerimiz, ayakkabılarını çözmekle uğraşmamak için ayaklarını kesmişlerdi.

Genç subay sarışındı. Bir şarapnel parçası göğsüne çarpıp akciğerine girmişti. 1500 m'den düşmenin etkisiyle mavi gözleri yerinden fırlamıştı. Herhangi bir alet ya da belge bulamadım. Herhalde Araplar onları da aldılar. Orada bakınırken yeni bir düşman uçağı göründü. Belki düşen arkadaşını arıyordu. Orta bir yükseklikten ateşe başladı. Yürümemiz gerekiyordu. Ben subayın cesedinin sırtlan ve çakallara yem olmasını istemiyordum. Artık Araplar'la tartışmaya zaman yoktu. Tabancamı çektim ve Arap'ın birine cesedi devesine yükleyip, Abu -Hureyra'ya götürmesini

emrettim. Yalnız bir şey beni üzdü. Esat Bey'in, bu kahraman ve talihsiz askerin rütbesine göre gömülmesine karşı çıkmasıydı. Yüksekten bakarak istediğini yapabilirsin gibilerden bir hareket yaptı. İngiliz subayının gövdesini pelerinine sardım. Çocukluğumdan beri taşıdığım altın haçı göğsüne koydum ve onu gömdüm.

Ertesi gün Tel-Şeri'a'ya gittik. Albay Von Kress, bizi gördüğüne çok mutlu oldu. Bu sefer de yine 3. Süvari Tümeni, Osmanlı ordusuna zaferi kazandırmıştı.

İkinci Gazze Savaşı'nda 30.000 Türk askeri, üç gün, 60.000 İngiliz'e diremişti. Savaşı Osmanlılar, İngiliz Generali Sir Charles Dobell'in hatası yüzünden kazanmıştı. İngilizler yok yere 7000 kayıp verdiler. Bu Albay Von Kress'in dehası yüzünden oldu. Askerlerini belirli bir yere yığdı ve düşmanın beklediği darbeleri vurdu. İngiliz başkomutanı sağ kanadıyla bizim 3. Tümeni ezecekti. Bizim Tümen üç alayıyla, yanaşık düzende, onu sağ kattan ayırmak üzere düşmanın merkezine saldırdı. İngiliz sağ kanadı merkezle doksan derecelik bir açı yapıyordu. Karşımızda on veya daha çok İngiliz ve Avustralyalı süvari alayı vardı.

Güçlü makineli tüfek birlikleri onlara destek oluyordu. Onlar bizim solumuza yönelseydiler veya o yönde 1 km yürüyüverseler bizim çekilmemize neden olurlar veya sarıp bizi merkezlerine karşı ezebilirlerdi. Oradan, savunmasız durumda olan Bir-şiba'ya geçip, merkezlerinin yardımıyla Tel-Şeri'a'yı alabilirlerdi. Böylece Genel Karargâhımız ellerine düşmüş olurdu. Sağ kanadımızın geri çekilme yolunu kesebilirlerdi. O zaman sağ kanadımız kıyıya sürülmüş olurdu. Denizden ve karadan sıkıştırarak teslim zorlayabilirlerdi. Kısaca İkinci Gazze Savaşında bizim kazanmamızın ve İngilizler'in kaybının nedenleri.

Eğer dokuz ay sonra General Von Falkenhayn, Lord Allenby'nin teknik ve sayıca üstün güçlerine verimsiz bir direnme

göstereceği yerde, Albay Von Kress'in dediklerini dinliyeydi, kıyıları Gazze-Bir-şiba hattından boşaltıp, Yafa-Kudüs yolunun kuzeyinde bir yere çekseydi bir felaket olan Üçüncü Gazze savaşı olmayacaktı ve Kudüs'de düşmeyecekti. Bu felaketin nedeni Von Kress olmayıp, Von Falkenhayn'in kendisidir. Kendisi, son derece de güç bir dövüş sanatı olan kanat desteksiz savaşta, deneyimsizdi. Fransız -Alman cephesine uyacak bir savaş biçimini, Filistin'de uygulamaya kalktı. Bizim tarafta ulaşım vasıtaları kıt olduğu gibi, askerlere bazen su bile bulamıyorduk. Düşmanın ise her şeye ihtiyacı vardı. Hatta deniz kuvvetinin topçusundan bile yararlanıyordu.

Aşağıdaki nedenler Von Kress'in tutumunu haklı çıkarmaya yetecektir. Von Kress çölü çok iyi biliyordu. Böyle düz bir arazide, örneğin Filistin kıyılarında, bizim seferi gücümüzünkünden başka elde olmayan kaynaklar ve askerle, bizden çok askeri olan ve sınırsız kaynakları olan düşmanla çarpışmanın ne kadar güç olduğunu biliyordu. Üç yıldır sonu gelmeyen bir savaş sonucu, bu ordunun savaş hattına sürecektir ihtiyatı bile yoktu. Diğer taraftan zorluklar ve tifüs hastalığı orduyu tüketiyordu. Hiç kuşku yok ki, ülkelere Filistin'de parlak hizmetlerde bulunan Mareşal Lord Allenby ve öncelleri Korgeneral Sir Archibald Murray ve Sir Charles Dobell bana hak vereceklerdir ki, oradaki durumumuz savaşın başından beri umutsuzdu. Bizim seferi kuvvetimizin başkomutanı Von Kress'in askeri dehası olmasaydı Filistin'i daha önce kaybedebilirdik.

MISIR'DAKİ SİNA'YA BİR ASKERİ SEFER

Sıcak mevsim başlamıştı. Büyük askeri hareketlerin olanağı yoktu. 22 Nisanda Bir-şiba'ya döndük. Orada elimizden geldiği kadar yazı rahat geçirme hazırlığı yapıyorduk. Döndüğümüzde Dr. Zaphra'nın, iyi hemşire Paula Koch'un ve 213 nolu Osmanlı asker hastanesinin Gazze'nin arkasındaki Beyt-Hanum'a taşındığını öğrendim. Seferi gücün Alman subaylarından, yalnız Yüzbaşı Starke ve Schumacher ve uçaksavardan Teğmen Birke, Bayer, Kramer, Kraus Strauch, Zolch ve kahraman Lepique kalmışlardı. Her gün ziyaretimize gelen düşman uçaklarına karşı bizi koruyorlardı. Bu uçaklar pek zarar veremiyorlardı. 2 Mayısta bir genel alarm verildi. Düşman süvarisi iki alayla Abu-Galiyun'daki mevzimize baskın yapmış ve geçici olarak işgal etmişti. Elimizde piyade hiç yoktu. Siperleri indirilmiş süvariyle koruyorduk. Eğer İngilizler durumu Arap casuslarından öğrenmişlerse, önden bir gösteri saldırısı düzenleyip, ana süvari güçleriyle de sol kanada saldırsalardı, bizi kolayca ezip Bir-şiba'yı ele geçirirlerdi. Güney kesimimizin önünde piyade birlikleriyle gösteri yaptılar.

İki ay önce, Bir-şiba'nın cephemizde en zayıf yer olduğuna dair Esat beyi bir türlü inandıramadım. Güneyde, El-Kefir dediğimiz Anja'ya doğru, bizi koruyacak hiç tahkimat yoktu. Bu keni Kefir vadisindeydi. Şimdi bazı Bedeviler gelip, 5 Mayıs 1917'de düşman süvarisi orasını baskınla ele geçirdi dediler. Bu haber Karargâha bomba gibi düştü. Düşman güneyden ilerlemeye cesaret edemeyecektir diyen ve bizi rahat ettiren, teoriden vazgeçirdi. Ertesi gün o tarafa bir zırhlı tren gönderdik. Trene El-Kefir ve Bir-şiba arasının orta yerinden pusu biçiminde trene ateş edildi.

Şimdi amacımız, onların sağ kanatlarının arkasında, El-Kefir'de, yeni bir üs kurmalarını önlemektir. Eğer yapabilirsek de, onların süvari ana gücünü Sina Çölü'ne çekmekti. Gazze önündeki bu kuvvetler, Lord Allenby'nin genel bir ilerleme yapacağını düşündürüp, bizi korkutuyordu. Bu amaçlar gözönünde tutularak, Tel-Şeri'a'daki genel karargâhta bana mıntika komutanı görevi verildi. Bu Mısır Sinası'nın Askeri Valisi demekti. Aldığım emre göre, bağımsız bir sefer düzenleyecektim. Elimdeki güç yalnız süvari olacaktı. İngiliz sağ kanadının arasından bir yol açacaktım. Sina'dan İngilizler'in cephe gerisine baskınlar düzenleyecektim. Üslerim El-Kefir ve Bir-Biren olacaktı.

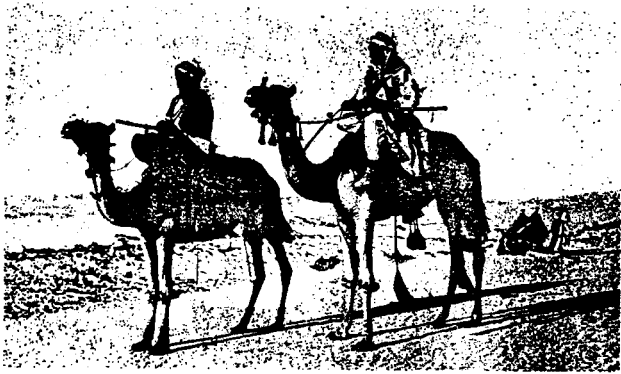
10 Mayıs gecesi dokuzda, hecin devesi süvari gücünün başında güneye doğru yola koyuldum. Adamlarımın çoğu, tamamen güvendiğim, astsubaylarca komuta edilen deneyimli Arap askerlerdi. Subayların arasında tek Türk, İzmirli Teğmen İbrahim Efendi'ydi. Kendisi cesareti ve soğuk kanlılığıyla ünlüydü. Develer, tek hörgüçlü hecin devesiydi. Hızları saatte 10 km idi. Kum veya killi toprak üzerinde her gün bu hızı yapabiliyorlardı. Taşlı arazide kendilerini sakatlayabilirlerdi çünkü tabanları avuç içi kadar yumuşaktı. Şeyh Hasan Genelkurmay ve Selim tarafından komuta edilen El-Ariş gönüllüleri denilen bir başıbozuk alayı da bizi takip ediyordu. Bu kişiler aile reisi ve koyu Müslüman'dılar. İn-

giliz gavurunun yönetimine girmektense evlerini terk edip peygamberin bayrağının altına girmişlerdi. Kudüs'teki çöl yönetimindeki tekaüt denen emekli subaylar onların ücretlerine el koyuyorlardı. Onlar da yaşamak için talan ediyorlardı. Onların bir aylık ücretini sağlamak için, o yönetimin başına birçok telgraf çekip, yaptıkları yolsuzluğu gerekirse Enver Paşa'ya bildireceğimi yazdım. Bu tehdit etkisini gösterdi. Bu tutumum adı geçen Bedeviler'in güven ve sevgisini kazandı. Yanımdan hiç uzaklaşmadılar. Çok mutlu olarak söyleyebilirim ki, bu sefer süresince aralarından hiçbirisi kaçmadı. Bunu yazmamın nedeni Bedevilere eşit davranırsan, onlar da sorumluluk sahibi asker oluyorlar.

Yarım kilometre önümüzden beyaz kefiyeye sarınmış, esmer yüzleri ve sakallarıyla başıbozuklar gidiyordu. Bu öncüler gerilla düzeninde geniş aralıklarla gidiyorlardı. Benim komutamdaki ana güç, yiyecek ve cephane konvoyuyla öncüyü şeyh kıyafetinde takip ediyordu. Peşimizden gelen düzenli asker ve başıbozuklardan oluşmuş güçlü artçımız bizi koruyordu. Kervanın her iki tarafında da artçılar ve öncüler yer değiştiriyorlardı. Bir-şiba'nın güneydoğusuna uzanan tehlike bölgesinden hayalet gibi geçtik. Gece yarısı *Bir-el-Turkish* adı verilen kuyuya geldik. Burada kısa süre konvoyun yetişmesini bekledik. Sonra yanaşık düzende yürüyüşümüze Asluj'a doğru devam ettik.

Eski adetim olduğundan yalnız gece yürüyorduk. Gündüzleri derin çukurların dibine saklandık. Bu sayede düşman uçaklarına veya casuslarına görünmüyorduk. Bu düz arazide çok uzaklardan görmek mümkündü. Bazen eski kentlerin kalıntılarında mola veriyorduk. Şimdi oralarda yaban hayvanlarıyla yarasalar geziyordu.

Asluj yönünde az bir yol gittikten sonra, bir patika dost aşiretlerin oturduğu Wadi-Kalaş'a gidiyordu. Bir gece önce gönderdiğimiz bir keşif birliği, üs tutacağımız El-Kefir ve Bir-Biren'in

Sina cephesinde deveye binmiş gönüllüler

düşmanın deve birlikleri ve 600 kişilik bir tabur Avustralya süvarisine, işgal edildiği haberini getirdi. Civardaki bütün kuyuları uçurmuşlardı. Kısacası seçtiğimiz üsler yok olmuştu. Gün doğmadan az önce Asluj'a vardık. Yıkık bir kalıntı bulduk. Yarım kilometre kuzeyde, alaca karanlıkta, beş-altı kemer uzunluğundaki köprünün karaltısı gözükiyordu. Bu köprünün üzerinden Bir-şiba'dan Kosayma'ya giden demiryolu geçiyordu. El-Ariş'ten çekilirken bu köprüyü bırakmıştık. Günün ışıkları belli olunca bir uçurumun dibine yerleştik. Yakınımızda düşman süvarisinin ayak izleri vardı. Hemen her gün düşman süvarisi buraları kontrol ediyordu. Saklandığımız yerin iki yanında kayalar o kadar yükseliyordu ki, üstümüzde mavi bir gök parladığı halde, bizim olduğumuz yer, bir yeraltı mağarası gibi karanlıktı. O çukurda güvendeydik. Ateş yakma izni yoktu, çünkü çıkan duman düşmana yerimizi söylerdi. Hükûmetin dostu olan civardaki Bedevi şeyhlerini bekliyorduk. Geldiklerinde, bizi gönderdikleri için Allah'a şükür ettiler ve bize düşmanın sağ kanadındaki kuşkulu hareketleri anlattılar. Yalvarmalarına boyun eğerek, bu çukurun ve Asluj köprüsünün savunmasında onlara yardımcı olması için karışık bir birlik bıraktım. İngilizler'in o yönde bizim çekilme yolumuzu kesme olasılığı vardı.

Gece bastığında yürüyüşe geçecekken, El-Raheyba civarında çölün sınırlarını araştırma görevi verilen keşif kolu döndü. Başkanından bu bölgenin, düşman başıbozuklarınca güçlü deve birlikleriyle işgal edilmiş olduğunu ve savaşıarak çekildiklerini öğrendim. Şimdi adını hatırlayamadığım bir yerde düşmanın zırhlı otomobillerinin tekerlek izlerini gördüğünü ekledi. Bütün bu işaretler düşmanın Bir-şiba'ya saldıracağını gösteriyordu. Bu haberle korktum ve nöbetçileri iki katına çıkardım. Gece bastığında Mısır sınırını El-Kefir yakınında bir yerde geçtik. Alçak bir tepenin dibinde çok büyük kaya parçalarının arasında kamp kurduk. Oradan sarı kum tepeleri ve bazen de El-Ariş civarında Akdeniz

gözüküyordu. Bu mükemmel gözlem yerinin komutasını alınca, orayı hareket üssü yapmaya karar verdim. Hayvanlarımızın, yiyeceğin ve cephanemizin komşu bir çukurun dibine saklanması emrettim. Sefer planımı uygulamaya başladım. Planım basitti. Kendimi Mısır arazisinde olabilecek bütün rizikolara karşı koruyacaktım. Gazze önündeki düşman güçlerinin bir kısmını çekecektim. Adamlarımı tehlikeye fazla atmadan İngilizler'in araç gereçlerine sabotaj yapacaktım. Kayalar ve çukurlardan başka üsüm olmadığına göre Meksika devriminden öğrendiğim gerilla taktiklerini kullanacaktım.

Karanlık basmadan, üç gri düşman uçağı üzerimizden yavaşça uçtu. Belki bizi arıyorlardı.

Hareketimizin akşamında, Yarbay Esat Bey, yiyeceklerimizin geri kalanını bir zırhlı trenle, El-Kefir'in doğusunda ve Abyad kalıntılarının civarındaki, terk edilmiş Tel-Abyad istasyonuna göndermeye söz vermişti. O gece çok karanlık olduğundan, yaklaştığımızı gören trenciler bizi düşman sanmışlardı. Bizi bekleyeceklerine, yiyecekleri demiryolunun kenarına atıp, bize bir iki el ateş ettikten sonra tam hız geri, geri kaçmışlardı. Dostça olmayan ve gülünç olan bu davranış bana Mısır'a ait Sina Çölü'nde olduğumuzu ve buranın asi Bedeviler ve soyguncularla dolu, tehlikeli bir bölge olduğunu hatırlattı. Bu asiler kendilerine bir de şatafatlı ad uydurmuşlardı. İngiltere Kralının Kefir, Bir-Biren, Kosayma, Maqdaba alacak gönüllüleri. Türklere dost Bedevileri taciz edip, her çeşit suçu işliyorlardı. İyi ücretliydim, iyi hayvanları vardı ve iyi bir casusluk düzeniyle de bütün aşiretlerde kolları vardı. Bu kişiler her yere gidip geliyorlardı. Onları derviş veya seyyar satıcı kılığındaki ajanları yönetiyordu. Bu kişiler Bedevilere her türlü yardımı, sonradan onları kullanmak üzere yapıyorlardı. Adamlarım birkaç gün sonra onların en tehlikelisini Maqdaba yolunda yakaladı. Onu ve onu takip eden yarım düzine adamını

bıçakladılar.

Tren çekildiği gibi, atılan yiyecekleri topladık ve kampımıza döndük. Kampımız ancak silahların parıltısından ve kayaların ve dikenlerin arasına diktiğimiz nöbetçilerin beyaz kefiyelerinden belli olabilirdi. Bu üsse girince derin bir sessizlik hüküm sürüyordu. Askerlerimin ve tam itaat eden başı bozuklarımın düzen ve disiplininden çok memnundum. Doğrusu başıbozuklardan hiçbir şikayetim yoktu. Birkaç saat dinlendikten sonra, ay ışığından yararlanarak Kefir'deki düşman başıbozuklarını şaşırtmaya gittik. Bununla birlikte bizi sanki bekliyorlardı. Öncümüz sağ kanada ateş açtığında, hayvana bin borusunu çaldılar ve bizi yaylım ateşine tuttular ve sonra Maqdaba yönüne çekildiler. Ben ise Kefir Kasabası'nı yakıp, yakmamayı düşünüyordum. Orayı yakınca bu haydut ve düşman komitacıların yuvasını ortadan kaldıracaktım.

Derhal Bir-Biren'deki kuyuları dinamitleyecek iki birlik gönderdim. Kosayma kaymakamını ölü veya diri getirmek üzere güneye yöneldim. Bu kaymakamı hükûmet birçok nedenden dolayı vatan haini ilan etmişti. Onlar ayrıldıktan sonra ben adamlarımın geri kalanıyla Jebel-Helal yolundan veya Ay Dağı yolundan gitmeye başladım. (bu dağın doruğundan Süveyş Kanalı uzaktan dar bir çizgi gibi gözükür). Öğrendik ki cesur Şeyh Atyen bizim gelmemizi beklememiş acele kampını toplayıp aşiretiyle birlikte çölün ortasına sığınmış. Artçısına yaptığımız saldırılarla aldığımız birkaç esire göre Sina'ya gelişimiz büyük heyecan yaratmış. Bizim gece yolculuklarımız onların casuslarını şaşırtmış ve İngilizlere birkaç Osmanlı Seferi kuvvetinin olduğunu bildirmişler. Bu esirlerden öğrendiğimize göre, El-Ariş'deki İngiliz Yüksek Komiseri Mr. Wilson, birkaç gün önce civardaki Şeyhleri ve ileri gelenleri toplamış ve onlara Mekke'deki Şerif Hüseyin'in emrine girmelerini söylemiş. Bütün dedikleri olaylarla aynen çakıştığı için, niyetim onları öldürmek olduğu halde, onları gitsinler diye

Çölde makineli tüfek birliği

bıraktım. Kaçarken vurulmasınlar diye de onları misafirim yapıp, birlikte yemek yedim.

Kampa geri dönüşümüzde yolda komşu aşiretlerden birçok topluluklar gördük. Bizim taraftan olduklarının göstergesi olarak elimi öptüler. Bundan sonra, düşman casuslarını şaşırtmak için çeşitli yönlerde ileri geri yürüdük. Şafak sökmeden az önce, deh-liz ve mağaralarda oluşan sarnıçlardan birinin yakınında mola verdik. Bu sarnıçların yerini bilmeyen çok güçlkle bulabilir. Bütün bu sarnıçların birer bekçisi vardır. Onu define gibi korur. Bunun nedeni sekiz-dokuz ay süren kurak mevsimde sürüleri bu suya bağımlıdır. Bu yanan topraklarda susuz dolaşmak çölde güvenebileceğin arkadaşı öğrenmek demektir. Düşüncesiz askeri komutan, sürülerinin yaşaması için gerekli olan fakir aşiret üyesinin suyunu ziyan ederse, bütün askerleriyle yokolma tehlikesini taşır. Bir defa kötü niyetli olduğu meydana çıkarsa ona kimse suyun yerini göstermez.

Gündüz sarnıcın civarında güzel manzaralar oluştu. Genç, yaşlı Arap çobanlar *Tevrat* zamanındaki kıyafetleriyle ve ince kızlar başlarının üzerinde taşıdıkları ıslaklıktan parlayan testileriyle, koyun ve keçilerin arasından yol açarak, aralıksız gelip gittiler. Bu iyi insanlar bizim varlığımıza aldırmadılar, çünkü fakir dostu olduğumuzu biliyor ve aden de tanıyorlardı. Çölde her şey, herkesçe bilinir. Ülkemdeki kızılderililer gibi, bilgiler uzak mesafelere gündüz işaretlerle, gece de yakılan ateşlerle veya kilometrelerce uzaktan duyulan bağrışlarla iletilir. Bağrışlar yükseklikten yüksekliğe yankılanır, sonra çölde kaybolur.

Bizim sıramız gelince, Araplar'ım önce sağlıklı develeri, sonrada uyuz gibilerini suladılar. Bunun nedeni hastalığın yayılmasını önlemektir. Bedeviler develerinin sağlığına çok düşkündür. Yaşamı onlara bağlıdır. Bir deve yolda doğurursa, sahibi yeni doğmuş deveyi birkaç saat kucağında taşır. Develer binek için olsun,

yük için olsun, ailenin çocuklarıyla büyür ve aynı çadırda yatar. Bu nedenle develer sahiplerini çok severler. Çölün susuz bölgelerinden geçeceği zaman Bedevi yavrusu olan deveden yararlanır çünkü sütünü su ve gıda yerine içer. Arap atlarının tayları da çocuklarla büyürler.

Yerleşik Araplar'da durum, Bedeviler'in kinin tersidir. Hayvanlarına barbarca davranırlar. Onsekiz aylık hayvana yük vururlar.

Kampımıza döndüğümüzde, iki gün önce güneye gönderdiğim birlikleri dönmüş buldum. Başkanlarının anlattığına göre, Kosayma civarına geldiklerinde, Kaymakamın yandaşları gelip, onlarla kavga etmek istemişler. Bizimkiler kasabayı yakmaya kalkınca, kasabanın ileri gelenlerinden bir kurul gelmiş. Ve bana hitaben yazılmış bir mektup vermişler. Bu mektupta Osmanlı Sultanına bağlılıklarını bildiriyorlar ve kaymakamla yandaşlarının yaptıklarını onaylamadıklarını anlatıyorlar. Kaymakam kovulduktan sonra, yakındaki El-Makrar Dağlarına sığınmış.

Bir saat sonra, ay ufukta yükselirken, çok kocaman beyaz bir deve birden üzerimize geldi. Gelen, iki gün önce kendisini öldürmek için Cebel Helal'daki kampına baskın yaptığımız Şeyh At-ye'n'di. Kendisi silahsızdı. Deveden aşağı atladı ve bana temennah yapmaya başladı. Bir gün önce adamına gösterdiğim cömertliğe dayanarak, tutumunun nedenini anlatmaya gelmişti. Dinledikten sonra kendisini afettim ve herkesin önünde elini sıktım. Kendime yeni bir dost bulmuş ve Sina'daki en güçlü şeyhlerden birinin desteğini almıştım. Kosayma'nın ileri gelenlerinin mektubunu Genel Karargâha, o bölgedeki şeyhlerin bize biat ettikleriyle birlikte bildirdim. Böylece görevimin ilk kısmı bitmişti. Mısır'ın bir bölgesinde, Bab-ı Ali'nin otoritesini tesis etmiş oluyordum.

Sorumluluğumun ilk kısmını gerçekleştirdim ikinci bölümü için çalışmaya başladım. İngiliz süvarisini Sina Çölü'ne çekmek. Bu yoldan Lord Allenby'nin üçüncü Gazze savaşını yapmasını önlemek. Atlarımıza yiyecek olmadığından bu savaş bizim için felaket olurdu. Şeyh Atyen'in tesliminden sonra asilerin bize dönmesi ve dost olanların morallerinin güçlendirilmesi için çölde birkaç gün dolaştık. 21 Mayısın ikindisinde, Cebel el-Qarn'ın ayağındaki Anzarak vadisinin derinliklerinde dinlenirken, üstümüzden üç düşman uçağı Ariş'e doğru gitti. Alçaktan uçtukları için bizi görmüşlerdi. Geri dönüp dağın doruğunun üzerinde iki tur atıldılar sonra da Ariş'e doğru gittiler. Manevra biçimleri kampımızın farkında oldukları üzerine beni kuşkulandırdı. Bizi bombardıman etmemelerinin nedeni, bizim orayı terk etmemizi istemiyorlardı. Bu durumda "Toplan!" borusunu çaldırdım. Bütün birliklerin bugüne kadarki başarılarını övdüm. Ertesi günü için bir sefer planladığımı ve kendini göstermek isteyen herkesin katılabileceğini söyledim. Bu haber büyük heyecan yarattı. Özellikle El-Ariş gönüllülerinin arasında. Düşman yerimizi bildiğine göre, adamlara ateş yakıp, yarınki sefer için yemek pişirmelerini söyledim. Yağsız ve tuzsuz, külde pişen ince mısır kekleri. Bundan daha basit ve ucuz bir yemek olamazdı. Tahta yerine diken ya da deve tezeği yakıyorlardı.

Su ve buğdaydan sonra çölde yaşayanlar için, Allah'ın bir hediyesi de kumdur. Onlara hem mutfak hem de deve yatağı görevi görür. Develer taşlık arazide yaşayamaz. Ayakta uyuyan atlara karşı develer yatarak uyur.

Yemekten sonra emir erimle kampı dolaşmaya çıktım. Her yönde geniş getiren develer yatıyordu. Daha yukarıda Cebel el-Qarn'ın siyah doruğunda, nöbetçiler yıldızların altında belli belirsiz görünüyorlardı. Ateşin ışığında mavzerlerin namluları parlıyordu.

Şafak vakti bütün subaylarımı çağırdım ve onlara Maqdaba'daki kuyuları ve kampımızdan 60 km ötedeki, El-Ariş civarında İngiliz asker demiryolunu bombalayacağımı söyledim. Birinci birliğin başına İbrahim Efendiyi komutan atadım. Çok memnun oldu. İkincinin başına da cesur Teğmen Halil'i geçirdim. O zaman adamları çağırdım ve İbrahim Efendiye birliğini karışık olarak seçmesini söyledim. Sonradan İngilizler'in eline düşen aşçımız Ali'ydi. Kendisi İbrahim efendinin birliğini seçmişti. Halil'in birliğini seçmekte zorlandık. Gönüllülerin çoğunluğunun İngilizler'le bir hesapları vardı. Esir düşerlerse kurşuna dizilmekten korkuyorlardı. Bu tereddütün beni üzdüğünü gören, Şeyh Zuvayd civarından Selim adındaki bir genç ilk olarak çıkıp Halil'in birliğine geçti. Bu yaptığını ödüllendirmek için göğsümde taşıdığım Demir Hilal nişanını çıkartıp onun göğsüne taktım ve onu onbaşı yaptım. Bu yeterli oldu. Bir anda Halil'in birliği doldu. Yarım saat sonra kampta kalan korumanın dışında hepimiz bilinmeyene doğru yola çıktık.

Develerimizi Abu-Angile kuyusunda suladık. Ve oradan An-sarak vadisinin derinliklerine doğru yürüdük. Çıkardığımız tozun düşmanı uyaracağından korkup sağa doğru ikiye ayrıldık. Altın bir kurdele gibi doğudan batıya uzanan çölün kuzey sınırından dolaşıp, birkaç saat yürüdükten sonra Şeytan Deresi diye bir yere geldik.

Öğleden sonra çölün rengi pembeden mora döndüğünde, İbrahim Efendi her türlü önlemi alarak Maqdaba'ya doğru yola çıktı. Halil ve adamları kibleye dönüp namaz kıldılar. Sonra atlarına atlayıp ufukta kayboldular. Ben ise geri kalan adamlarla acele olarak en kısa yoldan Cebel el-Qarn'a döndüm. Çölün düzlüğünden dağ bir piramit gibi yükseliyordu. İbrahim Efendiyle Halil, eğer takip edilirlerse, geri çekilmelerini o yükseklikten korumak istiyordum. Dağın çöle bakan yüzündeki oyuklara nöbetçiler koy-

dum. Develeri kampın ortasına eyerlerini çıkarmadan koydum. Gece çok karanlıktı. Çölde ses olarak çakalların uluması, hafif rüzgârın çalıları hışırdatması ve nöbetçilerin adımları vardı. Silahlar hazır olarak ve bir ayağımız üzengide, ufku gözlüyorduk. Gece saat tam onbirde Maqdaba yönünde yoğun bir mavi ışık gördük. Ardından da iki patlama duyduk. O ses çölün üzerinde yankılanarak geldi. İbrahim Efendi görevini yapmıştı. Maqdaba yanıyordu.

Sabahın ikisinde, iki başka patlama kıyı yönünden geldi. Bunlar Halil’inde görevini yaptığını anlattı.

Bu olayların İngilizleri harekete geçireceğinden emindim. Siperlerle güçlendirilmiş El-Ariş’ten Maqdaba birkaç kilometre uzaktaydı. Patlama sesinin geldiği yere göre, Halil’in dinamitlendiği demiryolu da, pek uzak olmamalıydı. İngilizleri ve öç alma duygularını bildiğimden, oturup, elektrikli el fenerimin yardımıyla İngilizce “Demir Korsan” adındaki romanı okumaya başladım. Bu romanı terk edilmiş bir düşman çadırında bulmuştum. Tam anlamıyla kani idim ki yirmidört saat içerisinde İngiliz süvarisi çölün ortasına gelecekti. Bu seferin amacı da buydu. Şafak sökmeden az önce romanımı kapatıp, eyer torbama koyduğumda nöbetçi subayı, yanında Bedevi çocuk Hamdi’yle gelerek, düşmanın üç yönden, kuzey, güney ve batıdan bizi kuşattığını söyledi. Hamdi 14 yaşında olduğundan ona çocuk diyordum. Olanları saptamak için deveme bindim. Söyledikleri tamamen doğrudu. Doruğa çıktığım zaman nöbetçiler, komşu tepelerin İngiliz süvari birliklerince işgal edildiğini ve askerlerin yerde yattıklarını gösterdi. Subayları ise dürbünlerle bizi gözetliyorlardı.

Gördüğüm yeterdi kaybedecek hiç vaktimiz yoktu. Kampa dönüp, Anserak vadisinin dibinden, yegane açık yön olan batıya marş marşla yürümelerini söyledim. Ben ise birkaç seçme adamla onların ardını korumak için saklandım. Adamlar gittikten son

ra, adamlarımla bir çukurun içinden geçerek, çıplak bir tepeye tırmandık. Tepeden çok güzel görüyordum. Düşman keşif kolu atların boyunlarına eğilmiş 100 m uzaktan, terk ettiğimiz kampı gözetliyorlardı. Oradan açtığımız bir yayılım ateşi, kampı terk ettiğimizi onlara anlattı. Ne olduğunu düşünmeden derhal üzerimize hızla geldiler. Çıktığımız ikinci bir tepeden gördüğüm kadarıyla İngiliz Başkomutanı beni fazlasıyla onurlandırıyor. Gönderdiği güçler tabur olmayıp, koca alaylardı. Çevredeki tepelerden akıyor ve çukurlardan çıkıyorlardı. Bir dakika için tehlikeyi unuttum ve çekilmemizi kesecek Kefir'e doğru ilerleyen birliğin intizamını ve enerjisini seyrettim.

Yiyeceklerimizi ve cephanelerimizi sakladığımız yere gelinceye kadar, avantajlı yerlere gelip, sonra terk ederek, geri çekildik. Yiyecek ve cephaneleri derhal düzenledim. O zaman sağa ve sola ateş ederek doğuya doğru çekilmeye devam ettik. Abyad vadisini Mışrafa kalıntılarının yakınından geçtik. Doğal ama işaretlenmemiş bir yol oradan Ölü Deniz'e gidiyordu. Yaralılarımızı güvenliğe ulaştırmak için bu yoldan yararlandım. Çığ gibi gelen düşman süvarisini göğüsleyebilmek için Mışrafa kalıntısına sığındığımız zaman, bir Avustralya alayı sağ yanımızdan kuzeye doğru gitti. Beş dakika önce geleydi, geri çekiliş yolumuzu keser ve bizi açık arazide makineli tüfekleriyle yok ederdi.

Kafilemizin güvende olduğunu tahmin edince, geri kalan adamlarımla, 150-200 kişi kadar, son hızla Abyad köprüsü yolunu tuttuk. Ama geç kalmıştık. Etrafı titreten büyük bir patlamayla köprü, biz yarı yoldayken, uçurulmuştu. Benim çılgınca seferim, cephenin 80 km içerisindeki Asluj vadisiyle, El-Kefir arasındaki, Kosayma demiryolunun uçurulmasına neden olmuştu. Üzerimize yağan bu kuvvet, döndüğümüzde Binbaşı Mühlmann'ın anlattığına göre, 40 ila 43 taburmuş. Bu gücü İmparatorluk deve birliği, Avustralya ve Yeni Zelanda bindirilmiş tümenleri, iki istihkam

taburu, birçok yıkım birlikleri, zırhlı otomobiller, makineli tüfekler ve patlayıcı konvoyları oluşturunmuş. Oniki saatten kısa bir zamanda yukarda adı geçen demiryolunun 24 km'sini bütün istasyonları ve köprüleriyle yıktılar. Amaçları bizim o demiryolunu kullanmamızı önlemekmiş. O zaman güneyde Bir-şiba ile El-Ke-fir arasındaki demiryolunu yıkmak yeterli olurdu. Asluj ve Bir-şiba arasına dokunulmazdı. Onlar benim birliğimi, Türk ordusunun öncüsü sandılar. Yeni bir Kanal saldırısında bu yolun kullanılacağını zannettiler. Aslında yaptıklarının ilk sonucu olarak, El-Ke-fir'de bir askeri üs kurma olanaklarını yok ettiler. O yoldan giderek Bir-şiba'yı güneyden taciz edebilirlerdi. Orası Bir-şiba'nın tek zayıf noktasıydı. Bu düşüncenin kanıtı olarak, İngilizler altı ay Bir-şiba'yı batıdan almak için boşuna uğraştılar. Derken güneyden saldırıp, orayı baskınla aldılar. Eğer demiryolunu tahrip etmeseydiler, bu işi altı ay önce yapabilirlerdi.

Patlamalar ve benim onları önleyemem hakkında yazmanın gereği yoktur. Elimize fırsat geçtiğinde bizde kendimizi gösterdik. Özellikle kuzey kesiminde. Bizim karışık birliğimiz güçlü bir İngiliz birliğini kaçırttı. Daha sonra Kalassa vadisindeki buğday tarlalarını çiğneyip, ateşe verdik ve güzelim Asluj köprüsünü havaya uçurduk. Köprünün yerini işaretleyen yalnız ayakları kaldı.

O sabah Cebel el-Qarn'a yaklaşan İbrahim ve Halil Efendiler, İngilizler'ce sarıldılar. Büyük cesaret ve akıllılık örneği verdiler. Düşmanın içinden geçerek, bütün adamlarıyla Bir-şiba'ya vardılar. Bu olay duyulunca, benim de yok edildiğim veya esir düştüğüm sanılmış. Esat Bey buna itiraz etmiş: "Bay Nogales belki yok edilir ama hiçbir zaman esir edilemez" demiş. Esat Bey'in bu sözü bana verilen bütün madalyalardan daha değerlidir.

Ertesi gün şafak sökerken, tahmin ettiğim gibi, düşman süvarisi kıyıya doğru çekildi. Susuzluktan ve bizim keşif birliklerinin tacizinden kurtuldu. Mısır Sinası'nın efendisi olduğumu tekrar

hissettim. Kampımızı Baqar vadisinden Sina'nın kalbindeki Cebel Yelek'in eteğine taşıdım. Yeleğin doruğundan bazı ikindiler, hava açikken, Kızıl Deniz gözüküyordu. El-Ariş'le, Süveyş Kanalı arasındaki iletişimi kesmek üzere yeni bir hareket planlarken, bir ulak bana Von Kress'ten bir mektup getirdi. Beni yaptıklarım için kutlarken, derhal Bir-şiba'ya dönmemi emreliyordu. Yüksek Komuta Kurulu stratejik nedenlerle öyle karar vermişti.

Böyle bir emre itaatten başka bir şey yapılamazdı. Sınırdan geçerken, Türk bayrağının Mısır toprağından benimle birlikte son- suza kadar ayrıldığını üzülererek hissettim.

Bir-şiba'ya vardığımızda bizim zırhlı trenle karşılaştık. Bizi düşman sanıp, makineli tüfekleriyle taradıktan sonra geri geri kaçtılar. Bizim seferimiz dört hafta sürdükten sonra bitmişti.

Ertesi günü şafak sökerken, artık batıya gözlerimi dikmemiş ve düşman süvarisini dinlemek için kulağımı yere yapıştırmamış- tım. Esat Bey'in sağ kolu olarak masamın başında rahatça oturu- yordum.

OYUNUN SONU

Döndüğümün ertesi günü Binbaşı Mühlmann'dan öğrendiğime göre, düşman Kefir'de bize karşı yürüyen süvari ana gücüyle, eş zamanlı olarak, Bir-şiba'ya da bir gösteri saldırısı yaptı. 2,5 km yaklaşan bir bataryası, oranın kuzeyindeki demiryolu köprüsünü, sürekli topa tuttu. Bu köprü, İkinci Gazze Savaşında düşman süvarisinin sağ kanadının ucunda var olan, ama saldırmadığı köprüydü. Talihimize Teğmen Lepique bataryanın yerini saptadı da, uçaksavar topuyla yatay ateş ederek, bize çok ziyan vermeden oradan çekti. Top ateşine tutacaklarına, İngilizler 2 km'yi tırıs gitselerdi, kendilerini zorlamadan köprüyü dinamitleyebilirlerdi. Orasını koruyan bir manga Arap jandarması ilk ateşte kaçmıştı. O köprüyle Bir-şiba'yı, Tel-Şeri'a'ya bağlayan demiryolu da yıkılacağından, Tel-Şeri'a'daki garnizonu sayıca üstünlükleriyle ezebilirlerdi. Bir-şiba, Dahariye ve Kudüs askeri karayolu boyunca ilerleyerek, bize kıyıyı feda ettirerek, merkez ve sağ kanadımızı Filistin dağlarının eteklerine çekerek, çarpışmamızı sağlardı. Bunu yapmadılar. Dolayısıyla da Filistin daha dört-beş ay bizim

yönetimimizde kaldı.

Bu aralık kulağım mikrop kaptı. Bu nedenle benim Kudüs'e bir uzman doktora gitmem gerekti. Sultan Selahaddin Eyübi'nin mağrur kent Eskalon'u yıktığı yerin yakınındaki Mejdal'de, bir gece kaldım. Çevresindeki verimli Filistiya ovaları, birçok yöneticinin iştahını çekmiştir.

Kudüs'te her şeyi eskisi gibi buldum. Yalnız Ordu Donatım merkezinde eskisi gibi dürüst Ruşen Bey yoktu. Onun yerine Cemal Paşa'nın bir adamı vardı. Bu yolculuğumda Ramle'ye, Yafa'ya ve başka yerlere de gittim. Zorunlu göçlerin, salgınların ve talanın yaptığı tahribatı görüyordum. Örneğin Yafa ölü bir kentti. Sivil yöneticilerin ve birkaç Alman ailesinin dışında herkes terk etmişti. Kalanlar kenti koruma bahanesiyle kalmışlardı ama kenti yağma ediyorlardı. Kudüs'te eski bir dostum olan bir Türk yarbayıyla karşılaştım. Bu kişinin Cemal Paşa üzerinde büyük etkisi vardı. Kendisine Türkiye'ye geldiğimden beri başımdan geçenleri anlattım. Benim İstanbul'a gitmem şarttı. Bunu duyunca Cemal Paşa'yla Enver Paşa'nın arasındaki rekabetten istifade edeceğini söyledi. Bu ümitle heyecan içerisinde Bir-şiba'ya döndüm.

Bizim 3. Süvari Tümeni, 27. Piyade Tümeninin desteğiyle, düşmanını öncüsünü topa tutuyordu. Düşman her gün cephemizi keşif için bizi ziyaret ediyordu. Döndüğüm gün, inmeye mecbur ettiğimiz uçaklarını kurtarmak için 3 km yakına gelmişlerdi. Bu olayın ertesi günü, Kafkasya'daki Ordular Grubunun (2. ve 3. Ordular) komutanı Mareşal Ahmet İzzet Paşa, yanında kurmay başkanı Yarbay Von Falkenhausen, Anadolu'dan geldi. Von Falkenhausen Pour le Merite nişanının şövalyesi olup, Alman Askeri Kurulunun en parlak subaylarından biriydi. Onların gelişi bizim 7. Alayın Maan'a gidişiyle çakıştı. Orada Ester Alayı denilen, kartırlara bindirilmiş piyade alayını desteklemeye gidiyordu. Alayın görevi o bölgedeki Bedeviler'le çarpışmaktı. İngiliz parasını alan

Bedeviler, Hicaz demiryolundaki köprüleri tahrip ediyorlar, istasyonları yakıyorlardı. Ester Alayının başında çok disiplinli Binbaşısı Von Leyser vardı.

İki gün sonra Şam'daki Yüksek Komutanlıktan bana İstanbul'a gitme iznini veren telgraf geldi. Kalbim bu sadık arkadaşla minnetle doldu. Bana bu izni almak için kim bilir ne kadar risk almıştır. Emir erlerim, köpeklerim ve atlarım yanımda olarak, bir askeri trene bindim. Halep'te vagonumu Adana trenine bağlatıncaya kadar durdum ve İstanbul'a yola çıktığımın bilgisi gelmeden vardım. Eğer yavaş davransaydım kesinlikle yolda durdurulurdum. Devlet Van ve Bitlis'de toplu-kıyımları görmüş olmamdan dolayı İstanbul'a gelmemi istemiyordu. Ertesi günü Personel Şubesini yöneten çok bağınaz Osman Şevket Bey'e saygılarımı sunmak için Seraskerliğin (Savaş Bakanlığı) önünde attan indim. Bu ufak tefek, şişman, kırmızı yüzlü, saçlı ve bıyıklı, mavi gözlü kişi beni iyi ve içten kabul etti. Oysaki hemen öğrendiğime göre gelmemi en fazla istemeyen oymuş. Türkiye'ye geldiğimden beri yaptıklarım için Enver Paşa beni iltifata boğdu. Birkaç ay kalmam için izin verdi.

Boğazın karşı tarafında, Kadıköy, Modada bir apartmana yerleştim. Orada General Von Bronsart ve daha başka Alman subayları yazı geçiriyorlardı. Mehtaplı bir gecede, açmakta olan manolya ağaçlarının arasında bülbül öterken ve Üsküdar'daki mezarlıkların arasındaki servi ağaçları sallanırken, General Von Bronsart Paşa neşeli bir parti verdi. 1915'de Erzurum'dan ayrıldığımdan beri görmediğim Guse Bey de misafirlerin arasındaydı. General beni sağma oturttu. Bir kırmızı gül yığınının, avizelerin ışıklarının hanımların mücevherlerinde yaptıkları kırılmalara ve erkeklerin nişanlarına bakarken, salon yaşamının bizim gibilere verdiği huzursuzluğu duydum. Bilmediğim bir nedenle düşüncelerim deniz aşırı ülkeme kaydı.

Harbiye Nezaretinin önünde asılanlar.

Benden bekleneyeceği gibi bütün boş vaktimi İstanbul'un cami ve minareleri ile diğer tarihi yapılarını incelemekle geçirdim. Gerçek Türk yaşamını incelemek istedim. Tokatlıyan veya Pera Palas otellerinde oturup, Beyoğlu'nun Avrupalı bölümünde yaşayan, araba veya otomobille ana caddeden geçmiş olan, Rum kahvelelerinde oturduktan sonra ülkesine dönüp, İstanbul'u anlatan, yabancıların yaptığını yapmak istemedim. Onlar ülkelerine döndüğünde İstanbul'un değersiz ve Türk esnaf ve tüccarların haydut, arabacılarla çevirmenlerin da hırsız olduğunu söylüyorlar. Beyoğlu esnafının, arabacılarının ve çevirmenlerinin Müslüman olmadığını, Ermeni, Rum ve Levanten olduğunu bilemiyorlardı. Birinin İstanbul'un ruhunu öğrenmesi için, onun dar ve dolambaçlı sokaklarında kaybolması gerekir. Kahve ve restoranları ziyaret etmesi ve yerel yemekleri tatması gerekir. Müşteriyi bir misafir gibi gören Müslüman garsonun terbiyesini görmesi lazımdır. Birinin kapalı çarşığı yavaş yavaş gezmesi gerekir. Olanağı varsa, bir köşeden ahaliyi seyretmesi lazımdır. Gezenlerin bir kısmı fesli, bir kısmı da sarıklıdır. Yüksek tezgahlarına oturan uzun sakallı dükkancılar, alıcıyı saygı ile selamlarlar ve hitap edilmeden müşteriyle konuşmazlar. Kapalı çarşığı gezdikten sonra sessiz ve labirent gibi Müslüman mahallelerini gezmek icap eder. Sayısız mahalleleri ve çıkmaz sokaklarıyla, kafesli pencere evleriyle, Fatih gezilmelidir. Bu kafeslerden hanımlar, kendileri gözükmeden sokağı seyreder. Hiçbir sokak kapısı açık değildir ve çocuklar da sokakta oynamaz.

İstanbul'un kalbinde öğleüstü duyulacak yegane sesler, ağustos böcekleri, çiçek açmış bir nar ağacındaki kuş ve bir fıskiye'nin sesi olabilir.

Eğer bir misafirin görünüşü hoşsa ve üniforması güzelse, atının ayağına bir bilezik yada bir kırmızı gül atılabilir. Eğer atından inip kırmızı gülü göğsüne illeştirmese ve selam verip yoluna

devam etmezse gerçek bir övalye değildir.

Cami avlularında büyük serviler, ceviz ve ınar ağaçları var. Bu ağaçların gölgesi altında da açık hava kahveleri var. İnsan orada peykelere bağdaş kurup keyif yapabilir. O zaman insan farkında olmadan her şeyi görürken hiçbir şeyi görmez, her şeyi düşünürken hiçbir şeyi düşünmez.

Enver ve Osman Şevket Paşaların bana ne yapacaklarını bilmiyordum. Önceden görülmeyen bir hareketi durdurmanın olanağı yoktur. Osmanlı'nın sükuneti de kenti titreten patlamalarla bozuldu. Haydarpaşa Garı'nda 2-300 vagonluk cephane bilinmeyen bir nedenle patladı. Benim düşünceme göre, kaza iskeleye demirli cephane yüklü mavnaların boşaltılması esnasında Türk askerlerinin dikkatsizliğinden olmuştur. İlk patlama olduğunda ben de istasyonun avlusundaydım ve bir Alman avuşuna, subayının çadırını neden bu patlayıcılar ve benzin depolarının arasına kurduğunu soruyordum. Sağımızda on-oniki adım ötedeki ilk patlama beni atımın üzerinden attı ve köpeğimin birini ölü olarak atımın ayağının dibine fırlattı. Hemen peşinden daha yakın olarak ikincisi geldi. İstasyondan ve tren saatinde tren bekleyen, patlamanın korkudan çılgına çevirdiğı kalabalığın arasından uçtum. Bir iki saniye sonra, kutular değil benzin ve cephane dolu vagonlar füze gibi havaya uçuyordu. Tüfek mermisi dolu vagonlar savaş cephesindeki gibi sesleri kesilmeden atırdıyorlardı. Kadıköy'ün Kordon boyu caddesine güçlkle vardım. Orada dinamit veya cephane dolu bir bina büyük gürültüyle patladı ve yere çöktü. Havada öyle bir titreşim yaptı ki denize bakan bütün camlar kırıldı ve beni neredeyse üzengilerimden koparacaktı. Çevrede ve kentte panik korkunçtu. Dedikodulara göre İngiliz donanması anakka- le'yi zorlayıp geçmiş ve kente saldırmıştı. Halk evlerini açık bırakarak her yöne koşuyordu.

Bütün ikinci ve gece, Yakındoğu'nun belki de Balkanlar'ın en büyük garını alevler yaktı. Bu yanan volkanın çekiciliğine dayanamayarak Tahsin'le birlikte yavaş yavaş yaklaştık. Gece yarısından sonra istasyonun ana binasına girdik. Kıp kızıl alevler denize vuruyordu. Isı o kadar yoğun ki, açıkta duran yatlar bile yanmaya başlamıştı. Tutuşan cephe yükü mavnalar denize açılmış sürükleniyorlardı. İstasyon restoranının yıkıntıları arasından sarhoş Alman askerlerine rastladık. Sepetler dolusu yiyecek taşıyorlardı. Özürleri, yiyecekleri almasalardı hepsi yanacaktı.

Daha sonraları Rumlar bu olayı kentte kalan Alman askerlerini suçlamak için kullandılar. Benim kanaatime göre Türkiye'deki Alman askerlerinin davranışı dürüsttü. Her orduda düşük insanlar vardır. Birkaç olay dışında Alman subayları yolsuzluk yapmamışlardır. Bazı Osmanlı subaylarının bu konudaki suçlamalarının düşünceme göre dayanağı yoktur.

Bu patlama askeri bakımdan bir felaketti. Bağdat'ın ve Kut-el-Amara'nın geri alınması için yapılan planlar uygulanamadı. İngiliz kazançları, Alman Yüksek Komuta Kurulu'nu Çanakkale savaşlarından beri, ilk defa Türkiye'yi dikkate almaya zorladı. Cemal Paşa'nın 4. Ordudaki ve Halil Paşa'nın da 6. Ordudaki yaptıklarının sonucunda oluşan, savaşın yönetimindeki karışıklık, Türk Orduları Genel Kurmay Başkanı Von Bronsart'ın işten el çektilmesine neden oldu. General Von Falkenhayn Suriye, Filistin ve Mezopotamya Ordular Grubunun başına geçti. Mareşal Von Mackensen'in Romanya savaşlarını başarıyla yöneten General Von Seect, Osmanlı Genel Kurmay Başkanı oldu. Bundan sonraki adım Cemal Paşa'dan kurtulmaktı. Alman Yüksek Komuta Kurulu onu Almanya'da Kayzer'in misafiri olmaya çağırdı. Orada prensler gibi ağırlandı. Memlekete döndüğünde ona oynanan oyunu anladı. 4. Ordunun başına Küçük Cemal Paşa geçirilmişti. Cemal Paşa'nın elinde kalan komuta Bahriye Nazırlığıydı. Donanma

ortada yoktu. Cemal Paşa'nın görevi Amiral Souchon'un uzattığı kâğıtları imzalamaktı. Aynı oyun Mareşal Ahmet İzzet Paşa'ya, yerine Halil Paşa'yı geçirmek için oynanmıştı. Ama Halil Paşa bu davete icabet etmedi. İstanbul'daki genel Karargâh nekadar uğraşırsa uğraşsın Halil Paşa'yı yerinden edemedi. Sessiz, sakın Mezopotamya'daki 6. Ordunun başında kaldı.

Yeni komutanlığında General Von Falkenhayn, kurmay başkanı Von Dommes'in yardımıyla, bolluğa dayanan savaş planları yapmaya başladı. Ancak ayrıntıları daha şeffaf değildi. Kendisinin veya Enver Paşa'nın dikkatsizliği yüzünden cephane ve benzin istasyonda birikmeye başladı. Sonunda hepsi birden patlayıp yok oldu. Von Falkenhayn'ın iskambilden kaleleri yıkıldı gitti.

İngilizler bu olanaktan yararlandılar ve Sina'da güçlü bir gösteri yaptılar. Bu durum Von Falkenhayn'ı elindeki imkanlarla Suriye'yi, ama özellikle de Filistin'i korumaya zorladı. İngilizler takviye güçleriyle Gazze'yi taciz ediyorlardı.

Bu patlama Mezopotamya'daki 6. Orduyu da güç duruma soktu. Kafkasya ve Anadolu'nun büyük bir bölümü, Ruslar'ın elindeydi. Orduları yavaş, ama güvenli bir biçimde, Sivas'a doğru yürüyordu.

Bu ara ilgi çekici iki görüşmem oldu. Bir tanesi Albay Von Dommes'ileydi . Albay beni duyduğunu söyledikten sonra, Savaş Bakanlığı'na benim, onun yanına atanmam için, iki defa dilekçe verdiğini ama Enver'in beni Kafkasya'daki 2. Ordu için ayırdığını diyerek, razı gelmediğini söyledi. İkincisi, Harbiye Nezaretinde yüksek aşamadaki bir dostumdu. Benim yüzümden, Osman Şevket Bey'in büyük korku içinde olduğunu söyledi. Onun yaptığı zulümleri diplomatlara açıklayacağımdan ve kendisini suçlu duruma düşüreceğimden korkuyordu. Osman Şevket Bey'in etkisinde kalan Enver Paşa, ek olarak, akrabaları Cevdet ve Halil'in yaptıklarını da Von Falkenhayn'a anlatıp, onu güç duruma düşü-

rürüm korkusuyla beni generalin yanına vermiyordu. Bunlardan dolayı beni Kafkasya'ya yolluyordu. Orada benim yok edilmem kitabına uyardı. Durum açıldı. Von Falkenhayn'ın kadrosuna girerek kurtulmama izin vermiyorlardı. Daha kolay önlem alabilmem için, kendiliğimden, 2. Orduda bir yer için, Nezarete (Bakanlığa) başvurdum. Başvurum anında kabul edildi.

Hareketimden önce, Enver Paşa'ya vedalaşmaya gittim. Beni her zaman ki içtenliğiyle karşıladı. Ayrılırken beni kapıya kadar geçirdi ve beni tavsiye eden bir mektubu, 2. Ordu Komutanı Fevzi Paşa'ya yazdığını söyledi. Çok memnun görünmeye çalıştım. Her zaman bana yardım eden arkadaşım, o mektuptaki bir satırı biliyordum. "Bay Nogales o bölgeden hiçbir zaman geri gelmemelidir." Bu yöntem İttihat ve Terakkinin çok kullanılan bir yöntemi. Bütün bunlar 1917 Eylülünün sonunda oluyordu. Bir kısmı yıkılmış Haydarpaşa Gar'ından tren çıkarken, ülkemi özledim. Her şerefli asker paralı bir katilin elinden öleceğini bilirse böyle duygulara kapılır. Şimdiye kadar olan öldürme girişimlerini hatırladım. Siirt'teki askeri gazino hatırıma geldi. Beni yolcu eden Halil'in subaylarının gülümsemesi, kahve fincanını döktüğüm, gözümün önüne geldi. Bu durum beni bunalıma sürükleyeceğine, sonuna kadar savaşmak azmiyle sükunetimi koruyordum. Azmim yaşamımı kurtarmaktan çok, bu Efendilere ve Generale kafasına öldürülmemeyi koymuş birini öldüremeyeceklerini göstermekti.

Bu düşüncenin kanıtlaması halen yaşamakta olduğumdur. Ben toplu-kıyım anılarımı yazarken Enver ise bir yerlerde dolaşıyor. Cemal, Halil ve Osman Şevket'te öyle.

Olaysız bir yolculuktan sonra Tahsin ve ben, 2. Ordu Karargâhının olduğu Diyarbakır'a vardık. Ana caddelerde dolaşan kalabalık arasında üç yıl önce Van kuşatmasında birlikte çarpıştım kişileri gördüm. Beni gördükleri gibi etrafımı çevirip, beni

saygıyla selamladılar ve bana, “Allah selamet versin beyim. Hoş geldiniz beyim. Maşallah beyim” dediler. Aynı ikindi gidip, geçici komutan Yarbay Mühiddin Bey’in komutasına girdim. Fevzi Paşa, Enver Paşa’nın mektubunu aldığı sırada Filistin’e atanmıştı. Beklenen ordu komutanı Nihat Paşa’ydı. Geçici komutan kültürlü biri ve iyi bir politikacıydı. Benim sonumun ne olacağını bilmekle beraber Enver Paşa’nın da bana olan sempatisini biliyordu. Onun için çok dostça davrandı. Ne istersem yapmam için yetki verdi. Beni süvari denetçisi aşamasına, geçici olarak koydu. Ordu komutanı olmadığından beni geçici olarak atayabiliyordu. Karşımdaki tehlikeli problem yok olduğundan, boş saatlerimde kendimi sükunetle Diyarbakır’ın tarihi camileri üzerine okumaya ve incelemeye başladım. Bu binaların bir kısmı asker yada akıl hastalıkları hastanesi olmuşlardı. Oralar Kürt göçmenlerin yaşlı ve çocuklarıyla dolmuştu. Bu kimselerde her türlü salgın hastalık vardı ve her gün yüzlercesi ilaçsızlıktan ve gıdasızlıktan ölüyordu. Kocaları ve babaları, kale duvarlarının arasındaki galerilere yerleştirilmişlerdi. Onlar da hasta ve açlık çekiyorlardı. Topladıkları az bir sadakadan başka, yaşam kaynakları, çöplerden buldukları yiyeceklerdi. Bir de ölmüş develeri, atları yiyorlardı. Aralarından bazı girişimciler, bu yiyecekleri parçalara bölüp, Rum-Kapı veya Halep-Kapısı denen Batı-Kapısı’nda boş kutulardan yaptıkları tezgahlarda diğerlerine satıyordu.

1917 yılının ilkbaharında, Von Falkenhayn’ın açılmasını emrettiği askeri yol sayesinde 2. Ordu Rus saldırılarına başarıyla dayanıyordu. Rus kuvvetleri hızla Ermeni çetelerine dönüşmüştü. Bu çeteleri başıbozuk Ermeni reisler yönetiyordu. Bu çetecilerin amacı talan etmek, öldürmek, öç almak ve burada anlatamayacağım işkenceleri uygulamaktı. Kafkasya’da Ruslar’ın durumunun bozulmasının iki nedeni vardı. Birincisi Mareşal Von Hindenburg’un Polonya cephesindeki zaferleri, Anadolu ve Kafkasya’dan asker çekilmesi sonucunu doğurmuştu. İkincisi de devrim yavaş

yavaş gücünü duyuruyordu. Sonunda resmi çekilme gerçekleşti. 2. Ordumuz da karargâhını Halep'e taşıdı. Mezopotamya'daki İngiliz güçlerinin, Fırat üzerinden gelmesine karşı, hareket bölgesi orası olacaktı.

İşler bu durumdayken, Ocak ayının ortasında 2. Ordu Komutanı Nihat Paşayı karşılamak üzere Mardin Kapısına sıralandık. Nihat Paşa aslen Pomak'tı. Kendisi parlak bir asker, şerefli bir insan ve bir beyefendi. Ufak tefek olmasına rağmen kaslı bir vücudu vardı. Özellikle atlara olan düşkünlüğünden kendisini sevmiştim.

Komutanın gelişi ve karargâhın Halep'e gitme kararıyla, Enver Paşa'nın benim için yazdığı mektup ne olacaktı. Nihat Paşa beni yanına çağırdı ve benim için hayati olan paragrafı gösterdi. Katil olmak istememekle beraber, Savaş Bakanına da karşı gelmek istemiyordu. Bütün diplomatlığımı kullanarak bana yapacağı haksızlığı anlattım. İkna oldu. Onun deyişiyle, Diyarbakır'ın ünlü sürgününe yapılan haksızlıkları karşılamak için, 2. Ordudan çekilme iznini verdi. Buna ek olarak İstanbul'a gitmeden, eski dostlarımı görmek üzere, Nazaret'deki General Von Falkenhayn'ın karargâhına gitmeme de izin verdi. Okuyucularım Türk karakteri olarak yalnız Halil, Cemal, Cevdet'i görmesinler. onlara karşı, Nihat, Vehip, Ahmet İzzet gibiler de var.

Ruslar'ın çekilmesiyle birlikte, Gazze Cephesinde, eski karargâhım Bir-şiba ve Tel-Şeri'a'nın düştükleri üzücü haberi de geldi. Birkaç aydır oradan hep felaket haberleri geliyordu. Lord Allenby kuvvetleri Beytulahim, Hebron ve Kudüs'ü almışlardı. Elllerine 99 top ve havan, 58.000 el bombası, 7000 tüfek ve 19 milyon fişek geçmişti. Bu kötü haberleri tamamlamak için, Halil Paşa'nın komuta ettiği 6. Ordu, açlık ve salgınlarla azalmış olarak Samarra'dan Erbil'e çekilmiş. Düşman Bağdat'tan Felluce üzerinden yürüyerek Fırat üzerinde Hit'e varmış. Hit bizim için çok

önemli bir stratejik noktaydı. Burası Halep'e giden kervan yolunu koruyordu. Düşman oraya o zaman Musul veya Filistin üzerinden geçmeden gidebilirdi. Bu kanıtlar ve başka durumlar bizim Suriye, Filistin ve Mezopotamya da durumumuzun kötüye gittiğinin bir işaretiydi. Yenildiğimiz üçüncü Gazze savaşında Tine'deki istasyon binlerce kahraman askerimiz için mezarlığa çevrilmişti. Yarbey Rifat Bey (şimdi Rifat Paşa) kendini İngiliz süvarisinin takip ettiğini sanarak paniğe kapılmış, askerler kaçarken bir birlerini çiğneyip, ezmişlerdi. Neredeyse bu yaptığından bir takım Alman subaylarla birlikte divanı harbe verilecekti. Rifat Bey'in soğukkanlılığını koruyamaması yüzünden Almanlar kamyon birliğinin bir kısmını terk etmişlerdi. Tine'deki savaş boyunca İngiliz havacıları kendilerini gösterdiler. Soğukkanlılıkla gidip, gelip bomba attılar. Böylece topçumuzu yok ettiler. Yanlarımızı koruyan süvarinin atlarını öldürdüler, piyadeye ağır kayıp verdirdiler. Piyade, peşinde İngiliz süvarisi, kaçarken uçaklarla savaşmıyordu. Birkaç gün önceki parlak Mısır seferi kuvvetimizden bir şey kalmamıştı. Galiçya da çarpışmış usta birliklerin takviyesiyle Filistin sıra dağlarında durabildiler. Lord Allenby'nin muvaffak birlikleriyle tekrar karşılaşan askerlerimiz, Kudüs'ü ve Filistin'in güneyini terk edip, sol kanadı Es-Salt'ta, sağ kanadı kıyıdaki Qayseriya yıkıntılarının yakınında, merkezi Nablus'ta ve Karargâhı Nasıra'da bir cephe kurdular. Hep tahmin ettiğim gibi bir sabah vakti, beklenmeyen bir anda, İngiliz süvarisi büyük bir güçle tahkim edilmiş Bir-şiba'nın en zayıf noktası olan güneyine geldi. Tanklar ve zırhlı otomobillerle çarpışarak bütün karargâhta bulunanları esir aldılar. 3. Kolordu ve geçici garnizon komutanı Albay İsmet Beyi (İnönü) nerdeyse esir edeceklerdi.

Von Falkenhayn'ın ordusunun yediği bu darbeler ve birkaç yüz vagon cephaneye ve benzinin patlayıp yok olması ve dolayısıyla planlarının suya düşmesi, Almanya'ya geri çekilmesine ve yerine Mareşal Liman Von Sanders'in atanmasına neden oldu.

Karargâhı Nasıra'daki geniş Fransiskan Manastırı'na yerleşmiş buldum. Orada Mareşal Liman'a saygılarımı sundum. Sürekli ve gittikçe artan top seslerinden durumumuzun son derecede kritik olduğunu anlıyordum. O sabah Liman Von Sanders Paşa bütün emir erlerini ve kesinlikle karargâhta gereği olmayan subayları, kamyonlarla cepheye göndermişti. Akşama doğru durum daha da ciddileşti. Tam ben de görev isteyecekken, İngilizler'in eski yerlerine çekildikleri haberi geldi.

Birkaç gün sonra İstanbul'a yola çıktım ve Paskalya perhizinden bir gün önce, akşamüstü vardım. Osman Şevket Bey'in geçici yokluğundan yararlanarak ve genel karargâhtan izin alarak, bir grup üst düzey subay ve harbiye nezaretinin bölüm başkanları ve İstanbul'un asker valisiyle birlikte, Kurmaylık Yüksek Eğitim kursuna katıldım. Kurs Kâğıthane Kasrında Albay Guse Bey'in yönetimindeydi. Guse Bey'e, konuk olarak, o sırada hassas bir askeri görevle İstanbul'da bulunan İsviçre askeri ataşesi Albay Erikson, yardım ediyordu. Aynı zamanda Metris Çiftliği'ndeki Yarbay Lange Bey'in yönettiği ağır topçu kursunu da bitirdim. Türk Hava Kuvvetlerinin geçici başkanı olan Binbaşı Gratz'ın dostluğu sayesinde Yeşilköydeki Havacılık okulunda gözlemci kursuna da katıldım. 1 Haziranda kendimi Dünya Savaşında oluşan gelişmeleri öğrenmiş buldum. Bu arada olaylar doğal yollarında yürüyordu. Fırat üzerindeki stratejik önemi olan Hit'i kaybetmiştik. Bu sıralar Fransız cephesinde Marne'a Alman saldırısı gerçekleşti. Çarpışan iki grupta da, kazancı her gün daha kuşkulu olan, yabancı topraklarda kan dökmüş olmaları, sıkıntı veriyordu.

Bu olgu, bizim tarafta incelikle sezdiriliyordu. Bir gün Beyoğlu'nun ana caddesinden atla geçtim. Ana cadde çok kalabalıktı. Aralarından Rum kadınları kadife gibi güzel tenlerinden, Osmanlı kadınları da giydikleri güzel üstbaşlarından tanınıyordu. Halk geçecek olan Avusturya İmparator ve İmparatoriçesini bekliyor-

du.

Göğsü elmaslarla kaplı bir Ermeni kız, kolu atımın boynunda, “İmparatoriçe çok güzel” dedi.

Bir Levanten hanım “Şunu bilebileydin” dedi ve muzipçe gülüp parmağını şıkırdattı. Kadının üzerinde, ipekten çok kısa bir entari vardı. Kuşkusuz üniformamın çekiciliğine kapılmıştı. Bana bir çapkın bakışla baktı ve alçak sesle, “Bütün dünya karşı tarafı tuttuğunu ve ikinci bir Mari Terez olmak istediğini söylüyor” dedi. Böylece tehlikeli bir ortam oluşuyordu. Genç Kralın bazı mektupları öğrenilmişti. Avusturya’nın harpten bıktığını yazıyordu. Müzakerelere hazırdı. Böylece merkezi devletlerden hangisinin pes edeceği anlaşıyordu.

1 Haziranda Dolmabahçe Sarayını koruyan mızraklı süvarinin, birinci alayına komutan vekili atandım. Bu atama benim için büyük bir onurdu. Bu alay İstanbul’daki yegane süvari alayıydı. Onun dışında bizim Filistin’deki 3. Tümeninden geri kalanla, birçok cepheye dağılmış taburlar kalmıştı. Birkaç hafta sonra bir sabah, Padişahın öldüğünü öğrenip, şaşırıldık. Yerine VI. Mehmet geçti.

Bu olay İttihatçıların arasında büyük korku ve şaşkınlık yarattı. Yeni padişah, eskisine her şeyi kabul ettirmelerini, bağışlamayacaktı. İttihatçıların gücünün bittiğini, Padişahın kılıç kuşandığı gün, Enver ve Cemal Paşaların sinirli bakışlarından anladım. Yeni padişah kendine Ahmet İzzet, Zeki ve Vehip Paşaları yaver atayarak, İttihatçıların sınırsız gücüne darbe indirdi. Enver Başkomutan vekaletinden alındı. VI. Mehmet’in tahta çıkması bana da yaradı. Gerek Osman Şevket ve gerekse Enver Paşalar bana ilişemiyorlardı, çünkü ben, Padişah yaverlerinden birinin kişisel dostuydum ve sarayda istenen kişiydim. Yalnız şunu da söylemek isterim, Kafkasya’dan gelip, Enver Paşa’yı görmeye gittiğimde, beni gördüğüne ve öldürülmemiş olduğuma memnun gözük müştü

İşlerin benim lehime dönmesinden yararlandım ve Almanya'da birkaç ay geçirmek üzere Harbiye Nezareti'nden izin aldım. Gitmeden bir gün önce, sarayda arkadaşım Albay X'i beklerken, salonun giriş kapısının üzerinde bir kutsal kervanın Mekke'ye girişini gösteren bir resim gördüm. Bu resim gerçek bir sanat eseri idi. Resmin üzerinden ressamın imzasını okuyamadım. Kırmızı üzerine altın işli kıyafet giymiş saray hizmetkârını çağırıp, ressamın adını sordum. Adam ağzını açıp dili olmadığını gösterdi.

Yolda, Viyana'da Prens Don Jaime de Bourbon'la günler geçirdim. Arşidüşes Bianca ve kızlarını da görme olanağım oldu. Avusturya'da bulunan bütün Latin-Amerikan diplomatlarınca da davet edildim. Münih'te kısa bir süre kaldım. Orada Prenses Infanta Dona Paz'a saygılarımı sundum. Oradan Berlin'e gittim ve 1 Eylül'de oraya yerleştim. Ayın ortasında, Liman Von Sanders'in ordularının, Lord Allenby'nin güçlerince ezilip yok edildiği kötü haberi geldi. Bunun peşinden Milne ve Franchet d'Esperey komutasındaki, Balkanlar'daki Müttefik Seferi Ordusu, bizim Bulgar-Avusturya-Alman ordusunun merkezini yarmıştı. Sofya'yı tehdit eden bu ordu, Başbakan Malinow'u ağır koşullarla ateşke-se zorlamıştı. Nauen yakınındaki uçsuz bucaksız Bredow arazisinde, Yüzbaşı Gerhart Von Bredow'la avlanırken öğrendiğim Bulgar yenilgisi beni şaşırttı. Ben, derhal İstanbul'a dönmeye hazırlandım. Bazı dostlarım sessiz, sedasız Almanya'da oturup beklememi teklif etti. Döndüğüm taktirde düşmanın eline geçersen, uzun süre Mısır, Malta veya Hindistan'da kalabilirdim. Onların tavsiyelerini yerine getirmemin açıkça olanağı yoktu. Yegane Latin-Amerikalı olarak milliyetinden yada bayrağından vazgeçmeden, yalnız şeref sözü vererek, merkezi kuvvetlerde çarpışmış olan benim için, ileride, tehlike anında yerini terk etmiş diyebilirlerdi.

Bab-1 Ali'ye 31 Ekimde vardığımda olayların yine benim lehime geliştiğini gördüm. Bir gün önce Çanakkale'de Ahmet İzzet Paşa'yla Amiral Calthrope arasında ateşkes imzalanmıştı. Vapurumuz yanaştığında sayısız İtalyan, İngiliz, Fransız bayrağını Bankalar'ın ve Ermeni, Rum ve Levantenler'in binalarından sallandığını gördüm. Bu kimseler Almanları sömürdükten sonra, şimdi de Müttefiklere aynı şeyi yapmaya hazırlanıyorlardı. O gece Ateşkesi kutlamak için Rum kadınlarının hazırladıkları bir eğlencede, söylendiğine göre, İsmail Hakkı Paşa'nın yaptığını yaparak, Enver, Cemal ve Talat Paşalar bir Alman torpitosuyla kaçmışlardı.2 Ahmet İzzet Paşa'nın buna göz yummuş olması, kabinesinin iktidardan düşmesine neden olmuştu. Tefvik Paşa iktidara geçmişti. Tefvik Paşa, Sultanın gözetiminde ülkeyi yönettikten sonra, İttihatçılar onu düşürdüler. Yerine Damat Ferit Paşa geçti. Onu da Mustafa Kemal Paşa'nın asi kuvvetine bağlı bir öğrenci, müttefiklerle barış antlaşmasını imzalamış olduğu için öldürdü. Mustafa Kemal Paşa, Sultan tarafından Anadolu ordularının başkomutanı atandıktan sonra, Kürtler Türkiye'nin iç işlerine karışmaları nedeniyle ordularıyla birlikte isyan etti. Osmanlı liberal milliyetçi politikalarını destekleyen bu tepki, Müttefiklerin Yakındoğu politikasında her dokundukları yerdeki başarısızlıklarına neden olmuştur. Bu politikada Müttefikler, Suriye, Filistin, Arabistan ve Mezopotamya'nın manda ve koruma altına alınıp, bölünmelerinde ısrar ederlerse, ilerde silahlı çatışmalara yol açacaklardır.

Geldikten bir hafta sonra Harbiye Nazırı'na gittim. O zaman Abdullah Paşa nazır olmuştu. Terhadi istedim. Derhal beni onurlandırarak verildi. Düzenli Osmanlı ordusundaki rütbelerim ve işgal ettiğim aşamalara göre, Sultanın verebileceği en Üstün madalya, Mecidiye nişanının en üst derecesi bana takıldı. Kısa bir süre sonra da, beni Türk Ordusunun onursal kurmay yarbayı atadılar. Bu rütbe eski uygulamalara göre, gönüllü bir subay ve ülkenin misafiri olarak benim hakkımdı. Yine beni çok mutlu eden bir

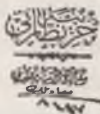
olayla karşılaştım. 1916 yılının baharında Musul Ras ül-‘Ayn yolunda karşılaştığım tutsak Yüzbaşı E. J. Fulton ve diğerleriyle yine karşılaştım. Onları korumuş ve usulsüz yollardan gıda sağlayarak beslemiştim. Minnettarlıklarını, beni İngiliz Yüksek komuta kuruluşuyla ve aynı zamanda deniz kurmaylarının başı Yarbay Temple ve yardımcıları Binbaşı Welsh ve Stock ile Yüzbaşı Thomson ile tanıştıracak gösterdiler. Bu kişiler bana yardımcı olmak için ellerinden geleni yaptılar. Birkaç ay sonra Güney-Amerika’ya gitmek için izin isteyince hemen verdiler.

1919 yılının 1 Nisan günü yola çıktım. Beni İspanya’ya götüren geminin güvertesinde durdum. Bıraktığım bu garip yerleri bir daha düşündüm. Oralar mor birer çizgi halinde kalmıştı. Ben Doğunun gizemine girememiştim. Bu gizem bir Batılıdan her zaman kaçacaktı. Bir taraftan da dünya yüzünün her yerinde kabul edilen soylu nitelikleri görmüştüm. Bu nitelikleri arkadaşlarımda, adını bilmediğim askerlerde ve sadık emir erim Tahsin’de görmüştüm. O şimdi Arnavutluk’taki ailesine gitmişti. Sahil çizgisi kaybolduğunda, aklıma Türk askerinin kahramanlığı, kendini adanması ve şikayet etmeden yaptığı fedakarlıklar geldi. Birden kalbimi buz gibi bir elin sıkıldığını duydum ve nedenini bilmeden hazır ol vaziyetine geçip selam verdim. Bu mor ufukların gizlediği toprakların dağlarında, çöllerinde ölüm uykusuna yatmış olarak bıraktığım silah arkadaşlarımı selamladım.

İspanyada kısa bir süre kaldıktan sonra sevdiğim ülkem Venezuela’ya vardım...

###

Confidant des Ministres de la Guerre de France

حسین الله...
دولت علی...
و در این...

11/11/80

Fruchtbarkeit

L'armée ottomane était en train d'être
liée ; et l'effort impérial d'être marqué,
de Douglas Bay, vis-à-vis de la République de
Venezuela, ayant pour lui la division ; celle-ci
l'a été précédée de sorte que la route était et
de son service de l'armée, lorsque des anglois,
le 20/10/84.

Les renseignements se sont officiels au nom
de l'Armée Ottomane pour le service divers
qu'il nous a rendu pendant quatre ans, la
présente lui a été donnée comme certificat
afin qu'il puisse retourner librement dans
son pays.

Sig. nat: E. Min. in Ton de Co. de la Cour
O. de la Cour.

Nogales Bey'in terhis belgesi